Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
Azerbaijan Tourism and Management University

Turizm
və
qonaqpərvərlik tədqiqatları
Beynəlxalq jurnal

Tourism
and
Hospitality Studies
International journal

Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları
"BİROL GROUP" MMC, Bakı, 2025, 228 səh.
ISSN 2409-6032 / *E-ISSN -2959-8389*
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20252**

Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 05.12.2011-ci il tarixli 3507 № ilə qeydiyyata alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 16 may 2014-cü il tarixli (protokol № 07-R) qərarı ilə **İqtisad elmləri, Tarix elmləri** və **Sənətşünaslıq üzrə** (6219.01-*Kulturologiya və onun ümumi məsələləri;* 6220.01-*Muzeyşünaslıq*) "Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlərin siyahısı"na daxil edilmişdir.

Tourism and Hospitality Studies
"BİROL GROUP" LLC, Baku, 2025, 228 p.
ISSN 2409-6032/ *E-ISSN -2959-8389*
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20252**

The journal was registered at the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan by Minutes № 3507 dated 05.12.2011 and included in the list of periodical scientific publications where the main results of the theses on **Economic Sciences, History Sciences** and **Cultural Studies** (6219.01-*Cultural Studies and its general issues*; 6220.01-*Museum Study*) are recommended to be published by the decision dated May 16, 2014 (Minutes № 07-R) of the Board of Supreme Attestation Commission attached to the President of Azerbaijan.

Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları
Tourism and Hospitality Studies
Beynəlxalq elmi jurnal/International Scientific Journal
İl 14, Say 3, 2025/ Volume 14, Number 3, 2025
ISSN 2409-6032,
E-ISSN -2959-8389
***DOI* 10.61226/12.2.2023/20252**

Redaksiya Şurası	**Editorial board**
Fuad Nağıyev *Redaksiya şurasının sədri* İlham Mədətov *Baş redaktor* İranə Əliyeva *Baş redaktorun müavini*	Fuad Nagiyev *Chairman of Editorial Board* Ilham Madatov *Editor-in-Chief* İrana Aliyeva *Deputy Editor-in-Chief*
Redaksiya şurasının üzvləri Zaur Bağırov Nəsirulla Nəsirli Bahadur Bilalov Kənan Allahverdiyev Hafiz Hüseynov Cənnətxan Eyvazov Əli Əlirzayev Rəna Sultanova Vüqar Nəzərov Novruz Quliyev Həbibə Sultanova Məhərrəm Zülfüqarlı Kərim Şükürov Əliağa Məmmədli Minaxanım Əsədova Sabirə Dünyamalıyeva Günay Qafarova	**Editorial Board Members** Zaur Bagirov Nasirulla Nasirli Bahadur Bilalov Kanan Allahverdiyev Hafiz Huseynov Jannatkhan Eyvazov Ali Alirzayev Rana Sultanova Vugar Nazarov Novruz Guliyev Habiba Sultanova Maharram Zulfugarli Karim Shukurov Aliaga Mammadli Minakhanim Asadova Sabira Dunyamaliyeva Gunay Gafarova

Əcnəbi üzvlər Cəfər Cəfəri (ABŞ) Eva Verner (Avstriya) Ömər Baybars Tek (Türkiyə) Mustafa Tanyeri (Türkiyə) İkbal Aksulu (Türkiyə) Bülent Himmetoğlu (Türkiyə) Hilmi Yüksel(Türkiyə) Uve Veithöner(Almaniya) Vladimir Şalayev(Rusiya) Alberto Romero-Ania (İspaniya)	**Foreign Members:** Jafar Jafari (USA) Eva Werner (Austria) Omer Baybars Tek (Turkey) Mustafa Tanyeri (Turkey) Ikbal Aksulu (Turkey) Bulent Himmetoglu (Turkey) Hilmi Yuksel (Turkey) Uwe Weithoner (Germany) Vladimir Shalayev (Russia) Alberto Romero-Ania (Spain)

MÜNDƏRİCAT

Sevda CƏFƏROVA
TURİZM SAHƏSİNDƏ TƏDRİS PROSESLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI.....9

Sevinc ƏSGƏROVA
TURİZM VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZ.....20

Azər MEHDİYEV
PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ TURİZM SEKTORU VƏ ONUN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ.....31

Sabir QULUZADƏ
REGİONAL İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ BAXIMINDAN TURİZM DESTİNASİYASININ İNKİŞAFI.....42

Cavad QOCAMANOV
AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN VƏ AQROBİZNESİN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL VƏ İNNOVASİYALI TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏDQİQİ.....60

Ceyhun GƏNCƏLİ
UNİVERSİTET İNNOVASİYA İNVESTİSİYALARININ EMPİRİK ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ KOMBİNƏ EDİLMİŞ TƏDQİQAT DİZAYNI: METODOLOJİ YANAŞMALAR.....71

Günay HƏŞİMOVA
KOS-LARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ TƏSİRİ.....83

Xaqani MƏMMƏDLİ
AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ.....95

Tələt ƏLİZADƏ
AZƏRBAYCAN ÜÇÜN BƏRPA OLUNAN ENERJİ TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ.....111

Nəsirulla NƏSİRLİ
MÜASİR UNİVERSİTET.....123

Mikayıl MUSTAFAYEV
ASTARA RAYONUNUN TURİZM POTENSİALININ ARTIRILMASI ÜÇÜN ABİDƏLƏRİN QORUNMASI, BƏRPASI VƏ TƏBLİĞATI.....134

Əli FƏRHADOV
MİRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MİLLİ İSTİQLALA DAİR ("AZƏRBAYCAN MİSAQİ-MİLLİSİ: 28 MAY İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİN TƏHLİLİ" ƏSƏRİ ƏSASINDA).....143

Kamalə ƏLİYEVA
QADIN BƏZƏKLƏRİ İLƏ BAĞLI ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR.....155

Orxan ƏLİYEV
NAXÇIVANDA TUNC DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SOSİAL STRUKTURUN ARXEOLOJİ ƏKSLƏRİ.....165

Səadət ƏLİYEVA, Musa MURSAQULİYEV, Şamil NƏCƏFOV
AVEY DÖVLƏT TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUĞUNDA ARXEOTURİZM PERSPEKTİVLƏRİ.....173

Aida TEYMUROVA
QAFQAZ ALBANİYASINDA MADDİ MƏDƏNİYYƏT.....188

Nigar İBRAHİMLİ
MUZEYLƏR VƏ TRANSFORMASİYA LİDERLİYİ.....198

Şəfəq AĞAYEVA
SƏLCUQLARIN AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNƏ TƏSİRİ.....212

CONTENTS

Sevda JAFAROVA
MANAGEMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN THE FIELD OF TOURISM.....9

Sevinc ASKEROVA
TOURISM AND OUR NATIONAL CULTURE.....20

Azar MEHDIYEV
TOURISM SECTOR DURING PANDEMIC AND ITS IMPACT ON ECONOMY.....31

Sabir GULUZADEH
DEVELOPMENT OF TOURISM DESTINATIONS IN TERMS OF STRENGTHENING REGIONAL INVESTMENT ATTRACTIVENESS.....42

Javad GOJAMANOV
RESEARCH OF THE STATE OF APPLICATION OF DIGITAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR AND AGRIBUSINESS IN AZERBAIJAN.....60

Jeyhun GANJALI
COMBINED RESEARCH DESIGN IN THE EMPIRICAL STUDY OF UNIVERSITY INNOVATION INVESTMENTS: METHODOLOGICAL APPROACHES.....71

Gunay HASHIMOVA
THE IMPACT OF CORPORATE GOVERNANCE CULTURE ON THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF SMES.....83

Khagani MAMMADLI
MAIN DIRECTIONS AND PROSPECTS OF THE APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN SUPPLY CHAIN MANAGEMENT IN AZERBAIJAN.....95

Talat ALIZADE
RENEWABLE ENERGY TECHNOLOGIES AND THEIR STRATEGIC IMPORTANCE FOR AZERBAIJAN.....111

Nasirulla NASIRLI
MODERN UNIVERSITY.....123

Mikail MUSTAFAYEV
PRESERVATION, RESTORATION,AND PROMOTION OF MONUMENTS FOR ENHANCING THE TOURISM POTENTIAL OF THE ASTARA REGION.....134

Ali FARHADOV
ON NATİONAL INDEPENDENCE IN THE WORKS OF MİRZA BALA MAMMADZADEH (BASED ON THE WORK "THE NATIONAL PACT OF AZERBAIJAN: AN ANALYSIS OF THE DECLARATION OF THE INDEPENDENCE OF MAY 28").....143

Kamala ALIYEVA
CUSTOMS AND TRADİTİONS RELATED TO WOMEN'S ADORNMENTS.....155

Orkhan ALIYEV
ARCHAEOLOGİCAL EVİDENCE OF THE BRONZE AGE CULTURE AND SOCİAL STRUCTURE OF NAKHCHİVAN.....165

Saadat ALIYEVA, Musa MURSAGULIYEV, Shamil NAJAFOV
PROSPECTS OF ARCHAEOTOURISM IN THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE AVEY.....173

Aida TEYMUROVA
MATERIAL CULTURE IN CAUCASIAN ALBANIA.....188

Nigar IBRAHIMLI
MUSEUMS AND TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP.....198

Shafag AGAYEVA
THE INFLUENCE OF THE SELJUKS ON THE CULTURE OF AZERBAİJAN.....212

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.1
UOT: 37.02:338.48
Sevda CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
ceferovas@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-5750-1291

TURİZM SAHƏSİNDƏ TƏDRİS PROSESLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

Xülasə: Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması müasir dövrdə strateji əhəmiyyət kəsb edən bir istiqamətdir. Bu sahənin idarə olunması yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənmir, həm də tələbələrdə praktiki bacarıqların, idarəetmə vərdişlərinin və peşə etikası prinsiplərinin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Tədris prosesinin effektiv idarə olunması üçün müasir kurikulumların hazırlanması, təlim metodlarının innovativ texnologiyalarla zənginləşdirilməsi və təhsil müəssisələrinin turizm sənayesi ilə əməkdaşlığının gücləndirilməsi əsas prioritetlərdəndir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, onlayn tədris platformalarının istifadəsi və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi tədris prosesinin çevik və səmərəli idarə olunmasına şərait yaradır. Bu yanaşma həm tələbələrin müasir turizm bazarının tələblərinə uyğun hazırlanmasını, həm də təhsil sistemində keyfiyyət və şəffaflığın artırılmasını təmin edir. Eyni zamanda, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq və ikili diplom proqramları turizm təhsilinin qlobal səviyyədə tanınmasına mühüm töhfə verir.

Turizm təhsili sistemində innovativ metodların, rəqəmsal texnologiyaların və interaktiv təlim modellərinin tətbiqi tədrisin keyfiyyətini artırır, tələbələrin yaradıcılıq və analitik düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Eyni zamanda, turizm müəssisələri ilə ali və orta ixtisas təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq, təcrübə proqramlarının təşkil olunması və dual təhsil modellərinin tətbiqi bu sahədə kadr potensialının gücləndirilməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, turizm sahəsində tədris proseslərinin səmərəli idarə olunması ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına töhfə verən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin formalaşmasını təmin edən mühüm amildir.

Azərbaycanın zəngin mədəni və təbii irsi nəzərə alındıqda, turizm təhsilinin idarə olunması milli dəyərlər və yerli potensial üzərində qurulmalıdır. Bu, həm ölkənin turizm sahəsində rəqabət qabiliyyətini artırır, həm də milli irsin qorunmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, turizm sahəsində tədris proseslərinin səmərəli idarə olunması həm peşəkar kadr hazırlığının keyfiyyətini yüksəldir, həm də ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: turizm tədrisi, turizm işçiləri, tədrisin idarə olunması, peşəkar turizmçilər, bələdçilik və s.

Sevda JAFAROVA

MANAGEMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN THE FIELD OF TOURISM

Abstract: Management of educational processes in the field of tourism is a direction of strategic importance in the modern era. The management of this field is not only limited to the transfer of theoretical knowledge, but also aims to form practical skills, management habits and principles of professional ethics in students. The main priorities for the effective management of the educational process are the preparation of modern curricula, enrichment of training methods with innovative technologies and strengthening the cooperation of educational institutions with the tourism industry.

The application of digital technologies, the use of online educational platforms and the study of international experience create conditions for flexible and efficient management of the educational process. This approach ensures both the preparation of students in accordance with the requirements of the modern tourism market and the increase in quality and transparency in the education system. At the same time, cooperation with international organizations and dual diploma programs make a significant contribution to the global recognition of tourism education.

The application of innovative methods, digital technologies and interactive learning models in the tourism education system increases the quality of teaching, develops students' creative and analytical thinking skills. At the same time, cooperation between tourism enterprises and higher and secondary specialized educational institutions, the organization of internship programs and the application of dual education models serve to strengthen the human resource potential in this field. Consequently, the effective management of educational processes in the tourism sector is an important factor contributing to the economic and cultural development of the country and ensuring the formation of highly qualified specialists.

Considering the rich cultural and natural heritage of Azerbaijan, the management of tourism education should be based on national values and local potential. This both increases the country's competitiveness in the tourism sector and serves to protect the national heritage. As a result, effective management of educational processes in the tourism sector both improves the quality of professional personnel training and makes a significant contribution to the economic and cultural development of the country.

Keywords: tourism education, tourism workers, education management, professional tourism workers, guiding, etc.

Севда ДЖАФАРОВА

УПРАВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Абстракт: Управление образовательным процессом в сфере туризма является стратегически важным направлением в современную эпоху. Управление в этой сфере не ограничивается только передачей теоретических знаний, но и направлено на формирование у студентов практических навыков, управленческих навыков и принципов профессиональной этики. Основными приоритетами эффективного управления образовательным процессом являются разработка современных учебных программ, обогащение методов обучения инновационными технологиями и укрепление сотрудничества образовательных учреждений с туристической индустрией.

Применение цифровых технологий, использование онлайн-образовательных платформ и изучение международного опыта создают условия для гибкого и эффективного управления образовательным процессом. Такой подход обеспечивает как подготовку студентов в соответствии с требованиями современного рынка туризма, так и повышение качества и прозрачности системы образования. В то же время сотрудничество с международными организациями и программы двойных дипломов вносят значительный вклад в глобальное признание туристического образования.

Применение инновационных методов, цифровых технологий и интерактивных моделей обучения в системе туристского образования повышает качество преподавания, развивает творческое и аналитическое мышление студентов. Взаимодействие предприятий сферы туризма с высшими и средними специальными учебными заведениями, организация стажировок, применение моделей дуального образования способствуют укреплению кадрового потенциала в данной сфере. Следовательно, эффективное управление образовательными процессами в сфере туризма является важным фактором, способствующим экономическому и культурному развитию страны, формированию высококвалифицированных специалистов.

Учитывая богатое культурное и природное наследие Азербайджана, управление туристическим образованием должно основываться на национальных ценностях и местном потенциале. Это повышает конкурентоспособность страны в сфере туризма и служит защите национального наследия. В результате эффективное управление образовательными процессами в сфере туризма не только повышает качество профессиональной подготовки кадров, но и вносит значительный вклад в экономическое и культурное развитие страны.

Ключевые слова: туристическое образование, работники сферы туризма, управление образованием, профессиональные работники сферы туризма, экскурсоводство и др.

Giriş

Turizm müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqdadır. Bu sahənin dayanıqlı və səmərəli inkişafı üçün peşəkar kadr potensialı əsas şərtlərdən sayılır. Peşəkar turizm işçilərinin hazırlanması isə səmərəli tədris prosesinin qurulması və bu prosesin idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Tədris prosesi yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də bacarıq, təcrübə, yaradıcılıq və analitik düşüncə formalaşdıran çoxşaxəli pedaqoji sistemdir. Turizm sahəsində tədrisin idarə olunması həm nəzəri biliklərin, həm də praktik vərdişlərin mütənasib şəkildə formalaşdırılmasını tələb edir.

Turizm təhsili öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər ixtisaslardan fərqlənir. Bu sahədə tədris prosesi təkcə auditoriya şəraitində deyil, həm də real mühitdə – mehmanxanalarda, turizm agentliklərində, bələdçilik və xidmət müəssisələrində həyata keçirilir. Ona görə də tədris prosesinin idarə olunması burada daha çevik, situativ və nəticəyönümlü olmalıdır. Əgər ənənəvi ixtisaslarda tədrisin idarə olunması əsasən nəzəri tədris planı üzərində qurulursa, turizmdə bu proses təcrübə, əmək bazarı tələbləri və müasir texnologiyaların inteqrasiyası ilə uzlaşdırılmalıdır [5, s. 72].

Tədris prosesinin idarə olunması təhsil sisteminin əsas komponentlərindən biridir. Bu anlayış tədris fəaliyyətinin planlaşdırılması, təşkili, həyata keçirilməsi, monitorinqi və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Turizm sahəsində bu proses daha mürəkkəbdir, çünki burada idarəetmə həm akademik, həm də praktiki səviyyədə həyata keçirilir. Tədris planlarının hazırlanması zamanı əmək bazarının tələbləri, beynəlxalq turizm standartları, yerli mədəni və iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmalıdır.

Turizm təhsili idarə olunarkən əsas məqsəd müasir tələblərə cavab verən, analitik düşüncəyə malik, kommunikativ bacarıqları yüksək, dil biliklərinə və texnoloji savadlılığa sahib mütəxəssislər yetişdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün idarəetmə prosesi sistemli şəkildə qurulmalıdır. Tədris planı strateji sənəd kimi çıxış edir və burada məqsədlər, fənn strukturu, təlim nəticələri, praktik fəaliyyət formaları və qiymətləndirmə mexanizmləri dəqiq müəyyən olunmalıdır.

Turizm müasir dövrdə iqtisadiyyatın ən dinamik sahələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də mədəni, sosial və elmi təlim-tədris baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma şəraitində turizmin inkişafı yalnız təbii resurslardan istifadə və xidmət sektorunun genişlənməsi ilə deyil, həm də bu sahədə savadlı, peşəkar və müasir düşüncəli kadrların hazırlanması ilə birbaşa əlaqəlidir. Turizm sahəsində insan amili əsas hərəkətverici qüvvə hesab olunur. Buna görə də turizm yönümlü tədris proseslərinin düzgün tənzimlənməsi, onun elmi-metodik əsaslarla təşkil olunası və praktik bacarıqların formalaşdırılması günümüzün vacib tələblərindən biridir.

Bununla yanaşı, turizm sahəsində tədris prosesi çoxşaxəli xarakter daşıyır. O, yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələrin təcrübə, ünsiyyət, idarəetmə, marketinq, mədəni irs və ekoloji biliklər sahəsində bacarıqlarını formalaşdırmağı hədəfləyir. Turizm təhsili, mahiyyət etibarilə, tətbiqi yönümlü bir sistemdir. Bu sistemdə təlim prosesinin tənzimlənməsi — yəni məqsədin, məzmunun, metodların, qiymətləndirmə meyarlarının və nəticələrin

planlı şəkildə əlaqələndirilməsi — mühüm pedaqoji funksiyadır.

Turizm tədrisinin mahiyyətini formalaşdıran əsas prinsiplərdən biri inteqrativlikdir. Bu sahədə coğrafiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, psixologiya, ekologiya və menecment elmləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılır. Bu baxımdan, turizm yönümlü tədris proqramlarının tənzimlənməsi çoxfaktorlu bir prosesdir. Tədris planlarında həm nəzəri biliklər, həm də praktiki fəaliyyətə yönəlmiş fənlər balanslaşdırılmalıdır. Tələbələr yalnız turizm anlayışlarını öyrənməməli, eyni zamanda real situasiyalarda qərar qəbul etmə, turistlərlə ünsiyyət qurma, tur planlaşdırma və xidmət keyfiyyətini təmin etmə bacarıqlarını da inkişaf etdirməlidirlər.

Turizm sahəsində tədris prosesinin idarə olunmasında pedaqoji yanaşmalar mühüm rol oynayır. Bu sahədə tələbələrin yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də davranış, ünsiyyət, mədəniyyətlərarası münasibət və etik normalar kimi bacarıqları formalaşdırılır. Buna görə də tədris prosesinin idarə olunması zamanı pedaqoji metodların seçimi çox əhəmiyyətlidir. Layihə əsaslı təlim, situasiya analizi, simulyasiya, praktiki təlim və "case study" üsulları turizm təhsilinin effektivliyini artıran əsas metodlardır [3].

Turizm tədrisinin idarə olunması proseslərində yeni çağırış və tələblərin nəzərə alınması

Müasir dövrdə turizm tədrisinin idarə olunması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Rəqəmsal platformalar, onlayn təlimlər, virtual ekskursiyalar və elektron qiymətləndirmə sistemləri tədris prosesinin idarə edilməsində çeviklik və şəffaflıq yaradır. Bu vasitələr müəllim-tələbə əlaqəsini gücləndirir, təlimin fərdiləşdirilməsini və məsafədən idarə olunmasını təmin edir. Belə sistemlər sayəsində turizm təhsili coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldırır və beynəlxalq səviyyədə əlaqələndirilmiş mühit yaradır.

Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması həm də insan resurslarının idarə edilməsini əhatə edir. Burada müəllim heyətinin peşəkarlığı, ixtisasartırma imkanları və pedaqoji bacarıqları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllim yalnız nəzəri məlumat verən şəxs deyil, həm də tələbələr üçün nümunə, bələdçi və motivasiya mənbəyidir. Buna görə də tədrisin idarə olunmasında müəllimlərin davamlı inkişafına yönəlik proqramlar, təcrübə mübadiləsi və beynəlxalq təlimlər mühüm yer tutur.

Tədris prosesinin effektiv idarə olunması üçün qiymətləndirmə mexanizmi də düzgün qurulmalıdır. Qiymətləndirmə təkcə imtahan və testlərlə məhdudlaşmamalı, tələbənin praktik fəaliyyətini, yaradıcılığını, problem həll etmə bacarığını da əks etdirməlidir. Turizm sahəsində tədris nəticələri çox vaxt real mühitdə – turların təşkilində, qonaqlarla ünsiyyətdə və xidmət keyfiyyətində özünü göstərir. Buna görə də formativ və summativ qiymətləndirmə üsullarının vəhdəti tətbiq olunmalıdır [2, s. 99].

Turizm təhsilinin idarə olunmasında beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq vacibdir. Avropa və Asiya ölkələrində turizm üzrə tədris modelləri uzun illərin elmi-pedaqoji təcrübəsinə əsaslanır. Məsələn, İsveçrə, İtaliya və Sinqapur kimi ölkələrdə turizm təhsili real biznes mühiti ilə sıx əlaqədə qurulur. Bu modellərdə

tələbələr təhsil aldıqları dövrdə həm də turizm müəssisələrində işləyir, xidmət göstərmə mədəniyyətini praktik olaraq öyrənirlər. Azərbaycan da bu təcrübədən yararlanaraq öz təhsil sistemində "dual tədris" və "kooperativ təlim" modellərini tətbiq edə bilər.

Turizm tədrisinin yeni keyfiyyət mərhələlərində strateji planlaşdırma və sosial məsuliyyət

Tədris prosesinin idarə olunmasında strateji planlaşdırma mühüm yer tutur. Hər bir turizm təhsili müəssisəsi özünün uzunmüddətli inkişaf planına malik olmalıdır. Bu plan təhsil siyasətini, kadr hazırlığına tələbatı, beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətlərini, elmi-tədqiqat fəaliyyətini və sosial məsuliyyət layihələrini əhatə etməlidir. Belə yanaşma təhsil müəssisəsini sadəcə tədris mərkəzi deyil, həm də turizm sahəsinin elmi və innovativ inkişafına dəstək verən mərkəzə çevirir.

Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması həm də menecment bacarıqlarının inkişafını tələb edir. Tədris prosesinin təşkilində planlaşdırma, koordinasiya, nəzarət və liderlik keyfiyyətləri ön plana çıxır. İdarəetmədə əsas məqsəd yalnız tədrisin gedişinə nəzarət deyil, həm də onun nəticələrinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsidir. Bu məqsədlə tədris idarəçiləri arasında komanda işi, qarşılıqlı əməkdaşlıq və innovativ düşüncə təşviq olunmalıdır.

Turizm təhsili prosesinin tənzimlənməsi dövlət siyasəti, milli təhsil strategiyası və beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılmalıdır. Azərbaycanda bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır. "Turizm haqqında Qanun", "Təhsil haqqında Qanun", eləcə də "Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" bu sahədə tədrisin məzmununun formalaşdırılmasına təsir göstərir. Bu sənədlərdə qeyd olunur ki, turizm sahəsində kadr hazırlığı beynəlxalq əmək bazarının tələblərinə uyğun olmalı, ixtisaslı mütəxəssislərin formalaşdırılmasını təmin etməlidir.

Müasir tədris prosesi tələbəyönümlü yanaşmaya əsaslanmalıdır. Bu yanaşma tələbənin aktiv öyrənməsini, yaradıcı düşünməsini və müstəqil qərar vermə bacarığını stimullaşdırır. Turizm ixtisaslarında bu yanaşma xüsusilə vacibdir, çünki gələcək mütəxəssis real situasiyalarda operativ və etik davranmağı bacarmalıdır. Tənzimlənmiş tədris prosesi bu məqsədlərə nail olmaq üçün planlı şəkildə qurulmalıdır: fənlərin ardıcıllığı, praktik məşğələlərin vaxt bölgüsü, qiymətləndirmə meyarlarının obyektivliyi və nəticələrin monitorinqi sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Tədris prosesinin tənzimlənməsində əsas komponentlərdən biri praktiki təlimdir. Turizm sahəsində nəzəri biliklərin praktik tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tələbələr ekskursiya bələdçiliyi, turizm obyektlərinin idarə edilməsi, otel və restoran xidmətləri, beynəlxalq turizm münasibətləri, ekoturizm və mədəni turizm istiqamətlərində praktiki məşğələlərə cəlb olunmalıdırlar. Bu praktikumlar real turizm müəssisələri, muzeylər, mehmanxanalar və turizm şirkətləri ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirildikdə təlimin keyfiyyəti yüksəlir.

Turizm təhsili həm də mədəni dəyərlərin qorunmasına yönəlmiş sosial prosesdir. Turizm mütəxəssisləri yalnız iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmur, eyni zamanda mədəni irsin qorunması, ekoloji balansın saxlanması və yerli icmaların

rifahına töhfə verir. Buna görə də tədris prosesinin idarə olunması zamanı sosial məsuliyyət və etik davranış prinsipləri əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Tədris planlarında ekoturizm, mədəni irs menecmenti və davamlı inkişaf kimi mövzuların yer alması müasir dövrün zərurətidir [4, s. 87].

Müasir təhsil sistemində innovasiyalar və rəqəmsallaşma tədris prosesinin idarə olunmasında çevik modellərin tətbiqini tələb edir. Süni intellekt texnologiyaları, məlumat analitikası və rəqəmsal qiymətləndirmə vasitələri tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni imkanlar yaradır. Bu vasitələrlə tələbələrin öyrənmə tərzi, maraqları və zəif tərəfləri daha asan müəyyən edilir, fərdi tədris planları hazırlanır. Nəticədə tədrisin idarə olunması daha səmərəli və tələbəyönümlü olur.

Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunmasında həm də dövlət siyasətinin rolu mühümdür. Turizm təhsilinə dair normativ-hüquqi baza, kadr hazırlığına dövlət sifarişi, beynəlxalq sertifikat sistemlərinin tanınması bu sahənin inkişafını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Dövlət orqanları ilə təhsil müəssisələri arasında koordinasiya gücləndirildikcə, tədris prosesinin idarə olunması daha sistemli xarakter alır [3, s. 67].

Tədris prosesinin idarə olunması yalnız ali məktəblərdə deyil, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrində də aktualdır. Turizm sahəsində bələdçilər, aşpazlar, resepsionistlər, xidmət işçiləri kimi peşəkar kadrların hazırlanması ölkənin turizm keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən peşə təhsilinin idarə olunmasında praktiki təlimə, əmək bazarı ilə birbaşa əlaqəyə və real iş şəraitində öyrənməyə üstünlük verilməlidir.

Turizm sahəsində etibarlı tədris proseslərinin idarə olunması və müasir dövr

Tədris proseslərinin idarə olunmasında qarşıya çıxan problemlər də mövcuddur. Bunlara bəzən tədris planlarının əmək bazarına uyğun olmaması, təcrübə proqramlarının zəif təşkili, müəllim heyətinin praktiki təcrübəsinin azlığı və innovativ metodların tətbiqində çətinliklər daxildir. Bu problemlərin həlli üçün dövlət, təhsil müəssisələri və özəl sektor arasında əməkdaşlıq gücləndirilməli, turizm təhsili sahəsində elmi-tədqiqatlar artırılmalıdır.

Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması həm də beynəlxalq əlaqələrin inkişafını tələb edir. Xarici universitetlərlə ikili diplom proqramları, tələbə-müəllim mübadiləsi və beynəlxalq konfransların təşkili tədris keyfiyyətini yüksəldir, təhsil alanlara qlobal turizm anlayışını mənimsəmək imkanı yaradır. Bu, eyni zamanda ölkənin turizm imicinə də müsbət təsir göstərir.

Nəticə etibarilə, turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması çoxşaxəli, dinamik və strateji əhəmiyyətə malik bir sistemdir. Bu sahədə effektiv idarəetmə yalnız təhsil keyfiyyətini artırmır, həm də turizm sənayesinin ümumi inkişafına bilavasitə töhfə verir. Tədris prosesinin düzgün planlaşdırılması, müasir texnologiyalarla idarə olunması, praktik biliklərin gücləndirilməsi və sosial məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi nəticəsində turizm təhsili ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafında aparıcı rol oynaya bilər.

Turizm təhsili həm də mədəni irsin qorunmasına yönəlməlidir. Tələbələr yalnız iqtisadi gəlir əldə etməyə yox, həm də milli dəyərlərin, tarixi abidələrin və təbii sərvətlərin qorunmasına yönəlmiş məsuliyyətli turizm anlayışına

yiyələnməlidirlər. Bu məqsədlə tədris prosesinə "dayanıqlı turizm", "ekoturizm", "mədəni irs və turizm etikası" kimi fənlərin daxil edilməsi vacibdir. Beləliklə, tədris prosesi yalnız bilik vermir, həm də sosial və mənəvi dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir.

Tənzimlənmiş tədris prosesi həm müəllim, həm də tələbə fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməlidir. Müəllim bu prosesdə yalnız bilik ötürən deyil, həm də təlimin fasilitatoru, yəni öyrənməni asanlaşdıran, istiqamət verən şəxs olmalıdır. O, tələbələrə fərdi yanaşmalı, onların maraq və potensialına uyğun tapşırıqlar verməli, interaktiv müzakirələr, debatlar və layihə işləri vasitəsilə tədrisi daha canlı etməlidir.

Tədris prosesinin qiymətləndirilməsi də tənzimləmənin mühüm hissəsidir. Qiymətləndirmə yalnız imtahan və ya testlərlə deyil, həm də davamlı müşahidə, təqdimatlar, layihə işləri və praktiki tapşırıqlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu zaman tələbənin yalnız biliyi deyil, həm də bacarıqları, yaradıcılığı, komandada işləmək və qərar vermək qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanın turizm potensialı böyükdür və bu potensialın reallaşması təhsildə idarəetmənin keyfiyyətindən asılıdır. Turizm sahəsində tədris proseslərini səmərəli idarə etmək gələcəyin mütəxəssislərini hazırlamaqla yanaşı, ölkənin qlobal turizm bazarında rəqabət gücünü də artırır. Peşəkar, mədəniyyətli və yaradıcı turizm kadrlarının yetişdirilməsi üçün tədris prosesinin idarə olunması strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, tədris prosesinin hər mərhələsində idarəetmə mədəniyyəti formalaşdıqca, turizm sahəsi həm iqtisadi, həm də mənəvi baxımdan inkişafını davam etdirəcək [5, s. 63].

Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması müasir dövrdə strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki bu sahə həm iqtisadiyyatın, həm də mədəniyyətin mühüm istiqamətlərindən biridir. Turizm təhsili yalnız nəzəri biliklərin mənimsədilməsi ilə məhdudlaşmır; burada tələbələrə praktiki vərdişlərin, peşə etikası və idarəetmə bacarıqlarının aşılanması da əsas məqsədlərdəndir. Tədris prosesinin idarə olunması zamanı əsas diqqət turizm sektorunun dinamikliyinə uyğun çevik tədris modellərinin qurulmasına yönəlir. Bu sahədə kurikulumların müasir əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, təlim metodlarının innovativ texnologiyalarla zənginləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi önəm daşıyır.

Yeni tədris proeslərinin idarə olunmasında insan resursları və müasir çağırışlar

Turizm təhsili sistemində idarəetmə həm də insan resurslarının düzgün planlaşdırılmasını əhatə edir. Müəllim heyətinin peşəkarlığı, onların daimi ixtisasartırma kurslarında iştirakı, həmçinin turizm müəssisələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi tədrisin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Təhsil müəssisələrinin turizm agentlikləri, otellər və regional turizm idarələri ilə birgə layihələr həyata keçirməsi tələbələrin təcrübə qazanmasını təmin edir. Bu, tədrisin real bazar şəraitinə inteqrasiyasını və gələcək mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsini yüksəldir.

Turizm sahəsində tədrisin idarə olunması yalnız pedaqoji prinsiplərlə deyil, həm də idarəetmə nəzəriyyələri ilə sıx bağlıdır. Burada planlaşdırma, motivasiya, nəzarət və qiymətləndirmə funksiyaları mühüm rol oynayır. Müasir tədris

modellərində nəticəyönümlü idarəetmə konsepsiyası ön plana çıxır. Bu, hər bir tələbənin fərdi bacarıqlarına uyğun inkişaf trayektoriyasının müəyyən edilməsinə və tədris resurslarının səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Təhsil prosesinin monitorinqi, tələbələrin nailiyyət göstəricilərinin təhlili və tədris planlarının nəticələr əsasında yenilənməsi idarəetmənin əsas mərhələlərindəndir.

Eyni zamanda, turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların rolu getdikcə artır. Onlayn tədris platformaları, virtual ekskursiyalar, 3D modelləşdirmə və simulyasiya proqramları tələbələrə real turizm mühitini dərindən öyrənmək imkanı yaradır. Bu yanaşma həm də pandemiya dövründə və sonrasında tədrisin fasiləsizliyini təmin edən əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Rəqəmsal idarəetmə sistemləri vasitəsilə tədris prosesinin izlənməsi, qiymətləndirilməsi və resursların idarə olunması daha çevik və şəffaf formada həyata keçirilir [3, s. 85].

Turizm təhsilinin idarə olunmasında beynəlxalq əməkdaşlıq da mühüm istiqamətlərdən biridir. UNESCO, UNWTO (Ümumdünya Turizm Təşkilatı) kimi beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq, ikili diplom proqramları, tələbə və müəllim mübadiləsi layihələri tədris prosesinin qlobal standartlara uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır. Bu cür əməkdaşlıqlar nəticəsində tələbələr beynəlxalq turizm bazarının tələblərinə cavab verən bilik və bacarıqlara yiyələnirlər.

Tədris proseslərinin idarə olunmasında milli mədəniyyətin və turizm potensialının nəzərə alınması da vacibdir. Azərbaycan kimi zəngin təbii və mədəni irsə malik ölkələrdə turizm təhsili milli kimlik və dəyərlər əsasında formalaşmalıdır. Bu, tələbələrdə vətənpərvərlik hissini gücləndirir, eyni zamanda ölkənin mədəni irsinin qorunmasına və dünyada tanıdılmasına töhfə verir. Kurikulumlarda Azərbaycanın tarixi abidələri, milli mətbəxi, musiqi irsi və ekoturizm imkanları ilə bağlı fənlərin tədrisi bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımdır [1, s. 99].

Tədris prosesinin tənzimlənməsində etik dəyərlərin və peşə davranışının formalaşdırılması da vacibdir. Turizm sahəsində çalışan hər bir mütəxəssis yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə, tolerantlığa və qonaqpərvərlik ənənələrinə malik olmalıdır. Tədris prosesində bu keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli, tələbələrə mədəni müxtəliflik, beynəlxalq etik qaydalar və müştəri məmnuniyyəti prinsipləri aşılanmalıdır.

Nəticə etibarilə, turizm mahiyyətli tədris proseslərinin tənzimlənməsi müasir təhsil sisteminin strateji istiqamətlərindən biridir. Bu prosesin uğurlu təşkili üçün məqsəd, məzmun, metod və nəticə arasında balans yaradılmalı, tədris həm nəzəri, həm də praktiki yönümlü olmalıdır. Turizm təhsili yalnız bilik qazandırmamalı, həm də tələbələrdə peşəkar düşüncə tərzi, mədəni məsuliyyət və innovativ yanaşma formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə tədris planları mütəmadi yenilənməli, beynəlxalq təcrübə öyrənilməli və müasir texnologiyalarla zənginləşdirilməlidir.

Turizm sahəsində keyfiyyətli təhsil həm milli iqtisadiyyatın, həm də mədəni irsin inkişafına xidmət edir. Peşəkar kadr hazırlığı, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin gücləndirilməsi və tədris prosesinin sistemli tənzimlənməsi nəticəsində Azərbaycan turizmi daha dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli və beynəlxalq səviyyədə tanınan bir sahəyə çevrilə bilər.

Turizm tədrisinin effektiv idarə olunmasında innovativ yanaşmalar

Turizm sahəsində tədrisin səmərəli idarə olunması həm də elmi tədqiqatların tətbiqi ilə əlaqəlidir. Turizm menecmenti, xidmət keyfiyyəti, ekoloji davamlılıq və mədəni irs idarəçiliyi kimi mövzular üzrə aparılan elmi araşdırmalar tədris prosesinə inteqrasiya olunmalıdır. Bu, tələbələrdə tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Elmi nəticələr əsasında tədris proqramlarının yenilənməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi təhsil sisteminin dayanıqlılığını təmin edir.

Turizm təhsili idarəetməsində liderlik və kommunikasiya bacarıqları xüsusi yer tutur. Tədris prosesinin uğurla idarə olunması üçün rəhbərlərin strateji düşünməsi, əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırması və müəllim-tələbə münasibətlərində demokratik yanaşma tətbiq etməsi zəruridir. Effektiv idarəetmə təhsil müəssisəsində motivasiya mühitinin yaradılmasını, komanda işinin gücləndirilməsini və innovativ ideyaların dəstəklənməsini tələb edir.

Nəticə etibarilə, turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunması çoxşaxəli və dinamik bir sistemdir. Bu sahədə keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi üçün dövlət siyasəti, təhsil müəssisələri, özəl sektor və beynəlxalq tərəfdaşlar arasında sıx əməkdaşlıq vacibdir. Tədris prosesinin elmi əsaslarla, müasir texnologiyalarla və milli dəyərlərlə uzlaşdırılması Azərbaycan turizminin gələcək inkişafını təmin edən ən mühüm amillərdəndir. İdarəetmə prosesi yalnız təşkilati fəaliyyət deyil, həm də yaradıcılıq, planlaşdırma və sosial məsuliyyət tələb edən kompleks bir sistemdir [2, s. 72].

İrəliləyən dövrlərdə turizm sahəsində tədrisin daha da təkmilləşdirilməsi üçün regionlarda ixtisaslaşmış təlim mərkəzlərinin yaradılması, innovativ laboratoriyaların qurulması və startap yönümlü layihələrin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət daşıyacaq. Beləliklə, turizm təhsilində idarəetmə yanaşmaları yalnız peşəkar kadr hazırlığı ilə deyil, həm də milli turizm strategiyasının həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlı olacaq. Bu, Azərbaycanın qlobal turizm məkanında rəqabət qabiliyyətini artıracaq və təhsilin davamlı inkişafını təmin edəcək.

Nəticə

- Turizm sahəsində tədris proseslərinin səmərəli idarə olunması bu sahədə peşəkar, ixtisaslı və praktik bacarıqlara malik kadrların hazırlanmasında əsas rol oynayır;
- Tədris prosesinin idarə olunmasında planlaşdırma, təşkilatçılıq, motivasiya və nəzarət funksiyalarının düzgün tətbiqi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir;
- Rəqəmsal texnologiyaların, innovativ təlim metodlarının və interaktiv yanaşmaların tətbiqi turizm təhsilinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını təmin edir;
- Turizm müəssisələri ilə təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi tələbələrin real istehsalat mühitinə inteqrasiyasını və praktiki təcrübə qazanmasını asanlaşdırır;
- Tədris prosesində keyfiyyətin idarə olunması mexanizmlərinin tətbiqi turizm təhsilinin nəticəyönümlü olmasına və məzunların əmək bazarına uğurla

inteqrasiyasına şərait yaradır;

- Müasir idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan tədris strategiyaları turizm sahəsində davamlı inkişaf, ekoloji məsuliyyət və mədəni irsin qorunması kimi dəyərlərin tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin edir;
- Turizm sahəsində tədris proseslərinin idarə olunmasının elmi və praktiki əsaslarla təkmilləşdirilməsi ölkənin turizm potensialından daha səmərəli istifadə olunmasına və turizm təhsilinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır;
- Ümumilikdə, turizm sahəsində tədris proseslərinin məqsədyönlü və elmi əsaslarla idarə olunması turizm sənayesinin dayanıqlı inkişafına və ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Zeynallı Y.Q. Azərbaycanda turizm sistemi fəaliyyətinin və idarə olunmasının iqtisadi-coğrafi problemləri. Bakı: Tuna, 1999
2. Turizmin davamlı inkişafı (yerli planlaşdırma üzrə mütəxəssislər üçün vəsait). Bakı, GİTN, 2001.
3. Turizm sahəsində normativ-hüquqi sənədlər. Bakı, GİTN, 2002.
4. Vəliyev X. Xəzər sahillərinə səyahət. Bakı, Gənclik, 1982.
5. Məmmədzadə M. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində turizmin rolu və əhəmiyyəti. Təhsil problemləri qəzeti. № 03-04, B., 2007.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.10.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 21.10.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.2
UOT: 338.48:008
Sevinc ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
ceferovas72@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6676-2604

TURİZM VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZ

Xülasə: Məqalədə, göstərilir ki, Azərbaycanın zəngin tarixi, mədəni irsi və təbii gözəllikləri turizmin inkişafı üçün möhkəm əsas yaradır. Turizm təkcə istirahət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin, xalq sənətkarlığının, musiqinin və mətbəxin dünyaya tanıdılması üçün mədəni körpü rolunu oynayır. Şəki, Qəbələ, Naxçıvan, Şuşa kimi şəhərlər, muğam, xalçaçılıq, aşıq sənəti kimi dəyərlər Azərbaycanı mədəni turizmin regional mərkəzinə çevirir. Turizmin inkişafı həm iqtisadi gəlir gətirir, həm də milli dəyərlərin qorunmasına, qədim sənət növlərinin yenidən dirçəlməsinə xidmət edir.

Bəhs olunur ki, müasir dövrdə rəqəmsallaşma, gənclərin iştirakı və Qarabağ bölgəsinin bərpası turizm sahəsinə yeni nəfəs gətirir. Turizm və mədəniyyət bir-birini tamamlayan iki sahə kimi Azərbaycan cəmiyyətinin gələcək inkişafında əsas rol oynayır. Bu əlaqənin gücləndirilməsi milli irsin beynəlxalq səviyyədə təbliğini, mədəni müxtəlifliyin qorunmasını və ölkənin qlobal imicinin möhkəmlənməsini təmin edir. Turizm Azərbaycanın mədəniyyətini yaşadan və onu dünyaya tanıdan ən təsirli vasitədir.

Turizm və milli mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlı olan iki mühüm sahədir. Milli mədəniyyətin zənginliyi və özünəməxsusluğu turizmin inkişafı üçün əsas resurs rolunu oynayır. Azərbaycanın çoxəsrlik tarixi, mədəni irsi, folkloru, musiqisi, milli mətbəxi və memarlıq abidələri ölkəyə gələn turistlər üçün xüsusi maraq doğurur. Bu baxımdan, turizm təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də milli dəyərlərin dünyaya tanıdılmasında mühüm vasitədir.

Eyni zamanda, milli mədəniyyətin qorunması və turizm fəaliyyəti arasında düzgün balansın yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Mədəni turizmin inkişafı nəticəsində yerli icmaların iqtisadi rifahı artır, ənənələr yaşadılır və mədəni irs gələcək nəsillərə ötürülür. Beləliklə, turizm və milli mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri ölkənin beynəlxalq imicinin formalaşmasına, milli kimliyin güclənməsinə və sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlığına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: Turizm, milli mədənyyət, maddi-mənəvi dəyərlər, coğrafi yerləşmə, turizm cəlbediciliyi və s.

Sevinc ASKEROVA

TOURISM AND OUR NATIONAL CULTURE

Abstract: The article shows that Azerbaijan's rich history, cultural heritage and natural beauties create a solid foundation for the development of tourism. Tourism is not only a means of recreation, but also plays the role of a cultural bridge for introducing national identity, folk crafts, music and cuisine to the world. Cities such as Sheki, Gabala, Nakhchivan, Shusha, values such as mugham, carpet weaving, ashug art make Azerbaijan a regional center of cultural tourism. The development of tourism brings both economic income and serves to protect national values and revive ancient art forms.

It is argued that in the modern era, digitalization, youth participation and the restoration of the Karabakh region breathe new life into the tourism sector. Tourism and culture, as two complementary areas, play a key role in the future development of Azerbaijani society. Strengthening this connection ensures the promotion of national heritage at the international level, the preservation of cultural diversity and the strengthening of the country's global image. Tourism is the most effective means of preserving the culture of Azerbaijan and introducing it to the world.

Tourism and national culture are two important areas that are closely related to each other. The richness and uniqueness of national culture play the role of a key resource for the development of tourism. The centuries-old history, cultural heritage, folklore, music, national cuisine and architectural monuments of Azerbaijan are of particular interest to tourists visiting the country. In this regard, tourism is not only a source of economic income, but also an important means of introducing national values to the world.

At the same time, creating the right balance between the preservation of national culture and tourism activities is of great importance. As a result of the development of cultural tourism, the economic well-being of local communities increases, traditions are preserved and cultural heritage is passed on to future generations. Thus, the mutual influence of tourism and national culture makes a significant contribution to the formation of the country's international image, strengthening national identity and sustainability of socio-economic development.

Keywords: Tourism, national culture, material and spiritual values, geographical location, tourist attractiveness, etc.

Севинч АСКЕРОВА

ТУРИЗМ И НАША НАЦИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА

Абстракт: В статье показано, что богатая история, культурное наследие и природные красоты Азербайджана создают прочную основу для развития туризма. Туризм — это не только способ отдыха, но и своего рода культурный мост, знакомящий мир с национальной идентичностью, народными ремёслами, музыкой и кулинарным искусством. Такие города, как Шеки, Габала, Нахчыван, Шуша, а также такие ценности, как мугам,

ковроткачество и ашугское искусство, делают Азербайджан региональным центром культурного туризма. Развитие туризма приносит как экономический доход, так и служит защите национальных ценностей и возрождению древних форм искусства.

Утверждается, что в современную эпоху цифровизация, участие молодёжи и восстановление Карабахского региона вдохнули новую жизнь в туристическую сферу. Туризм и культура, как две взаимодополняющие области, играют ключевую роль в будущем развитии азербайджанского общества. Укрепление этой связи обеспечивает популяризацию национального наследия на международном уровне, сохранение культурного разнообразия и укрепление мирового имиджа страны. Туризм – наиболее эффективное средство сохранения культуры Азербайджана и её популяризации в мире.

Туризм и национальная культура – две важные сферы, тесно связанные друг с другом. Богатство и самобытность национальной культуры играют роль ключевого ресурса для развития туризма. Многовековая история, культурное наследие, фольклор, музыка, национальная кухня и архитектурные памятники Азербайджана представляют особый интерес для туристов, посещающих страну. В этой связи туризм является не только источником экономического дохода, но и важным средством ознакомления мира с национальными ценностями.

При этом большое значение имеет создание правильного баланса между сохранением национальной культуры и туристической деятельностью. В результате развития культурного туризма повышается экономическое благосостояние местных сообществ, сохраняются традиции и передается культурное наследие будущим поколениям. Таким образом, взаимное влияние туризма и национальной культуры вносит значительный вклад в формирование международного имиджа страны, укрепление национальной идентичности и устойчивость социально-экономического развития.

Ключевые слова: Туризм, национальная культура, материальные и духовные ценности, географическое положение, туристическая привлекательность и т. д.

Giriş

Turizm insan fəaliyyətinin ən qədim, eyni zamanda ən müasir sahələrindən biridir. Tarixin dərinliklərindən bu günə qədər insanlar yeni torpaqları, fərqli mədəniyyətləri, dilləri, adət-ənənələri kəşf etmək, istirahət və zövq almaq, bəzən də mənəvi rahatlıq tapmaq məqsədilə səyahət etmişlər. Müasir dövrdə isə turizm yalnız istirahət və əyləncə vasitəsi deyil, həm də ölkələrin iqtisadi inkişafının, beynəlxalq əlaqələrinin və mədəni inteqrasiyasının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan da bu baxımdan zəngin turizm potensialına malik ölkələrdən biridir. Onun təbii-coğrafi şəraiti, qədim tarixi, çoxşaxəli mədəniyyəti və qonaqpərvər xalqı turizmin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradır.

Azərbaycan coğrafi baxımdan Şərqlə Qərbin kəsişdiyi ərazidə yerləşir. Bu coğrafi mövqe əsrlər boyu ölkəmizi müxtəlif sivilizasiyaların görüş yerinə

çevirmiş, burada mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri baş vermişdir. Bu amil nəticəsində Azərbaycan torpaqları zəngin tarixi abidələrlə, memarlıq nümunələri ilə, qədim şəhər mədəniyyəti ilə formalaşmışdır. Bakı, Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Qəbələ, Şuşa, Ordubad kimi şəhərlər bu mədəniyyətin canlı şahidləridir. Turizmin inkişafında bu şəhərlərin hər biri özünəməxsus rol oynayır və turistlərə həm qədimlik, həm də müasirlik aurasını bir arada hiss etməyə imkan verir [3, s. 63].

Azərbaycanın mədəni irsi çoxqatlıdır. Burada türk, fars, ərəb, Qafqaz və Avropa təsirlərinin sintezi müşahidə olunur. Lakin bütün bu təsirlər içərisində Azərbaycan xalqının özünəməxsus kimliyi, dili, musiqisi, memarlığı və xalq sənətkarlığı ön plandadır. Mədəniyyət bir xalqın ruhudur, turizm isə bu ruhu dünyaya tanıtma vasitəsidir. Ona görə də turizm yalnız iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi deyil, həm də milli mədəniyyətin təbliği və qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın turizm potensialını dəyərləndirərkən onun təbii resurslarını da qeyd etmək vacibdir. Xəzər dənizi sahilləri, dağlar, meşələr, mineral bulaqlar, unikal iqlim şəraiti ölkəmizi həm yay, həm qış turizmi üçün cəlbedici edir. Qusar, Qəbələ, Quba, Şahdağ, Naftalan, Lənkəran kimi bölgələr müxtəlif turizm növləri üçün geniş imkanlar yaradır. Lakin bütün bu təbii gözəlliklərə əlavə dəyər verən əsas məqam mədəni mühitdir. Turist yalnız gözəllik görmək deyil, həm də hiss etmək, öyrənmək və dərk etmək istəyir. Məhz burada mədəniyyətin rolu ön plana çıxır.

Turizm və milli mədəniyyət: milli- mənəvi dəyərlərin yaşadılması

Azərbaycanın xalq musiqisi, aşıq sənəti, muğamı, xalçaçılığı, milli geyimləri, mətbəxi və adətləri turistlərin ən çox maraq göstərdiyi mədəni elementlərdəndir. UNESCO tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil olunan muğam sənəti, aşıq yaradıcılığı, xalçaçılıq ənənəsi və Novruz bayramı dünya miqyasında Azərbaycan mədəniyyətinin simvollarına çevrilmişdir. Turizm vasitəsilə bu dəyərlər daha geniş auditoriyaya tanıdılır və mədəni diplomatiyanın əsas alətinə çevrilir.

Azərbaycanın mədəni turizmi dedikdə, yalnız tarixi abidələrin və muzeylərin ziyarəti nəzərdə tutulmur. Buraya həm də musiqi festivalları, folklor bayramları, sənət sərgiləri, milli yeməklərin təqdimat tədbirləri, xalq oyunlarının nümayişi kimi fəaliyyətlər daxil olunur. Məsələn, Şəki İpək Yolu Festivalı, Qəbələ Musiqi Festivalı, Qara Qarayev adına Beynəlxalq Musiqi Festivalı, "Fantaziya" caz günləri kimi tədbirlər həm yerli, həm də xarici turistlərin mədəni zövqünə xidmət edir. Belə tədbirlər vasitəsilə Azərbaycan yalnız təbiət gözəllikləri ilə deyil, həm də incəsənət və yaradıcılıq mərkəzi kimi tanınır [2, s. 67].

XXI əsr bəşəriyyətin sürətli inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. Qloballaşma prosesləri, texnologiyanın tərəqqisi, informasiya mübadiləsinin asanlaşması və sərhədlərin nisbətən açılması nəticəsində insanlar daha çox səyahət etməyə, yeni ölkələri, xalqları və mədəniyyətləri tanımağa meyilli olublar. Turizm artıq sadəcə istirahət və əyləncə vasitəsi deyil, həm də iqtisadiyyatın mühüm sahəsi, mədəni diplomatiyanın və beynəlxalq əlaqələrin əsas vasitələrindən biri hesab olunur. Müasir turizm bir ölkənin inkişaf səviyyəsini, cəmiyyətin qonaqpərvərlik

ənənələrini və mədəni dəyərlərə münasibətini əks etdirən göstəricidir. Turizmin əsas məqsədlərindən biri insanların müxtəlif bölgələrdəki mədəni irs nümunələri ilə tanış olması, onların qorunması və təbliğinə töhfə verməsidir.

Azərbaycan müasir dövrdə həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan dinamik inkişaf edən ölkələrdən biridir. Coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri, qədim tarixi və zəngin mədəni irsi ölkəmizi turizm üçün olduqca cəlbedici məkana çevirir. Azərbaycanın ərazisində min illər boyu müxtəlif sivilizasiyalar, xalqlar və dinlər bir arada yaşamış, bunun nəticəsində çoxqatlı və rəngarəng mədəni irs formalaşmışdır.

Müasir turizmin əsas istiqamətlərindən biri məhz mədəni irs turizmidir. Bu anlayış turistlərin tarixi abidələr, sənət nümunələri, adət-ənənələr, milli geyimlər və mətbəx kimi dəyərlərlə tanış olmasını nəzərdə tutur. Dünyada milyonlarla insan hər il mədəni irs obyektlərini görmək, qədim şəhərləri gəzmək, muzeyləri və festivalları ziyarət etmək üçün səyahət edir. Bu, həm mənəvi, həm də iqtisadi baxımdan böyük dəyər yaradır. Azərbaycanın son illərdə turizm sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar və beynəlxalq təşəbbüslər də məhz bu istiqamətə yönəlib.

Azərbaycan dövləti turizmi strateji inkişaf sahəsi kimi müəyyən etmişdir. Turizm haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, regionlarda yeni otel və istirahət mərkəzlərinin yaradılması, beynəlxalq sərgilərdə iştirak, e-viza sisteminin tətbiqi və infrastrukturun genişləndirilməsi ölkəmizin turizm potensialını artırmışdır. Bakı şəhəri bu gün həm müasir, həm də tarixi siması ilə turistlərin diqqət mərkəzindədir. Burada qədim İçərişəhər kompleksi, Qız Qalası və Şirvanşahlar Sarayı kimi mədəni irs nümunələri ilə yanaşı, Flame Towers, Heydər Əliyev Mərkəzi kimi müasir memarlıq inciləri də bir arada mövcuddur. Bu fakt Azərbaycanın keçmişlə bu günü birləşdirən, mədəni irsə dəyər verən, eyni zamanda müasirlikdən uzaq düşməyən bir ölkə olduğunu sübut edir.

Mədəni irs dedikdə yalnız maddi abidələr deyil, həm də xalqın mənəvi yaradıcılığı, adət-ənənələri, sənətkarlıq nümunələri, musiqi və ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Bu baxımdan Azərbaycan zəngin qeyri-maddi mədəni irsə malikdir. Muğam sənəti, aşıq yaradıcılığı, xalçaçılıq, milli rəqslər, Novruz bayramı və Azərbaycan mətbəxi UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs siyahısına daxil edilmişdir. Hər il keçirilən muğam və aşıq festivalları, xalça sərgiləri, milli mətbəx günləri həm yerli, həm də xarici turistlərin böyük marağına səbəb olur. Beləliklə, turizm vasitəsilə bu irs dünya miqyasında tanıdılır, gənc nəsil isə öz milli köklərinə daha yaxın olur.

Azərbaycanın bölgələri mədəni irs baxımından bir-birindən fərqlənən zənginliklərə malikdir. Şəki şəhəri öz tarixi memarlığı, karvansaraları, Şəki Xan Sarayı və sənətkarlıq ənənələri ilə UNESCO-nun Dünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Qobustan qayaüstü rəsmləri bəşər tarixinin ən qədim mərhələlərini əks etdirən unikal sənət nümunələridir. Quba və Qusar bölgələri öz təbiət gözəllikləri ilə yanaşı, xalçaçılıq sənəti ilə də tanınır. Naftalanın müalicəvi nefti, Lənkəranın subtropik iqlimi, Qəbələnin dağlıq landşaftı və musiqi festivalları turizmin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafına şərait yaradır.

Son illərdə Qarabağ bölgəsinin azad olunması ilə Azərbaycan mədəni irsinin bərpası və turizm potensialının genişləndirilməsi istiqamətində yeni mərhələyə qədəm qoyub. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan

olunmuşdur. Burada keçirilən "Xarıbülbül" musiqi festivalı, poeziya günləri, incəsənət sərgiləri və elmi konfranslar Qarabağın qədim mədəni həyatını bərpa etməklə yanaşı, onu beynəlxalq səviyyədə tanıdır. Qarabağ torpaqları həm tarixi abidələri, həm də təbiət gözəllikləri ilə gələcəkdə Cənubi Qafqazın ən mühüm turizm istiqamətlərindən birinə çevrilə bilər. Bu bölgədə aparılan bərpa işləri həm iqtisadi canlanmaya, həm də milli kimliyimizin bərpasına xidmət edir.

Müasir turizm yalnız mədəni irsin nümayişi ilə kifayətlənmir, həm də onun qorunması üçün maddi baza yaradır. Turistlərin marağı artdıqca, mədəni abidələrin bərpası və saxlanılması daha çox diqqət mərkəzinə düşür. Bir çox hallarda mədəni irs obyektlərinin bərpası məhz turizm gəlirləri hesabına həyata keçirilir. Eyni zamanda, turizm sektorunun inkişafı yerli əhalinin məşğulluğunu artırır, regionların iqtisadi və sosial inkişafına təkan verir. Bu baxımdan turizm və mədəni irsin qorunması bir-birini tamamlayan proseslərdir.

Lakin müasir dövrdə turizmin inkişafi ilə bağlı müəyyən problemlər də mövcuddur. Bəzən kommersiya maraqları mədəni dəyərlərin orijinallığının itirilməsinə gətirib çıxarır. Mədəni irs yalnız turist cəlb etmək məqsədilə "səhnələşdirilmiş" formada təqdim olunur ki, bu da onun təbii mahiyyətinə zərər vura bilər. Buna görə də turizm siyasəti elə qurulmalıdır ki, milli mədəniyyətin təbliği kommersiyalaşmadan uzaq, səmimi və təbii şəkildə həyata keçirilsin. Bunun üçün dövlət qurumları, mədəniyyət və turizm nazirliyi, ictimai təşkilatlar və yerli icmalar arasında sıx əməkdaşlıq vacibdir.

Turizmin mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi qarşılıqlı fayda əsasında formalaşır. Mədəniyyət turizmi inkişaf etdirir, turizm isə mədəniyyətin qorunmasını və yenidən canlanmasını təmin edir. Məsələn, son illərdə bir çox bölgələrdə qədim sənət növləri yenidən dirçəldilmiş, xalça toxuma, misgərlik, ağac oyma kimi peşələr turist marağı hesabına iqtisadi baxımdan da səmərəli sahəyə çevrilmişdir. Bu, həm milli dəyərlərin qorunmasına,həm də yerli əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir [5, s. 72].

Azərbaycanın turizm siyasəti mədəniyyət amilini əsas prioritetlərdən biri kimi qəbul edir. Dövlət tərəfindən qəbul olunan "Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda milli mədəni irsin qorunması, bərpası və beynəlxalq səviyyədə təbliği mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Xüsusilə Şuşa şəhərinin "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı" elan olunması bu istiqamətdə simvolik və strateji addımdır. Şuşa yalnız bir şəhər deyil, həm də Azərbaycan xalqının musiqi, poeziya, memarlıq və azadlıq ruhunun rəmzidir.

Mədəni turizmin inkişafı həm də milli kimliyin beynəlxalq səviyyədə tanıdılması deməkdir. Xarici turistlər Azərbaycanın tarixi abidələrini, xalq musiqisini, mətbəxini və qonaqpərvərliyini gördükcə bu xalq haqqında daha dərindən məlumat əldə edirlər. Bu, ölkənin imicinə, beynəlxalq münasibətlərinə və mədəni diplomatiyasına müsbət təsir göstərir. Mədəniyyətin turizm vasitəsilə təqdimatı həm də dünyada Azərbaycan haqqında stereotipləri dəyişdirir, onu zəngin tarixə və incəsənətə malik bir mədəniyyət mərkəzi kimi tanıdır [4, s. 77].

Turizmin mədəni irsə təsiri yalnız təbliğatla məhdudlaşmır. Bəzən turizmin artması abidələrin, təbiət ərazilərinin və mədəni obyektlərin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb olur. Buna görə də davamlı turizm prinsiplərinə riayət

olunması vacibdir. Davamlı turizm o deməkdir ki, bu sahənin inkişafı həm iqtisadi, həm ekoloji, həm də mədəni baxımdan balanslı şəkildə aparılmalıdır. Mədəni abidələrdən kommersiya məqsədilə deyil, elmi və tarixi baxımdan düzgün istifadə olunmalıdır. Azərbaycan bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübəni tətbiq edərək həm turizmin iqtisadi faydasını artırır, həm də mədəni irsini gələcək nəsillər üçün qoruyur.

Mədəni irs yalnız daş və divarlardan ibarət deyil. O, həm də insan yaddaşında, dildə, musiqidə, adətlərdə və gündəlik həyatda yaşayır. Bu baxımdan, turizm mədəniyyətin yaşamasına xidmət edən sosial prosesdir. Turistlər yeni yerləri gəzərkən yalnız abidələri deyil, insanları, onların düşüncə tərzini, həyat fəlsəfəsini də tanıyır. Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, mehribanlığı və hörmət ənənəsi burada mədəniyyətin canlı hissəsi kimi təzahür edir. Bu xüsusiyyətlər ölkəmizin turizm brendinə çevrilə bilər və artıq çevrilməkdədir.

Turizm və milli mədəniyyətin tarixiliklə müasirliyin vəhdətindən ibarət olan mahiyyəti

Son illərdə Azərbaycanın turizm infrastrukturunun genişlənməsi, yeni mehmanxanaların, istirahət mərkəzlərinin, beynəlxalq aeroportların tikilməsi bu sahəyə dövlətin diqqətini göstərir. Lakin infrastruktur nə qədər mükəmməl olsa da, onun ruhunu mədəniyyət verir. Turizm obyektləri yalnız fiziki deyil, mənəvi mühitin daşıyıcısı olmalıdır. Məsələn, Qəbələdəki müasir otellərin yanında milli memarlıq üslubunda tikililər, folklor evləri və sənət guşələri yaradıldıqda turizm mədəni baxımdan daha dərin və mənalı olur.

Azərbaycan mətbəxi də turizmin ayrılmaz hissəsidir. Plov, dolma, kətə, piti, qutab, lavaş kimi milli yeməklər təkcə dad baxımından deyil, həm də mədəni məna daşıyır. Hər bölgənin öz yemək adəti, təqdimetmə üsulu və qonaqlıq ənənəsi var. Bu, xalqın dünyagörüşünü, təbiətlə vəhdətini, estetik zövqünü əks etdirir. Mətbəx turizmi son illərdə dünyada ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərdən biridir və Azərbaycan bu sahədə böyük potensiala malikdir.

Mədəniyyət həmçinin memarlıq vasitəsilə də turizmdə özünü göstərir. Qız qalası, İçərişəhər, Şəki Xan Sarayı, Qobustan qaya rəsmləri, Naxçıvanın Möminə Xatun türbəsi kimi abidələr Azərbaycanın mədəni tarixinin əyani göstəriciləridir. Bu abidələr həm milli kimliyin simvolları, həm də turizmin cəlbedici məkanlarıdır. Hər biri minilliklərin səsini daşıyır və gələcək nəsillərə mədəni irsin dəyərini xatırladır [1, s. 99].

Turizmin inkişafı eyni zamanda bölgələrdə sosial-iqtisadi canlanmaya səbəb olur. Yerli əhali üçün yeni iş yerləri açılır, milli sənətkarlıq məhsullarına tələbat artır, xidmət sektoru inkişaf edir. Bu, mədəniyyətin iqtisadi gücə çevrilməsi deməkdir. Beləliklə, turizm təkcə istirahət və əyləncə deyil, həm də mədəni və sosial inkişafın mühüm amilidir.

Nəticə etibarilə, turizm və mədəniyyət bir-birini tamamlayan iki anlayışdır. Mədəniyyət turizmin ruhunu, turizm isə mədəniyyətin davamlılığını təmin edir. Azərbaycan kimi zəngin tarixi və mədəni irsə malik ölkələr üçün bu qarşılıqlı əlaqə həm milli kimliyin qorunması, həm də beynəlxalq səviyyədə tanıdılması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır. Hər bir qədim qala, hər bir xalq mahnısı, hər bir xalça naxışı təkcə keçmişin yadigarı deyil, həm də gələcəyə açılan

pəncərədir. Turizm bu pəncərəni bütün dünyaya açır və mədəniyyətimizin nurunu daha da parlaq göstərir.

Azərbaycanın gələcəyi onun mədəni dəyərlərinə sahib çıxmaqdan və bu dəyərləri müasir turizm vasitəsilə dünyaya təqdim etməkdən keçir. Mədəniyyətimizi yaşatmaq, onu qorumaq və paylaşmaq təkcə borc deyil, həm də milli qürur məsələsidir. Turizm bu qüruru daşıyan körpüdür – keçmişlə gələcək, yerli ilə qlobal arasında uzanan mənəvi körpü. Bu körpünü nə qədər möhkəm qursaq, mədəniyyətimiz də bir o qədər əbədi yaşayacaq.

Müasir turizm mədəniyyətinin inkişaf proseslərində yeni iqtisadi reallıqların nəzərə alınması

Turizmin və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsində müasir texnologiyaların rolu da xüsusi diqqətə layiqdir. XXI əsr informasiya və rəqəmsallaşma dövrüdür. Bugünkü dünyada mədəniyyətin tanıdılması, turizm məhsullarının təqdimatı və turizm xidmətlərinin təşkili artıq rəqəmsal mühitdə həyata keçirilir. Virtual muzeylər, onlayn sərgilər, 3D abidə modelləri və turizm tətbiqləri vasitəsilə dünyanın istənilən yerindən insanlar Azərbaycan mədəniyyəti ilə tanış ola bilirlər. Bu, həm maarifləndirici, həm də iqtisadi baxımdan səmərəli prosesdir. Rəqəmsal turizm həm də ölkəmizin uzaq regionlarının tanıdılmasına, orada yaşayan insanların yaradıcılıq məhsullarının bazara çıxmasına şərait yaradır.

Məsələn, Qarabağ bölgəsinin azad olunmasından sonra bu ərazilərdə aparılan bərpa və yenidənqurma işləri təkcə fiziki infrastrukturu deyil, həm də mədəni irsi dirçəltməyə yönəlib. Şuşa, Ağdam, Füzuli, Zəngilan kimi şəhərlərdə mədəni və tarixi obyektlərin bərpası, muzeylərin və sənət evlərinin yaradılması bölgəni gələcəyin əsas turizm istiqamətlərindən birinə çevirəcək. Bu proses təkcə turizmin inkişafı deyil, həm də milli yaddaşın bərpasıdır. Hər bir abidənin bərpası, hər bir festivalın təşkil olunması işğaldan sonra ruhun dirçəlişidir. Beləliklə, turizm həm də mədəni müalicə vasitəsinə çevrilir – xalqın tarixi ağrısını unutmadan, onu mənəvi gücə çevirərək gələcəyə daşımaq üçün [3, s. 65].

Mədəniyyətin və turizmin gələcək inkişafı gənclərin bu sahəyə marağından çox asılıdır. Gənc nəsil milli dəyərləri yalnız oxumamalı, həm də yaşamalıdır. Müasir gənclər yeni texnologiyalarla yanaşı, köklü ənənələrə də sahib çıxanda, turizmin ruhu daha rəngarəng olur. Gənclərin turizm sahəsində çalışması, milli musiqi, sənət və mətbəx irsinin tanıdılması istiqamətində layihələr həyata keçirməsi bu sahənin gələcəyinə ümid verir. Gənclərin idarə etdiyi turizm startapları, ekoturizm təşəbbüsləri, mədəni tədbirlərin rəqəmsal platformalarda təqdimatı artıq ölkəmizdə formalaşan yeni tendensiyadır.

Mədəniyyət və turizm yalnız iqtisadi fəaliyyət deyil, həm də milli ideologiyanın daşıyıcısıdır. Hər bir turist Azərbaycanı gəzərkən təkcə dağlara və dənizə baxmır, həm də bu xalqın düşüncəsini, həyat tərzini, dəyərlərini görür. Bu mənada, hər bir bələdçi, hər bir sənətkar, hər bir ev sahibi Azərbaycanın səfirinə çevrilir. Onların davranışı, qonaqpərvərliyi, danışığı ölkəmizin mədəni simasını formalaşdırır. Buna görə də turizm sahəsində çalışan hər bir şəxs mədəniyyətin daşıyıcısı kimi məsuliyyətli olmalıdır.

Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərarası dialoq da turizmin vacib funksiyalarından biridir. Müxtəlif millətlərdən olan turistlərin bir araya gəlməsi,

onların bir-birinin mədəniyyətinə hörmətlə yanaşması sülhün və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə xidmət edir. Azərbaycan bu baxımdan unikal nümunədir. Burada əsrlər boyu müxtəlif etnik və dini qruplar birgə yaşamış, ortaq dəyərlər formalaşdırmışdır. Multikulturalizm prinsipləri Azərbaycan cəmiyyətinin təməl dəyərlərindən biri kimi qəbul olunur. Turizm vasitəsilə bu dəyərlər dünyaya təqdim olunur və ölkəmiz mədəni tolerantlıq nümunəsi kimi tanınır.

Uzunmüddətli iqtisadi prioritetlərin əlçatan olması turizm və milli mədəniyyətin aktuallığı kimi

Gələcəyə baxdıqda, Azərbaycan turizminin əsas məqsədlərindən biri mədəni müxtəlifliyi qorumaqla yanaşı, onu beynəlxalq səviyyədə rəqabətədavamlı məhsula çevirməkdir. Bunun üçün innovativ yanaşmalara, yaradıcı iqtisadiyyata və "ağıllı turizm" konsepsiyasına ehtiyac var. "Ağıllı turizm" anlayışı ziyarətçi təcrübəsini rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə daha zəngin və fərdiləşdirilmiş hala gətirir. Bu yanaşma həm mədəniyyətin qorunmasına, həm də turist məmnuniyyətinə xidmət edir.

Azərbaycan turizminin gələcəyi həm də regional əməkdaşlıqla bağlıdır. Qafqaz regionu, Xəzər hövzəsi və Türk dünyası ölkələri ilə birgə turizm marşrutları hazırlanarsa, bu həm iqtisadi, həm də mədəni baxımdan böyük qazanc gətirər. Məsələn, "İpək Yolu" istiqamətində birgə turizm layihələri Azərbaycanın mədəni irsini beynəlxalq səviyyədə daha geniş tanıdacaq. Bu cür layihələr təkcə turizm gəlirlərini artırmaqla qalmır, həm də xalqlar arasında mədəni yaxınlaşmanı gücləndirir [4, s. 114].

Azərbaycanın turizm və mədəni irs siyasətində dayanıqlılıq və ekoloji balansın qorunması da əsas prioritetlərdəndir. Turizmin ekoloji mühitə təsiri minimuma endirilməli, təbiət və tarixi abidələr qorunmalıdır. Bu məqsədlə ölkədə "yaşıl turizm" və "ekoturizm" kimi istiqamətlər inkişaf etdirilir. Xüsusilə milli parklar, təbiət qoruqları və kənd turizmi mədəni və ekoloji dəyərlərin birgə təqdim olunmasına şərait yaradır.

Bütün bu proseslərin mərkəzində isə insan amili dayanır. Turizmin uğurlu inkişafı üçün peşəkar kadrlar, bələdçilər, sənətkarlar və mədəniyyət işçiləri yetişdirilməlidir. Onların fəaliyyəti həm mədəni irsin qorunmasına, həm də turistlərə keyfiyyətli xidmət göstərilməsinə yönəlməlidir. Mədəni irsin təbliği və qorunması yalnız dövlətin işi deyil, həm də hər bir vətəndaşın mənəvi borcudur.

Nəticə etibarilə, müasir turizm və mədəni irs anlayışları bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı təsir göstərən iki mühüm sahədir. Mədəni irs turizmin əsas məzmununu formalaşdırır, turizm isə mədəni irsin qorunmasına və dünyaya tanıdılmasına imkan yaradır. Azərbaycan bu baxımdan böyük potensiala malikdir. Zəngin tarixi, rəngarəng təbiəti, qədim adət-ənənələri və qonaqpərvər xalqı ilə ölkəmiz müasir turizmin mərkəzlərindən birinə çevrilməkdədir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət proqramları, beynəlxalq əməkdaşlıq, yeni layihələr və bərpa işləri Azərbaycanın mədəni irsini daha geniş miqyasda tanıtmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın müasir turizm siyasətinin əsas məqsədi milli dəyərləri qorumaq, onları gələcək nəsillərə ötürmək və dünyaya təqdim etməkdir. Hər bir turistin ölkəmizdə keçirdiyi xoş təəssüratlar, gördüyü tarixi abidələr, eşitdiyi

muğam sədaları, dadına baxdığı milli yeməklər Azərbaycan mədəniyyətinin canlı təbliğatına çevrilir. Bu, həm milli qürur mənbəyidir, həm də beynəlxalq aləmdə ölkəmizin nüfuzunun möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Beləliklə, müasir turizm mədəni irsimizin yaşadılması və təbliğində mühüm rola malikdir. O, həm xalqımızın tarixi yaddaşını qoruyur, həm də bu yaddaşı dünya miqyasında tanıdaraq, Azərbaycanı qədim sivilizasiyanın beşiyi və müasir mədəniyyətin daşıyıcısı kimi təqdim edir. Turizm vasitəsilə milli kimliyimiz, ənənələrimiz və mənəvi dəyərlərimiz gələcək nəsillərə ötürülür. Hər bir səyahət, hər bir turist, hər bir mədəni tədbir bu məqsədə xidmət edir: Azərbaycan mədəniyyətini yaşatmaq və onu dünyaya tanıtmaq.

Bütün bu istiqamətlərin mərkəzində bir həqiqət dayanır: turizm və mədəniyyət ayrılmazdır. Onlardan biri olmadan digəri tam dəyər qazanmır. Turizm mədəniyyətin iqtisadi nəfəsi, mədəniyyət isə turizmin mənəvi ruhudur. Azərbaycanın bugünkü inkişaf strategiyası bu iki sahəni birləşdirərək həm milli irsi qorumağı, həm də müasir dünyaya inteqrasiyanı təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Hər bir səyahət insanın iç dünyasına da səyahətdir. Hər bir turist ölkəmizdən qayıdarkən öz yaddaşında Azərbaycanın bir parçasını aparır – bəzən bir muğam sədası, bəzən bir xalça naxışı, bəzən bir qonaqpərvər gülümsəmə şəklində. Bu isə turizmin ən ali məqsədidir: mədəniyyətin canlı şəkildə ötürülməsi. Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyətini, səmimiyyətini və tarixini hər gələn turistin qəlbində iz buraxacaq qədər dərin şəkildə yaşatmaq bizim ümumi vəzifəmizdir [5, s. 124].

Beləcə, turizm və mədəniyyət bir-birini tamamlayan, bir-birinə dayaq olan iki sütun kimi Azərbaycan cəmiyyətinin gələcək inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sahələrin harmonik inkişafı yalnız iqtisadi uğurlar deyil, həm də milli mənəviyyatın, tarixi yaddaşın və bəşəri dəyərlərin qorunması deməkdir. Azərbaycanın sabahı onun bu gün mədəniyyətinə necə sahib çıxmasından asılıdır. Turizm isə bu sahiblik hissəsini dünyaya göstərən ən təsirli güzgüdür – həm özümüzü, həm də kimliyimizi göstərən güzgü.

Nəticə

Turizm milli mədəniyyətin dünyada tanıdılması, xalqın tarixi və ənənələrinin geniş auditoriyaya çatdırılması üçün mühüm vasitədir.

Azərbaycanın zəngin mədəni irsi, musiqisi, ədəbiyyatı, xalçaçılıq və memarlıq nümunələri turizmin inkişafında əsas cəlbedici amillərdən biridir.

Turizmin inkişafı milli dəyərlərin qorunmasına, bölgələrdə mədəni canlanmanın güclənməsinə və yerli icmaların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına töhfə verir.

Mədəni turizm marşrutlarının genişləndirilməsi və yeni turizm layihələrinin reallaşdırılması milli irsin müasir formada təqdim olunmasını təmin edir.

Milli mədəniyyətin təbliği və turizmin inkişafı arasında balanslı siyasət aparılması həm iqtisadi, həm də mənəvi baxımdan davamlı nəticələr yaradır.

Turizm sektorunda çalışan mütəxəssislərin milli-mənəvi dəyərlərə bələd olması turistlərə ölkə mədəniyyətinin düzgün və dərin təqdiminə imkan yaradır.

Dövlət və özəl sektorun birgə fəaliyyəti nəticəsində mədəni turizm infrastrukturu təkmilləşir, tarixi abidələr və mədəni irs obyektləri daha effektiv şəkildə qorunur.

Nəticə etibarilə, turizm və milli mədəniyyətin vəhdəti Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırır, mədəni irsin qorunmasını təmin edir və ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Turizm və səyahətlər (rəsmi kataloq). Bakı, 20-22 aprel, 2006.
2. Məmmədov C., Bilalov B. Azərbaycanda turizmin müasir durumu. «Dirçəliş - XXI əsr», № 71, 2004.
3. Məmmədov C. A. Sultanova M. V., Rəhimov S. N. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı, 2002.
4. Məmmədov C. A., Rəhimov S. H. Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2003.
5. Əmirxanov S. Hüseynov İ. Dünya muzeyləri və tarixi mədəniyyət abidələri. BDU nəşriyyatı, 1996.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.10.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 20.10.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 24.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.3
UOT: 33
Azər MEHDİYEV
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
mehdiyev.azer@atmu.edu.az
https://orcid.org/0009-0004-1676-4758

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ TURİZM SEKTORU VƏ ONUN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Xülasə: COVID-19 pandemiyası qlobal turizm sektoruna ciddi təsir göstərmiş, dünya üzrə səyahət, qonaqpərvərlik və əlaqədar iqtisadi fəaliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə pozmuşdur. Beynəlxalq səyahət məhdudiyyətləri, sərhədlərin bağlanması və sağlamlıqla bağlı narahatlıqlar turist axınının kəskin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Birləşmiş Millətlər Dünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) hesabatına əsasən, 2020-ci ildə beynəlxalq turist səfərləri keçən illə müqayisədə 75% azalmışdır. Nəticədə, turizm ixrac gəlirlərində təxminən **1,2 trilyon dollar** iqtisadi itki qeydə alınmış və əsasən turizmə güvənən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə **təxminən 60 milyon iş yeri** itirilmişdir. Aviasiya, qonaqpərvərlik və mədəni turizm kimi əsas sahələr ciddi bağlanmalar və gəlir itkisi ilə qarşılaşmışdır. Pandemiya, eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya, daxili turizm və dayanıqlı səyahət meyllərinin daha da sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə pandemiyanın turizmə qısamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi təsirləri araşdırılır, pandemiyadan sonrakı bərpa dövründə dözümlülük, davamlılıq və innovasiyanın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Covid-19, Pandemiyanın təsiri, Turizm sənayesi, İqtisadi bərpa, Səyahət məhdudiyyətləri

Azar MEHDIYEV

TOURISM SECTOR DURING PANDEMIC AND ITS IMPACT ON ECONOMY

Abstract: The COVID-19 pandemic has significantly impacted the global tourism sector, severely disrupting travel, hospitality, and related economic activities worldwide. International travel restrictions, border closures, and health concerns have led to a sharp decline in tourist flows. According to the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) report, international tourist arrivals decreased by 75% in 2020 compared to the previous year. As a result, approximately $1.2 trillion in economic losses were recorded in tourism export revenues, along with the loss of around 60 million jobs, particularly in developing countries reliant on tourism. Key sectors such as aviation, hospitality, and cultural tourism faced extensive shutdowns and revenue declines. The pandemic also accelerated trends like digital transformation, domestic tourism, and sustainable travel practices. This article explores the short and longterm economic impacts of the pandemic on tourism, emphasizing the importance of resilience,

sustainability, and innovation in the post-pandemic recovery period.

Keywords: *Covid-19, Pandemic impact, Tourism industry, Economic recovery, Travel restrictions*

Азар МЕХТИЕВ

ТУРИСТИЧЕСКИЙ СЕКТОР В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ

Абстракт: Пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на глобальный туристический сектор, существенно нарушив мировые поездки, гостеприимство и связанные с ними экономические виды деятельности. Международные ограничения на поездки, закрытие границ и опасения за здоровье привели к резкому снижению туристического потока. Согласно отчету Всемирной туристической организации ООН (UNWTO), в 2020 году количество международных туристических поездок сократилось на 75% по сравнению с предыдущим годом. В результате было зафиксировано около 1,2 триллиона долларов экономических потерь в доходах от туристического экспорта, а также потеря примерно 60 миллионов рабочих мест, особенно в развивающихся странах, зависящих от туризма. Основные секторы, такие как авиация, гостиничное дело и культурный туризм, столкнулись с массовыми закрытиями и снижением доходов.

Пандемия также ускорила такие тенденции, как цифровая трансформация, развитие внутреннего туризма и устойчивые практики путешествий. В данной статье рассматриваются краткосрочные и долгосрочные экономические последствия пандемии для туристической отрасли, подчеркивая важность устойчивости, стабильности и инноваций в процессе восстановления после пандемии.

Ключевые слова: *Ковид-19, Влияние пандеми, Туристическая индустрия, Экономическое восстановление, Ограничения на путешествия*

Giriş

COVID-19 kimi ölümcül xəstəliyin yayılması qlobal miqyasda ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olmuş və dünya üzrə sağlamlıq və iqtisadi böhranlar yaratmışdır. Mövsümi qrip epidemiyaları, pandemiyalar və digər fəlakətlərlə bağlı yayılan qorxulu xəbərlər, xidmət sektorunun əsas sahəsi olan turizm və səyahət sənayesində ciddi geriləməyə səbəb olmuşdur. Pandemiyalar turistlərin davranışlarına və psixi sağlamlıqlarına mənfi təsir göstərir. Nəticədə, virus infeksiyasına yoluxmaq qorxusu ilə insanlar planlaşdırdıqları səyahətlərdən imtina edirlər, çünki səyahət zamanı virusun yayılmasının qarşısını almaq çətin görünür. Bundan əlavə, səmərəli peyvəndlərin olmaması fonunda turistlərin səfərləri digər hava sərnişinləri üçün infeksiya riskini artırır. Səyahətçilər virusların, epidemiyaların və pandemiyaların yerli icmalar arasında yayılmasında mühüm rol oynayır. Hazırda dünya mediası böhran kommunikasiyası ilə üzləşir. COVID-19-un səyahət və istirahət sektoruna mənfi təsiri yeni virus xəstəliklərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bir çox ölkədə turizm ÜDM-in vacib sütunlarından biri olaraq iqtisadiyyatın güclənməsində əsas rol oynayır. Lakin bu sahə

xəstəliklər, epidemiyalar və pandemiyalar zamanı ən çox zərər görən sektorlardan biridir.

Turizm Sektorunun İqtisadi Əhəmiyyəti

Turizm, XX əsrdə populyarlaşan və bu gün dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Dünya Turizm və Səyahət Şurasının məlumatına görə, bu sahə ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli inkişaf yolu keçmişdir [4, səh. 3-7]. Turizm yalnız iqtisadi gəlir deyil, həm də sosial və siyasi təsir vasitəsidir. Ölkələr turizm sayəsində öz mədəniyyətlərini və ənənələrini yenidən dəyərləndirərək beynəlxalq səviyyədə tanıdır [2, səh. 45-50]. Turizm az inkişaf etmiş ölkələrdə nisbətən yeni olsa da, qısa müddətdə sürətlə genişlənmişdir. Bu inkişaf yerli infrastruktur və insan resursları üzərində ciddi yük yaradır və həmişə müsbət nəticələr vermir. Buna baxmayaraq, az inkişaf etmiş ölkələr kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadiyyatdan sənaye iqtisadiyyatına keçmək istəyirlər. Lakin bu keçid böyük kapital və xarici gəlirlər tələb edir ki, bu da bu ölkələr üçün çətin məsələdir [1, səh. 112-115]. Buna görə də, bu ölkələrin hökumətləri sənayeləşmə üçün lazımi gəliri tez bir zamanda əldə etmək məqsədilə turizmə yönəlmişdir. Az inkişaf etmiş ölkələrdə turizm sənayeçilər üçün cəlbedicidir, çünki bu ölkələrdə yaşayış standartlarının aşağı olması qiymətlərin ucuzluğuna gətirib çıxarır [1, səh. 118-120]. Əsas ixrac məhsulları ilə müqayisədə turizm üstünlüyə malikdir, çünki ev sahibi ölkə qiymət siyasətinə daha çox nəzarət edir və bu da onları dünya bazarındakı dalğalanmalardan qoruyur [2, səh. 67-70]. Xammal ixracı ilə müqayisədə, turizm gəlirlərə daha həssasdır – potensial turistlərin gəlirində kiçik artımlar turist axınının və gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb ola bilər [2, səh. 72-75]. Bu da az inkişaf etmiş ölkələrin turizmdən daha çox faydalanmasına imkan yaradır.

Turizm mikro və makro səviyyədə mühüm gəlir mənbəyidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhali xaricdə istirahət etməyə üstünlük verir ki, bu da güclü turizm sənayesinin formalaşmasına səbəb olur [3, səh. 89-92]. Turizm sektorunun inkişafı eyni zamanda yolların, parkların, xəstəxanaların, məktəblərin və digər ictimai obyektlərin tikintisini təşviq edir. Turistik bölgələri ziyarət edən turistlər istirahət və əyləncə üçün mütləq müəyyən məbləğdə pul xərcləyirlər. Bu xərclər restoranlarda yemək yemək, yerli mağazalardan alış-veriş etmək və turlar və tədbirlərdə iştirak kimi müxtəlif formalarda olur [4, səh. 14-16]. Son statistikaya görə, 2016-cı ildə beynəlxalq turizm təkcə təyinat yerlərində əldə edilən gəlirlər deyil, həm də xarici vətəndaşlar üçün sərnişin nəqliyyatı xidmətləri vasitəsilə 216 milyard ABŞ dolları ixrac gəliri yaradıb [4, səh. 18-20]. Bu, turizm ixracının ümumi dəyərini 1,4 trilyon ABŞ dollarına, yəni gündə orta hesabla 4 milyard ABŞ dollarına çatdırıb. Ölkəyə daha çox turist gəldikcə, onların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün daha çox işçi qüvvəsinə tələbat yaranır. Turizm sektorunun inkişafı qonaqpərvərlik, nəqliyyat və əyləncə kimi sahələrdə yeni iş imkanlarının yaranmasına gətirib çıxarır [3, səh. 95-97]. Turizm və səyahət sektoru dünya üzrə iş yerlərinin yaradılmasına, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa mühüm töhfə verən əsas sahələrdən biridir [3, səh. 100-105]. Turistlərin yerləşdirilməsi, əyləndirilməsi və nəqliyyatının təşkili işsizliyin azalmasına kömək edə bilər. Yerli müəssisələr xarici qonaqlara xidmət göstərmək üçün yerli insanları işə götürə

bilər. Məsələn, Airbnb kimi platformalar yerli sakinlərə öz evlərini turistlərə icarəyə vermək imkanı yaradır ki, bu da həm turizmin, həm də icma üzvlərinin rifahına töhfə verir [5, səh. 22-25]. Turizmin inkişafı bir bölgədə infrastrukturun təkmilləşməsinə də səbəb olur. Daha çox turist gəldikcə, yollar, ictimai nəqliyyat və yaşayış yerləri kimi obyektlərə olan ehtiyac artır [4, səh. 30-34]. Bu tələb nəticəsində yeni otellər, restoranlar və turizmə bağlı müəssisələr inşa edilir. Bundan əlavə, yerli hökumət turistləri cəlb etmək üçün infrastruktur layihələrinə sərmayə qoya bilər. Belə layihələrə yeni avtomagistralların, parkların və ictimai obyektlərin tikintisi daxildir ki, bu da təkcə turistlər üçün deyil, həm də yerli sakinlər üçün faydalıdır. Turizmin inkişafı nəticəsində ölkədə həyat keyfiyyəti yaxşılaşdıqca, yerli əhali də bu imkanlardan faydalana bilər. Sakinlər turistlər üçün nəzərdə tutulan yüksək həyat standartlarından yararlana bilərlər [2, səh. 80-85]. Məsələn, yeni açılan müəssisələr iş imkanlarını artırır və iqtisadi müxtəlifliyə töhfə verir. Bu isə daha yaxşı ictimai xidmətlər, inkişaf etmiş təhsil imkanları və icma qürurunun güclənməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, turistlər yeni ideyalar, baxışlar və mədəniyyətlər gətirərək yerli icmanın sosial və mədəni zənginləşməsinə kömək edə bilərlər [3, səh. 110-113].

Nəzəri Çərçivə: Şoklar, Multiplikatorlar və Davamlılıq

Pandemiya turizm sektorunda həm tələb, həm də təklif tərəflərində, eləcə də institusional mühitdə eyni vaxtda şoklara səbəb oldu. Tələbat şoku risk qavrayışı, gəlir itkisi və hərəkətlərə qoyulan məhdudiyyətləri səbəbindən yarandı. Təklif şoku sərhəd və biznes bağlanmaları, hava və quru nəqliyyatının dayandırılması və işçi qüvvəsinin azalması nəticəsində yarandı. Bu iki şokun birləşməsi klassik Keyns multiplikator mexanizmi vasitəsilə ümumi gəlirin (ÜDM) daha böyük azalmasına gətirib çıxarır. Turizm xərclərinin ilkin azalması sonradan təchizat zəncirinin xərclərinin azalmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində gəlir və məşğulluq vasitəsilə tələbi azaldır.

Turizmin iqtisadi izini qiymətləndirmək üçün turizm səviyyəli hesablar (TSA), giriş-çıxış (I-O) cədvəlləri və ümumi xərc tarazlığı (CGE) modelləri kimi alətlərdən istifadə olunur. Bu alətlər pandemiya kimi kəskin şokların sektor və regional təsirlərini təhlil etmək, eləcə də siyasət ssenarilərini qiymətləndirmək üçün faydalıdır. Davamlılıq nəzəriyyəsi sistemin şoklar qarşısında uyğunlaşmaq, mənimsəmək və transformasiya etmək qabiliyyətini vurğulayır: müəssisə likvidlik ehtiyatları, əməliyyatların rəqəmsallaşdırılması, bazarın diversifikasiyası və idarəetmə çevikliyi kimi amillər bərpa nisbətlərindəki fərqləri izah edir.

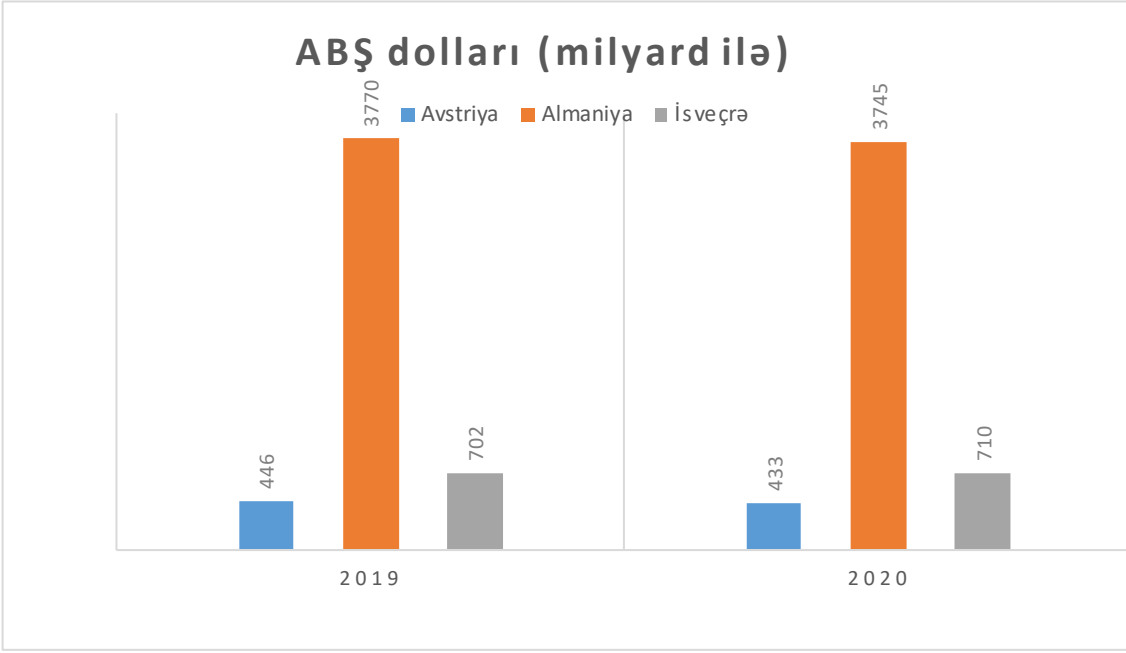
Metodologiya və Verilənlər Bazası

Bu məqalədə mövzu ilə bağlı mövcud akademik ədəbiyyatın (kitablar və məqalələr), beynəlxalq təşkilatların (UNWTO, WTTC və s.) hesabatlarının və seçilmiş regional analitik tədqiqatların təhlili daxil olmaqla, mənbə əsaslı yanaşmadan istifadə olunur. Məqalənin məqsədi pandemiyanın turizmə təsir mexanizmlərini konseptual baxımdan izah etmək, Avropa regionunda və DACH ölkələrində struktur tendensiyalarını ümumiləşdirmək və Azərbaycan üçün praktik nəticələr çıxarmaqdır. Təhlil həm qısamüddətli, həm də ortamüddətli dövrləri əhatə edir. Xüsusi diqqət sahələrinə rəqəmsal transformasiya, daxili turizmə

qayıdış, səhiyyə protokolu standartları, "yaşıl bərpa" və işgüzar səyahət (MICE) bazarının dəyişən dinamikası daxildir.

Avropanın Turizm Sektorundakı Rolu və İqtisadi Təsiri

Avropa regionu qlobal turizm və səyahət sənayesində əsas töhfə verən regiondur. Avropa İttifaqının (Aİ) turizmi dünya üzrə turizm fəaliyyətlərinin 50%-ni təşkil edir və bu, hər iki səfərdən birinin Avropa mənşəli olduğunu göstərir [6, səh. 23-25]. Avropa ölkələrində turizm qlobal səyahət və turizm fəaliyyətlərinin 48%-nə bərabərdir [7, səh. 45-48]. İstirahət sənayesi qlobal xidmət sektorunun əsas komponentlərindən biridir [8, səh. 15-20]. Səyahət və turizm yalnız fərdi fəaliyyətlər deyil, həm də biznes əməliyyatlarına və nəticədə qlobal iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verir. Turizm sektoru təyinat ölkəsinin yerli ÜDM-ini artıran əsas iqtisadi gücdür [9, səh. 30-35]. DACH regionu (Almaniya, Avstriya və İsveçrə) qlobal turizm iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. 2018–2020-ci illər arasındakı məlumatlara əsasən, bu üç ölkənin turizm sektoru ÜDM-ə 5.1 trilyon ABŞ dolları həcmində töhfə vermişdir [10, səh. 12-15].



[12].

DACH termini Almaniya (D), Avstriya (A) və İsveçrəni (CH) təmsil edən bu üç qonşu ölkəyə aid edilir. Bu ölkələr həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan ən yüksək inkişaf standartlarına malikdir. Xidmət sektoru bu ölkələrin ÜDM-ində mühüm rol oynayır: Avstriyada xidmət sektorunun ÜDM-ə töhfəsi 71.4%, Almaniyada isə 61.8% olmuşdur. 2018-ci ildə DACH ölkələrinə 135 milyon turist səfər etmişdir [6, səh. 18-20]. Almaniya turizmdə 94 milyard dollar xərcləmə ilə

dünyanın üçüncü ən böyük turist xərcləyən ölkəsi olmuşdur. Avropa regionu hər il 600 milyon turistin gəldiyi qlobal turizm mərkəzidir [7, səh. 60-62]. 2010-cu illərdə turizm və istirahət sənayesinin böyüməsi, bir çox ölkənin aktiv iştirakı və mobilliyi sayəsində sürətlənmişdir. Bundan əlavə, Çin və ABŞ, Avropa daxili turizmi ilə birlikdə qlobal turizm bazarının əsas oyunçuları olmuşdur. Turist sayının artması bəzi çətinliklər yaratmış və bir çox turizm məkanları dayanıqlı həll yolları axtarmağa başlamışdır.

Pandemiyanın Turizm və Biznes Sektoruna Təsiri

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada turizm sektoruna ciddi zərbə vurdu. Sərhədlərin bağlanması, turistlərin nəqliyyatının azalması və turizm tələbinin düşməsi bu sahəyə ciddi təsir göstərdi. Turizm pandemiyadan ən çox zərər çəkən sahə oldu. 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində ilk koronavirus hadisəsi qeydə alındıqdan sonra, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 2020-ci ilin mart ayında COVID-19-u pandemiya kimi elan etdi. Bu, insan itkilərinə və qlobal iqtisadi böhrana səbəb oldu. Bəzi şirkətlər və sektorlar böhranın dərhal təsirini hiss etməsə də, uzunmüddətli dövrdə əksər biznes sahələri ciddi zərərlərlə qarşılaşdı. Dəyişkən xarakterə malik olan turizm sektoru, pandemiya və tətbiq edilən məhdudiyyətlər səbəbindən ən çox zərər çəkən sahə oldu [11, səh 25-30]. Virusun yayılmasından sonra hava limanlarının bağlanması, səyahət məhdudiyyətləri və otel sektorundakı fəaliyyətlərin dayandırılması nəticəsində milli və beynəlxalq turizm kəskin şəkildə azaldı [12] [13, səh 35-40]. Digər sahələr COVID-19 pandemiyası dövründə məhdudiyyətlər altında fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün alternativ yollar tapsalar da, turizm sektoru bu imkandan məhrum oldu [14, səh 22-28]. Məsələn, qeyri-ərzaq pərakəndə sektoru onlayn satışlara keçdi, bəzi geyim və avadanlıq istehsalçıları maska və respirator istehsalına yönəldi. Lakin istifadə olunmamış turizm potensialı növbəti illərə ötürülə bilmədiyi üçün turizm gəlirləri daimiliklə itirildi [15, səh 8-13]. COVID-19 pandemiyası turizm sektoruna yalnız iqtisadi deyil, sosial və siyasi böhran kimi də təsir etdi. BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) son hesablamalarına görə, 2020-ci ilin ilk on ayında beynəlxalq turist səfərləri 72% azaldı və bu azalma qlobal ÜDM-də 2 trilyon ABŞ dollarından çox iqtisadi itkiyə səbəb oldu [16, səh 41-45]. Pandemiya turizm sektoruna yalnız gəlirlərin azalması baxımından deyil, həm də turistlərin təhlükəsizlik narahatlıqları və səyahət etmək istəklərinin azalması baxımından mənfi təsir göstərdi [10, səh 20-25]. Turizm sənayesi 1997 və 2008-ci illərdəki maliyyə böhranları, 2003-cü ildəki SARS epidemiyası, sosial iğtişaşlar və zəlzələlər kimi gözlənilməz böhranlardan ciddi təsirlənmişdir [17, səh 5-10]. COVID-19 pandemiyası isə bu təsiri daha da gücləndirərək həm iqtisadi sektorlara, həm də turistlərin məmnuniyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. 2020-ci ildə beynəlxalq turizmin 80% azalacağı proqnozlaşdırılmışdı [18, səh 30-35]. Xüsusilə, ÜDM-nin böyük bir hissəsi turizmdən asılı olan ölkələr bu vəziyyətdən ciddi iqtisadi itkilər yaşadı. Çünki turizm, xüsusilə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə, iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir [19, səh 50-55]; [20, səh 60-65].

Azərbaycan Konteksti: Çətinliklər və İmkanlar

Pandemiya, əsasən sərhədlərin bağlanması və hava səyahətinə qoyulan məhdudiyyətlər səbəbindən ölkəyə turistlərin gəlişini kəskin şəkildə azaldıb. Bakıdakı biznes və tədbir turizmi sektoru xüsusilə ağır zərbə alıb. Daxili bazar qısamüddətli kömək təmin etsə də, mövsümilik və qısamüddətli qalmalar gəlirləri sabitləşdirə bilməyib. Nəticədə, bir çox kiçik müəssisələr pul vəsaitlərinin axınında fasilələrlə üzləşib, borc öhdəlikləri və sabit xərclər isə mənfəətin azalmasına səbəb olub.

Əməliyyat səviyyəsində kiçik və orta ölçülü müəssisələrin rəqəmsal yetkinliyindəki boşluqlar aşkar olub: onlayn sifariş, kanal idarəetməsi, dinamik qiymətlər, çoxdilli ünsiyyət və nüfuzun idarə edilməsi kimi sahələrdəki fərqlər konversiya nisbətlərini azaltdı. Onlayn səyahət agentliklərinə artan etibar paylama xərclərinin artmasına, sanitariya protokolları və tutum məhdudiyyətlərinin isə əməliyyat xərclərinin artmasına səbəb olub. İşçilərin dəyişməsi və xidmət standartlarının qorunması ayrı bir çətinliyə çevrilib. Digər tərəfdən, qonaq gözləntiləri dəyişib: şəffaf gigiyena standartları, təmassız əlaqə nöqtələri və yerli təcrübələrə çıxış əsas qərar qəbuletmə amillərinə çevrilib. Bu ehtiyacları ödəmək üçün veb sayt, sürətli mobil ödənişlər, ani mesajlaşma və çoxkanallı dəstək kimi komponentlərə investisiya qoyuluşları tələb olunub. Kiçik müəssisələr üçün bu keçidin sürəti və dəyəri əsas maneələrə çevrilib.

Eyni zamanda, yeni imkanlar ortaya çıxdı. Daxili turizmdə avtomobil səyahətləri, kənd evlərinin kirayəsi və təbiət və dağ marşrutlarına maraq artdı. Naftalan və digər sağlamlıq resursları "bərpa + istirahət" paketlərinə çevrilə bildi. Görməli yerlərə turlar, qısa video məzmun, mikro-təsir göstərənlərlə yerli hekayələr, eləcə də "üzv qiymətləri" və birbaşa sifarişlər üçün bonuslar konversiyanı artırmaq üçün təsirli vasitələrə çevrildi. Uzaqdan işləyənlər üçün uzadılmış qalma təklifləri mövsümiliyi azaltmağa kömək etdi.

Rəqəmsal Transformasiya və Yeni Modellər

Pandemiya məkan əsaslı və təmassız ödəniş həllərinə tələbatı kəskin şəkildə dəyişdirərək turizm sənayesində illərlə davam edəcək rəqəmsal inqilaba səbəb oldu. Fiziki təmasın minimuma endirilməsi ehtiyacı şirkətləri mobil tətbiqləri, təmassız prosesləri və bulud əsaslı idarəetmə sistemlərini sürətlə tətbiq etməyə məcbur etdi. Onlayn qeydiyyat və çıxış, rəqəmsal açar həlləri, biometrik sərhəd və terminal yoxlama məntəqələri və sağlamlıq bəyannamələrinin rəqəmsallaşdırılması kimi addımlar qonaq xidmətlərinin yükünü azaltmaqla yanaşı, əməliyyat xərclərini və növbələri də sadələşdirdi. Bu texnologiyalar əvvəllər yalnız böyük şəbəkələrdə mövcud olsa da, pandemiyadan sonrakı dövrdə modul lisenziyalaşdırma modelləri və SaaS həlləri onları kiçik və orta ölçülü otellər, hostellər və kənd turizmi obyektləri üçün əlverişli alternativə çevirdi.

Mobil ödənişlərin yayılması həm gigiyena, həm də sürət baxımından dönüş nöqtəsi oldu. Qonaqlar POS terminalına toxunmadan NFC vasitəsilə otaqları üçün ödəniş edə və əvvəlcədən ödənilmiş depozitləri təhlükəsiz ödəniş vasitəsilə köçürə bilərlər. Restoranlarda və otaq xidmətlərində QR menyularının istifadəsi çap, təchizat və inventar idarəetməsi yükünü azaltdı və qiymətlərin və menyu tərkib hissələrinin ani yenilənməsinə imkan verdi. Bu arada, çoxkanallı

ünsiyyət — veb sayt söhbətləri, WhatsApp/Telegram botları və sosial media mesajları — cavab müddətlərini azaltmış və zəng gecikmələrindən qaynaqlanan itkiləri azaltmışdır. Bu "hibrid qəbul" yanaşması işçiləri monoton, təkrarlanan suallardan azad etmiş və onlara daha yüksək dəyərli, fərdiləşdirilmiş xidmətlərə diqqət yetirməyə imkan vermişdir.

Süni intellektlə işləyən sual-cavab alətləri və avtomatlaşdırılmış sorğu formaları (gəlişdən əvvəl sorğular, veb qeydiyyat) strukturlaşdırılmış məlumatların toplanmasını sadələşdirmişdir. Qonaq prioritetləri — məsələn, erkən qeydiyyat, allergiya, otaq temperaturu seçimləri, yastıq menyuları, beşik istəkləri və s. — gəlişdən əvvəl sistemdə qeyd edildiyi üçün xidmət daha proaktiv və fərdiləşdirilmiş hala gəlmişdir. Arxa ofisdə robot proses avtomatlaşdırılması (RPA) faktura, agent komissiyasının uzlaşdırılması və otaq statusunun PMS ilə sinxronlaşdırılması kimi təkrarlanan əməliyyatların daha az səhvlə və daha sürətli şəkildə tamamlanmasına imkan vermiş, həm əməliyyat səmərəliliyini, həm də şəffaflığı artırmışdır.

Pandemiyadan bəri gəlirlərin idarə edilməsində dinamik qiymət alqoritmlərinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Tələb dəyişkənliyi, son dəqiqə sifariş davranışı və yerli hadisələrin təsiri artıq daha dəqiq seqmentlər istifadə edilərək izlənilir. Otaq və paket qiymətləri artıq yalnız mövsümi və həftəlik ritmlərlə deyil, həm də axtarış fəaliyyəti, rəqib qiymətləri, metaaxtarış siqnalları, uçuş mövcudluğu və hətta hava proqnozları kimi dəyişənlərlə müəyyən edilir. Təsir analitikası - rəylərdəki hisslərin təhlili, mövzu uyğunluğu və cavab nisbəti - artıq yalnız marketinq göstəriciləri deyil, həm də qiymət elastikliyinə təsir edən "sosial sübut"un bir hissəsidir. Yüksək məmnuniyyət nisbətlərinə malik əmlaklar üçün konversiya nisbətlərinin artırılması OTA komissiyaları və birbaşa satışlar arasında optimal balansın yenidən düşünülməsini tələb edir.

Əmək Bazarı və Bacarıqlar: Rəqəmsal Savadlılıq, Xidmət Dizaynı və Dil Bacarıqları

Pandemiya turizm sektorunda kəskin məşğulluq şokuna səbəb oldu və qısa müddət ərzində iş yerlərinin itirilməsinə, məşğulluğun olmamasına və işçi qüvvəsinin yenidən yerləşdirilməsinə səbəb oldu. Onun struktur təbiəti tələbatın azalması və sonrakı dalğalarda həm qlobal, həm də regional səviyyələrdə səyahət məhdudiyyətləri ilə izah olunur [11], [12]. Böhran bizə turizmin iqtisadiyyata verdiyi töhfənin yalnız ziyarətçi xərcləri ilə deyil, həm də məşğulluq və dolayı çarpanlarla müəyyən edildiyini xatırlatdı və bacarıqların təkmilləşdirilməsini bərpa strategiyasının mərkəzinə qoydu [4].

Rəqəmsal savadlılıq pandemiyadan sonrakı iş profillərinin əsas elementinə çevrildi: bulud əsaslı PMS/CRM istifadəsi, kanal idarəetməsi və dinamik qiymət mexanizmləri, onlayn nüfuzun idarə edilməsi, "təmassız" proseslərin tətbiqi və məlumatların analitikaya çevrilməsi kimi bacarıqlar həm əməliyyat səmərəliliyini, həm də gəlir idarəetməsini birbaşa artırır [10], [6], [3]. Platforma iqtisadiyyatı ilə işləmək — qısamüddətli icarə ekosistemlərində standartları, vergiləri və ictimai normaları anlamaq, eləcə də yerli təchizat zəncirləri ilə inteqrasiya — praktik bilik bazasına çevrilmiş və rəqəmsal bazarlarda kiçik və orta ölçülü müəssisələrin görünürlüyünü artırmışdır [5], [3].

Müştəri səyahət xəritələşdirməsi, təmassız qeydiyyat və çıxış, çevik ləğv siyasətləri, gigiyena protokollarını "görünən xidmət sübutu"na çevirmək və sürətli və şəffaf şikayətlərin idarə olunması kimi xidmət dizayn elementləri pandemiya dövründə etibar tələblərinə cavab verir [3], [2]. Davranış psixologiyasını nəzərə alan dizayn — gözləntiləri idarə etmək, riskləri azaltmaq və informasiya asimmetriyalarını minimuma endirmək — Krippendorffun turist davranışı ilə bağlı klassik tezislərini COVID-dən sonrakı kontekstdə praktikaya çevirir [1]. Eyni zamanda, davamlılıq meyarlarının xidmət dizaynlarına daxil edilməsi nüfuz risklərini azaldır və icma münasibətlərini gücləndirir [7], [9].

Dil bacarıqları böhran dövründə məlumata etibarın və çevik satışların təmin edilməsi üçün vacib hala gəlmişdir: çoxdilli ünsiyyət (məsələn, regional bazarların dominant dillərində sürətli cavablar, qaydaların sadə izahları, qaynar xətlər və çatbotlar) konversiyanı sabitləşdirir və həm daxili, həm də yarı xarici bazarlarda "təhlükəsiz açılış" hissini artırır [6], [10]. Reputasiya idarəetməsi ilə birlikdə bu bacarıqlar OTA və birbaşa satışlar arasındakı tarazlıqda əhval-ruhiyyənin yaxşılaşmasına, cavab sürətinin artmasına və marjanın qorunmasına gətirib çıxarır [3], [5].

Siyasət və idarəetmə səviyyəsində hədəflənmiş yenidən hazırlıq/ixtisasartırma proqramları - qısa modul təlimlər, iş yerində təlim mexanizmləri və mikro-sertifikatlaşdırmalar - xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda bərpa tempini sürətləndirir və iqtisadi artımın turizm kanalını gücləndirir [8], [9]. Bu proqramlar daxilində rəqəmsal əməliyyatların, xidmət dizaynının və dil bacarıqlarının inteqrasiyası, UNWTO [12] tərəfindən vurğulandığı kimi, tələbin bərpasında etimad, təhlükəsizlik və informasiya şəffaflığının əsaslarını gücləndirir və həmçinin WTTC məşğulluq göstəriciləri ilə ölçüldüyü kimi sektorun makroiqtisadi dayanıqlığını artırır [4].

Nəticə

COVID-19 pandemiyası son onilliklərin turizm sahəsinə ən ciddi mənfi təsirlərindən birini yaratdı. Turizm sənayesinin gəlirlərinin azalması, uçuşların kəskin şəkildə azalması, milyonlarla iş yerinin itirilməsi və səyahətçilərin səfər planlaşdırmaqda yaşadığı qorxu və qeyri-müəyyənlik, pandemiyanın qlobal turizm sektoruna vurduğu əsas zərbələrdən oldu. Ənənəvi proqnoz metodlarına əsaslanan iqtisadi fəaliyyətlər bu cür qlobal böhranlarla mübarizədə yetərsiz qala bilər. Buna görə də, həm akademik tədqiqatlarda, həm də biznes əməliyyatlarında daha dəqiq proqnozlaşdırma yanaşmalarına ehtiyac vardır. 2019-cu ilin sonlarından etibarən COVID-19 pandemiyası qlobal sağlamlıq böhranlarına, sosial fövqəladə hallara və iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdur. COVID-19 pandemiyası biznes sektorunun davamlı fəaliyyətinə güclü təsir göstərmiş və bu vəziyyətdə şirkət rəhbərlərinin (CEO) rolu daha da vacibləşmişdir. Onlar iqtisadi zərərləri azaltmaq və gəlirləri bərpa etmək üçün yenilikçi strategiyalar hazırlamalı olmuşdur. Eyni zamanda, sosial media platformaları pandemiya böhranı dövründə müxtəlif maraqlı tərəfləri informasiya ilə təmin etməkdə mühüm rol oynamışdır. Turizm və istirahət sektoru pandemiyadan ən ağır zərbə alan sahələrdən biri olmuşdur. Bu sektor qlobal səviyyədə ən həssas sənaye sahələrindən sayılır. Səyahət, istirahət və daxili turizm fəaliyyətlərində kəskin azalma qeydə alınmış və

bu da 2,86 trilyon ABŞ dolları həcmində iqtisadi itkiyə gətirib çıxarmışdır ki, bu da gəlirlərin 50%-dən çox azalmasına səbəb olmuşdur.

Müsbət Baxış və Yeni İmkanlar:

Buna baxmayaraq, bu çətin vəziyyətə daha optimist yanaşmaq və turizm iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün yaranan imkanlara diqqət yetirmək vacibdir. Bu imkanlardan bəziləri aşağıdakılardır:

-Ekoturizmə İnvestisiya: Təbiətə zərər verməyən turizm fəaliyyətlərinə sərmayə qoymaq.

-Səhiyyə və Təhlükəsizlik Protokollarının Tətbiqi: Səyahət və qonaqpərvərlik sahəsində sağlamlıq və təhlükəsizlik standartlarını gücləndirmək.

-Krizis İdarəçiliyi Üzrə Təlimlər: Menecerləri və işçiləri böhran vəziyyətlərində daha effektiv işləmək üçün hazırlamaq.

-Robot Texnologiyalarının İnkişafı: Turizm sahəsində robot tətbiqlərindən istifadəni artırmaq.

Bu cür təşəbbüslər, turizmi pandemiya sonrası dövrə uyğunlaşdıraraq daha dayanıqlı və təhlükəsiz bir sahəyə çevirmək üçün vacib rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Krippendorf, J. (1987). *The Holiday Makers: Understanding the Impact of Leisure and Travel*. London: Heinemann.
2. Mathieson, A. & Wall, G. (1992). *Tourism: Economic, Physical and Social Impacts*. Harlow: Longman.
3. McCabe, S. & Qiao, G. (2020). *The Handbook of Tourism Impacts: Social, Environmental, and Economic Perspectives*. London: Edward Elgar Publishing.
4. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2017). *Economic Impact of Travel and Tourism 2016*. London: WTTC.
5. Airbnb. (2020). *Economic Impact Report: Empowering Local Communities*. San Francisco: Airbnb.
6. Naslund, B., Peters, M., & Smith, J. (2016). *European Tourism Trends and Prospects*. Brussels: European Travel Commission.
7. Boluk, K. A., Cavaliere, C. T., & Higgins-Desbiolles, F. (2019). *Critical Perspectives on Tourism and Sustainability*. Abingdon: Routledge.
8. Iorember, P., Alagidede, P., & Etim, P. (2021). *Tourism and Economic Growth in Emerging Markets*. New York: Springer.
9. Wondirad, A., Tolkach, D., & King, B. (2021). *Sustainable Tourism Development in Developing Countries*. London: Edward Elgar Publishing.
10. Neuburger, L. & Egger, R. (2020). *Tourism Management in the DACH Region: Case Studies and Best Practices*. Wiesbaden: Springer
11. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2021). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. Journal of Sustainable Tourism, 29(1), 1–20
12. UNWTO. (2020). World Tourism Barometer, 18(7). Retrieved from https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2020.18.1.7.

13. McCabe, S. & Qiao, G. (2020). The Handbook of Tourism Impacts: Social, Environmental, and Economic Perspectives. London: Edward Elgar Publishing.
14. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2017). Economic Impact of Travel and Tourism 2016. London: WTTC.
15. Airbnb. (2020). Economic Impact Report: Empowering Local Communities. San Francisco: Airbnb.
16. Naslund, B., Peters, M., & Smith, J. (2016). European Tourism Trends and Prospects. Brussels: European Travel Commission.
17. Boluk, K. A., Cavaliere, C. T., & Higgins-Desbiolles, F. (2019). Critical Perspectives on Tourism and Sustainability. Abingdon: Routledge.
18. Iorember, P., Alagidede, P., & Etim, P. (2021). Tourism and Economic Growth in Emerging Markets. New York: Springer.
19. Wondirad, A., Tolkach, D., & King, B. (2021). Sustainable Tourism Development in Developing Countries. London: Edward Elgar Publishing.
20. Faber, B. & Cecile, G. (2019). Tourism and Economic Development: Evidence from Mexico's Coastline. American Economic Review.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 12.10.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.4
UOT 33 / 379.85
Sabir QULUZADƏ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, dekan müavini
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
s.quluzade@atmu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-3827-9081

REGİONAL İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ BAXIMINDAN TURİZM DESTİNASİYASININ İNKİŞAFI

Xülasə: Azərbaycanın turizm sektorunda mövcud potensialın reallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər daxili turizmin genişləndirilməsi, xarici turist axınının stimullaşdırılması və müasir marketinq alətlərinin tətbiqi ilə səciyyələnir. Mədəni turizm bu strategiyanın mühüm tərkib hissəsi olaraq ölkənin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Azərbaycanın zəngin tarixi irsi bu sahədə əlavə bazar üstünlüyü formalaşdırır və ölkənin imicinin güclənməsinə, sosial-iqtisadi sabitliyin artmasına müsbət təsir göstərir.

Dörd əsas turizm dəhlizi boyunca yerləşən mədəni obyektlər yüksək potensiala malik olsa da, bəzi rayonlarda təbii və antropogen təsirlər nəticəsində bu obyektlərə dəymiş ziyan turist təəssüratlarını mənfi istiqamətdə formalaşdırır. Bu vəziyyət ölkənin mədəni irsinin tam dərk edilməsini çətinləşdirir və turizm layihələrinin inkişaf tempini zəiflədir. Əksinə, mədəni qaynaqların sistemli idarə edilməsi və qorunması məşğulluğun artmasına, icmaların gəlirlərinin yüksəlməsinə və investor maraqlarının güclənməsinə şərait yaradır.

Mədəni abidələrin qeydiyyata alınması, mövcud vəziyyətlərinin təhlili və məqsədli istifadə planlarının hazırlanması turizm siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. Bu istiqamətdə fərqli məzmunlu və dəyərləri əks etdirən turizm məhsullarının yaradılması ölkənin beynəlxalq təbliğinə və gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsinə strateji töhfə verir.

Müasir mərhələdə turizm sektoru yalnız xidmət sahəsi deyil, həm də kapital və investisiya axınlarını təşviq edən mühüm maliyyə mexanizmidir. Kurort məkanları infrastrukturun genişləndirildiyi, işgüzar fəallığın artdığı və sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yarandığı kompleks iqtisadi vahidlər kimi qiymətləndirilməlidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələri və "intellektual ixtisaslaşma" yanaşmaları regionların iqtisadi inkişaf modelinə yeni keyfiyyət gətirərək turizmi strateji prioritetə çevirir.

Bu amillər turizm məkanlarının inkişafının investisiya strategiyalarının uğurlu həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: Turizm destinasiyası, investisiya cəlbediciliyi, mədəni turizm, regional iqtisadi inkişaf, dövlət-özəl tərəfdaşlığı

Sabir GULUZADEH

DEVELOPMENT OF TOURISM DESTINATIONS IN TERMS OF STRENGTHENING REGIONAL INVESTMENT ATTRATIVENESS

Abstract: The measures implemented to realize the existing potential in Azerbaijan's tourism sector are characterized by the expansion of domestic tourism, stimulation of inbound tourist flows, and the application of modern marketing tools. Cultural tourism, as an integral part of this strategy, enhances the country's competitiveness in the international market. Azerbaijan's rich historical heritage provides additional market advantages in this field and positively affects the strengthening of the country's image and socio-economic stability.

Although cultural sites located along four main tourism corridors possess high potential, in some regions, natural and anthropogenic impacts have damaged these sites, negatively shaping tourists' impressions. This situation complicates the full perception of the country's cultural heritage and slows down the development of tourism projects. Conversely, systematic management and preservation of cultural resources contribute to increased employment, higher community incomes, and greater investor interest.

Registration of cultural monuments, assessment of their current conditions, and preparation of targeted usage plans are among the main priorities of tourism policy. Creating tourism products that reflect unique content and cultural values makes a strategic contribution to the country's international promotion and the diversification of income sources.

At the current stage, the tourism sector is not only a service industry but also an important financial mechanism that stimulates capital and investment flows. Resort destinations should be considered complex economic units where infrastructure expands, business activity increases, and a favorable environment for investment is created. Public-private partnership projects and "smart specialization" approaches bring new quality to the economic development model of regions, making tourism a strategic priority.

These factors confirm that the development of tourism destinations has special importance in the successful implementation of investment strategies.

Keywords: Tourism destination, investment attractiveness, cultural tourism, regional economic development, public-private partnership

Сабир ГУЛУЗАДЕ

РАЗВИТИЕ ТУРИСТСКИХ ДЕСТИНАЦИЙ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УКРЕПЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ

Абстракт: Мероприятия, реализуемые в целях использования существующего потенциала туристского сектора Азербайджана, характеризуются расширением внутреннего туризма, стимулированием

въездного туристического потока и применением современных маркетинговых инструментов. Культурный туризм, являясь важной частью данной стратегии, повышает конкурентоспособность страны на международном рынке. Богатое историческое наследие Азербайджана обеспечивает дополнительные рыночные преимущества и положительно влияет на укрепление имиджа страны и социально-экономическую стабильность.

Хотя культурные объекты, расположенные вдоль четырех основных туристских коридоров, обладают высоким потенциалом, в некоторых районах естественные и антропогенные воздействия нанесли им ущерб, что отрицательно сказывается на впечатлениях туристов. Такая ситуация затрудняет полное восприятие культурного наследия страны и замедляет темпы реализации туристских проектов. Напротив, системное управление и сохранение культурных ресурсов способствует росту занятости, увеличению доходов местных сообществ и усилению интереса инвесторов.

Регистрация культурных памятников, анализ их текущего состояния и разработка планов целевого использования относятся к основным приоритетам туристской политики. Создание туристских продуктов, отражающих уникальное содержание и культурные ценности, вносит стратегический вклад в международное продвижение страны и диверсификацию источников дохода.

На современном этапе туристский сектор рассматривается не только как сфера услуг, но и как важный финансовый механизм, стимулирующий приток капитала и инвестиций. Курортные дестинации следует оценивать как сложные экономические единицы, в которых расширяется инфраструктура, растет деловая активность и создаются благоприятные условия для инвестиций. Проекты государственно-частного партнерства и подходы «интеллектуальной специализации» привносят новое качество в модель экономического развития регионов, делая туризм стратегическим приоритетом.

Эти факторы подтверждают, что развитие туристских дестинаций имеет особое значение для успешной реализации инвестиционных стратегий.

Ключевые слова: туристская дестинация, инвестиционная привлекательность, культурный туризм, региональное экономическое развитие, государственно-частное партнерство

Turizmin regional iqtisadi inkişafda rolu

2014–2025-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafının və dirçəlişinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti və həyata keçirilən islahatlar nəticəsində turizmin ümumi daxili məhsulda (ÜDM) payı nəzərəçarpacaq dərəcədə artmışdır. Bu artım prosesində nəqliyyat infrastrukturunun, o cümlədən avtomobil yollarının, beynəlxalq hava limanlarının, müasir otel və kurort komplekslərinin yenilənməsi və modernləşdirilməsi xüsusi rol oynamışdır.

2018–2023-cü illər müddətində Qəbələ, Zaqatala və Lənkəran kimi regionlarda həm dövlət, həm də özəl investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən turizm obyektlərinin sayı 21% artmış, yerləşdirmə vasitələrinin (yataq fondunun) tutumu isə əlavə 28 min yer ilə genişlənmişdir. Turizm sektorunda məşğulluq səviyyəsi də kəskin yüksəlmiş, 2014-cü ildəki 220 min nəfərlə müqayisədə 2024-cü ildə bu göstərici 437,6 min nəfərə çatmışdır.

2016-cı ildə qəbul edilmiş "Strateji Yol Xəritəsi" və 2018-ci ildə Dövlət Turizm Agentliyinin yaradılması ilə turizmin idarə olunması və inkişafı istiqamətində institusional baza möhkəmləndirilmişdir. Azərbaycan Turizm Bürosunun fəaliyyətə başlaması ilə sektorun beynəlxalq səviyyədə təşviqi və tənzimlənməsi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. "Başqa tərəfə bax" adlı milli kampaniya, eləcə də ekoloji, aqrar və tibbi turizm məhsulları ölkənin beynəlxalq turizm imicinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Turist axını baxımından da əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur: 2014-cü ildə 2,3 milyon nəfər təşkil edən xarici turistlərin sayı 2019-cu ildə 3,17 milyona çatmışdır. COVID-19 pandemiyası dövründə, 2021-ci ildə bu göstərici 792 min nəfərə qədər azalsa da, 2024-cü ildə yenidən artaraq 2,09 milyon səviyyəsinə yüksəlmişdir. Eyni zamanda, turizm gəlirləri də artmaqda davam edir: 2019-cu ildə 4,1 milyard manat olan gəlir həcmi 2023-cü ildə daha yüksək nəticə göstərmiş, proqnozlara əsasən 2025-ci ildə bu rəqəm 1,03 milyard ABŞ dollarına çatacaqdır. Bu, ölkəyə xarici valyuta axınının artmasına və regionların iqtisadi dirçəlişinə əlavə stimul verəcəkdir [20, s.55].

Azərbaycanın regionlarında – Qəbələ, Şəki, Quba–Qusar, Lənkəran–Astara və Naftalan kimi turizm baxımından perspektivli ərazilərdə infrastrukturun genişləndirilməsi davam etmişdir. Bu bölgələrdə yerləşdirmə və xidmət obyektlərinin, eləcə də ümumi turizm fondunun sayında nəzərəçarpacaq artım qeydə alınmışdır. 2020–2021-ci illərdə pandemiyanın yaratdığı durğunluq 2022-ci ildən etibarən həyata keçirilən yeni təşəbbüslər nəticəsində tədricən aradan qalxmağa başlamışdır.

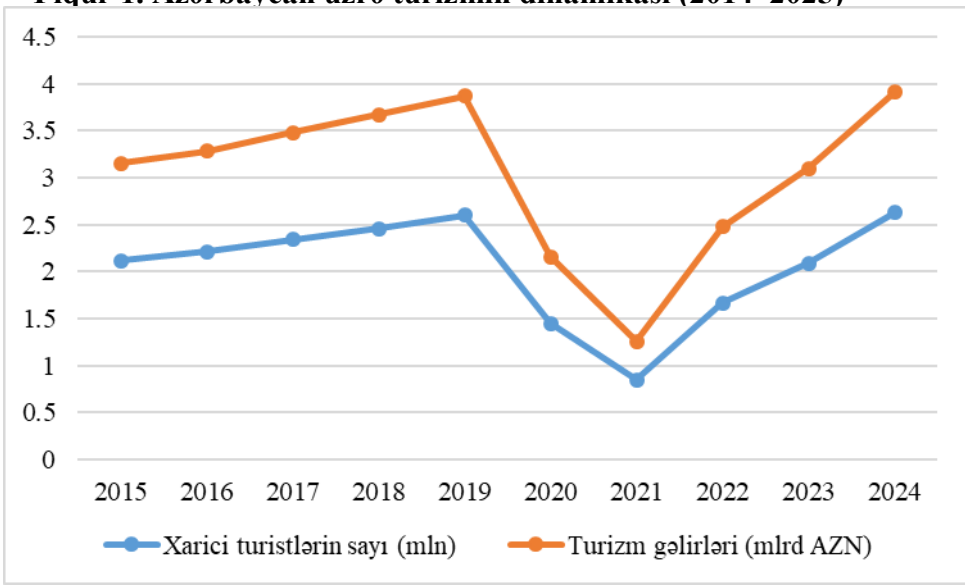
Hava nəqliyyatı infrastrukturunun genişləndirilməsi və beynəlxalq uçuşların təşkili turizmin bərpasında mühüm amillərdən biri olmuşdur. Bu tədbirlər Azərbaycanın regionlarının beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və yeni bazarlara çıxış imkanlarının artmasına şərait yaratmışdır. Mövcud proqnozlara əsasən, 2025-ci ilə qədər ölkəyə səfər edən turistlərin coğrafiyası daha da genişlənəcək, Azərbaycanın turizm məhsulları Asiya, Yaxın Şərq və Avropa kimi əsas regional bazarlarda daha geniş təmsil olunacaqdır.

Ölkənin həyata keçirdiyi turizm siyasəti təkcə bu sahənin inkişafına deyil, eyni zamanda regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və çevik inkişafına, həmçinin BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunmasına yönəlmişdir. Cari tendensiyalar göstərir ki, qarşıdakı illərdə turizm sektoru Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında əsas dayaq sütunlarından birinə çevriləcəkdir.

2015–2024-cü illər ərzində Azərbaycanın turizm sektoru bir sıra qlobal və regional çağırışlara baxmayaraq, ümumilikdə sabit və çevik inkişaf meyilləri ilə səciyyələnmişdir. Bu dövr ərzində sektorun inkişaf trayektoriyası bir tərəfdən davamlı artım tendensiyalarını, digər tərəfdən isə qlobal pandemiya kimi

fövqəladə hallar qarşısında yaranan zəifliklər üzə çıxarmışdır.

Figur 1. Azərbaycan üzrə turizmin dinamikası (2014–2025)



Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin 2015-2024-cü illər üzrə hesabatı.https//stat.gov.az

2015–2019-cu illər aralığı turizm sahəsinin davamlı şəkildə genişlənməsi ilə yadda qalmışdır. Bu illər ərzində ölkəyə səfər edən xarici turistlərin sayı 2,12 milyon nəfərdən 2,6 milyon nəfərə qədər artmışdır. Müvafiq olaraq, turizm sektorundan əldə olunan gəlirlər də 3,15 milyon manatdan 3,87 milyon manata yüksəlmişdir. Bu göstəricilər turizm sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin effektivliyini və sektorun iqtisadi dayanıqlılıq potensialını təsdiqləyir.

Lakin 2019-cu ilin sonu və xüsusilə 2020–2021-ci illərdə baş verən COVID-19 pandemiyası qlobal miqyasda olduğu kimi, Azərbaycanın turizm sektoruna da mənfi təsir göstərmişdir. Pandemiya nəticəsində tətbiq olunan sərhəd məhdudiyyətləri və karantin rejimi səbəbilə ölkəyə gələn turistlərin sayı 2020-ci ildə kəskin şəkildə azalaraq 1,45 milyon nəfərə düşmüş, 2021-ci ildə isə bu rəqəm 0,85 milyon nəfər səviyyəsində qeydə alınmışdır [18, s.21]. Eyni dövrdə turizm gəlirlərində də ciddi geriləmə müşahidə olunmuşdur: 2020-ci ildə bu göstərici 2,16 milyon manata enmiş, 2021-ci ildə isə 1,26 milyon manat təşkil etmişdir.

Pandemiya dövründə müşahidə olunan tənəzzül turizm sektorunun qlobal miqyasda baş verən risklərə və beynəlxalq səviyyəli çağırışlara qarşı nə dərəcədə həssas olduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirmişdir. Bu vəziyyət, sektorun idarə olunmasında dayanıqlı və risklərə qarşı daha çevik strategiyaların formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. 2022-ci ildən başlayaraq turizm sənayesi bərpa mərhələsinə keçmiş, 2024-cü ilədək sürətli inkişaf nümayiş etdirərək pandemiyadan əvvəlki göstəriciləri üstələmişdir. Belə ki, 2024-cü ildə Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin sayı 2,63 milyon nəfərə çatmış, turizm

sektorunun ümumi gəliri isə 4,1 milyard manat təşkil etmişdir. Mövcud iqtisadi təhlillər göstərir ki, ölkəyə əlavə cəlb olunan hər 1 milyon turist təqribən 1,4-1,5 milyard dollar həcmində iqtisadi dəyər formalaşdıra bilər. Bu dinamika turizmin ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması və məşğulluğun genişləndirilməsi baxımından strateji rolunu bir daha təsdiq edir [18, s.21].

Son illərdə ölkənin turizm siyasəti yalnız statistik göstəricilərin artırılması deyil, həm də keyfiyyətin yüksəldilməsi və davamlı inkişaf prinsipinə əsaslanan yanaşmalarla müşayiət olunur. Turizmin geniş iqtisadi effektlərini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər bir neçə prioritet istiqaməti əhatə edir. Əsasən, yeni coğrafi bazarların diversifikasiyası və daha yüksək xərcləmə qabiliyyətinə malik turist seqmentlərinin cəlb edilməsi strateji məqsəd kimi önə çıxır. Bu istiqamət yalnız gəlirləri artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq turizm brendi kimi mövqeyini gücləndirir.

Eyni zamanda, regionlarda turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm layihələr icra olunur. Yol-nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi, mehmanxana və ictimai iaşə obyektlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyalar əsasında turizm xidmətlərinin təşkili regional turizm axınlarının artmasına səbəb olmuşdur. Paralel şəkildə ekoturizm, sağlamlıq turizmi, konfrans və idman turizmi kimi müxtəlif istiqamətlərin təşviqi turizm məhsullarının çeşidliliyini artırmaqla mövsümi asılılığın azalmasına xidmət edir.

Strateji idarəetmə baxımından statistik nəzarət və iqtisadi proqnozlaşdırma mexanizmlərinin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma çevik qərarların qəbul olunmasını təmin etməklə, sektorun effektiv idarə olunmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin bu sahəyə inteqrasiyasını təşviq etmək məqsədilə vergi imtiyazları, maliyyə dəstəyi mexanizmləri və biznes inkubasiya proqramları tətbiq edilir.

Turizm sahəsi məşğulluq göstəriciləri baxımından da milli iqtisadiyyatda mühüm yer tutur. Belə ki, 2023-cü ildə bu sektorda çalışanların sayı 390 min nəfər olduğu halda, 2024-cü ildə bu rəqəm 437,6 min nəfərə yüksəlmiş və ümumi məşğulluğun 8,3 faizini təşkil etmişdir. Turizm sektoru yalnız hotellər və turizm operatorları ilə məhdudlaşmır, həm də nəqliyyat, qida sənayesi, sənətkarlıq və digər əlaqəli sahələrdə geniş iqtisadi əlaqələr formalaşdırır.

Nəticə etibarilə, turizm sektoru həm valyuta daxilolmalarının təmin olunmasında, həm də dayanıqlı məşğulluğun genişləndirilməsində Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə xidmət edən əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Qarşıdakı illərdə bu sahənin rəqəmsal transformasiya, strateji planlaşdırma və innovativ xidmət yanaşmaları ilə daha da gücləndirilməsi gözlənilir.

2019–2025-ci illəri əhatə edən məşğulluq göstəriciləri Azərbaycanın turizm sektorunda sabit və yüksələn inkişaf trayektoriyasını əks etdirir. 2019–2021-ci illərdə bu sahədə işçi sayında nisbi sabitlik müşahidə edilsə də, 2022-ci ildən etibarən dinamikanın sürətləndiyi və 2024-cü ildə məşğulluğun 437,6 min nəfərə çatdığı qeydə alınmışdır. Mövcud trendlər 2025-ci ilədək bu göstəricinin təqribən 490 min nəfərə yüksələcəyini ehtimal etməyə əsas verir ki, bu da turizm sektorunun iqtisadi sabitlik və inkişaf potensialını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Turizmin regionlar üzrə inkişafı baxımından Qəbələ, Şəki, Zaqatala, Lənkəran, Astara, Gəncə, Naftalan, Quba və Qusar kimi inzibati ərazi vahidləri ön plana çıxır. Bu ərazilərdə nəqliyyat-logistika və yerləşdirmə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, ekoturizm, sağlamlıq turizmi, qış idmanları və mədəni irsə əsaslanan turizm məhsullarının inkişaf etdirilməsi regional turizm potensialının reallaşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

2024-cü ildə Azərbaycana gələn xarici turistlərin əsas mənşə ölkələri Rusiya (27,8 %), Türkiyə (16,2 %), Hindistan (9,3 %), İran (8 %) və Gürcüstan (4,2 %) olmuşdur. Xüsusilə Hindistan istiqamətində həyata keçirilən bazar diversifikasiyası strategiyası nəticəsində bu ölkədən gələn turistlərin sayında 2,1 dəfə artım qeydə alınmışdır ki, bu da hədəfli bazar yanaşmasının effektivliyini təsdiq edir.

Turizm sahəsinin institusional bazası bir neçə əsas dövlət sənədi və struktur islahatlar vasitəsilə möhkəmləndirilmişdir. 2010–2014-cü illər üçün qəbul edilmiş Dövlət Proqramı, 2016-cı il Strateji Yol Xəritəsi və 2018-ci ildə Azərbaycan Turizm Agentliyi ilə Turizm Bürosunun yaradılması sektorda normativ-hüquqi çərçivənin formalaşdırılmasına və idarəetmədə sistemli yanaşmanın tətbiqinə imkan vermişdir.

Dünya Səyahət və Turizm Şurasının (WTTC) uzunmüddətli proqnozlarına əsasən, 2034-cü ilədək turizm sektorunun Azərbaycanın ÜDM-ə töhfəsi 16,6 milyard ABŞ dollarına çatacaq, sektorda məşğul olanların sayı isə 683 min nəfəri ötəcək. Bu proqnozlar turizmin milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasında və regionların davamlı inkişafında strateji rolunu bir daha təsdiqləyir.

Turizm destinasiyalarının investisiya cəlbediciliyini artıran amilləri

Azərbaycan Respublikasında turizm sektoru neft resurslarından asılılığın azaldılması və uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından prioritet iqtisadi sahələrdən biri kimi dəyərləndirilir. Son dövrlərdə həyata keçirilmiş institusional islahatlar, genişmiqyaslı infrastruktur təşəbbüsləri və hüquqi stimullaşdırma mexanizmləri bu sahəyə investisiya marağının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur.

Turizm sektorunun investisiya cəlbediciliyini artıran mühüm faktorlar sırasında Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyi xüsusi rol oynayır. Ölkənin Avropa ilə Asiya arasında yerləşməsi onun beynəlxalq turizm bazarlarına effektiv inteqrasiyasını asanlaşdırmaqla regional turizm dinamikasına müsbət təsir göstərir. Bu kontekstdə ölkənin inkişaf etmiş logistika infrastrukturu – beynəlxalq hava limanları, magistral avtomobil yolları və dəmir yolu şəbəkəsi – həm turist axınının artırılmasında, həm də xarici investorların marağının yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

Dövlət tərəfindən tətbiq edilən institusional təşviq mexanizmləri kapital axınının stimullaşdırılmasında əsas alətlərdən birinə çevrilmişdir. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi" çərçivəsində turizm sektoru prioritet sahə kimi müəyyən edilmiş, nəticədə sahənin normativ-hüquqi bazası ciddi şəkildə təkmilləşdirilmişdir.

Xüsusilə 2016-cı ildən tətbiq edilən "investisiya təşviqi sertifikatı" çərçivəsində investorlar yeddi il müddətinə mənfəət, əmlak və əlavə dəyər

vergilərindən, eləcə də idxal olunan texnika və materiallara tətbiq edilən gömrük rüsumlarından azad olunmuşdur. Bu təşviq alətləri nəticəsində turizm infrastrukturunun inkişaf tempi əhəmiyyətli dərəcədə artmış və sektorun investisiya riski aşağı salınmışdır.

Azərbaycanın turizm siyasətinin praktiki nəticələrini əks etdirən bariz nümunələrdən biri Qəbələ rayonundakı Tufandağ xizək kompleksidir. Eyni zamanda, Naftalanda yerləşən müalicə-sağlamlıq mərkəzləri də turizm investisiyalarının uğurla tətbiq olunduğu digər bölgələrdəndir. Bu ərazilərdə reallaşdırılan layihələr nəticəsində onlarla yeni turizm və xidmət obyektləri istifadəyə verilmiş, ümumi investisiya həcmi isə milyonlarla manata çatmışdır.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayan digər amillərdən biri də yerli icra qurumlarının torpaq icarəsi və tikinti icazələrinin verilməsində sadələşdirilmiş prosedurlar tətbiq etməsidir. "Vahid pəncərə" prinsipi əsasında həyata keçirilən müraciətlərin emal müddətinin Şəki, Quba və Lənkəran kimi rayonlarda orta hesabla 35–40% qısaldılması investorlar üçün inzibati maneələri minimuma endirmiş, layihələrin həyata keçirilmə sürətini və səmərəliliyini artırmışdır [17, s.21].

Eyni zamanda, Azərbaycan Turizm Bürosu ölkənin turizm potensialını beynəlxalq bazarlarda təşviq etmək məqsədilə aktiv tanıtım kampaniyaları həyata keçirir. 2023-cü il ərzində Travel Turkey İzmir, ITB Berlin və WTM London kimi nüfuzlu beynəlxalq sərgilərdə 20-dən artıq təqdimat və ikitərəfli əməkdaşlıq görüşlərinin təşkili, ölkənin turizm imkanlarının tanıdılmasına və regionlara yönəlmiş investisiya layihələrinin genişlənməsinə zəmin yaratmışdır.

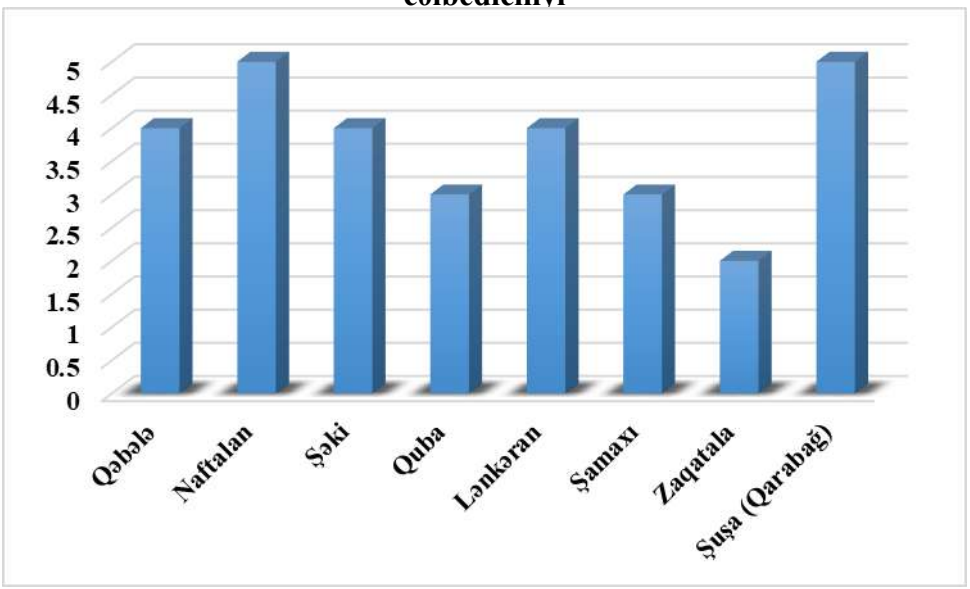
Beləliklə, məqsədyönlü dövlət siyasəti, tənzimləyici bazanın liberallaşdırılması və qlobal səviyyədə aparılan tanıtım fəaliyyətləri sayəsində turizm sektoru iqtisadi baxımdan dayanıqlı və aşağı risk profilli investisiya sahəsinə çevrilmişdir. Bu proses eyni zamanda regionlarda yeni turizm istiqamətlərinin formalaşdırılmasına, məşğulluğun artırılmasına və yerli əhali üçün gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyət sahələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın regional turizm istiqamətlərinin investisiya baxımından cəlbediciliyi bir sıra əsas amillər əsasında formalaşır. Bu amillərə təbii ehtiyatların mövcudluğu, infrastrukturun indiki vəziyyəti və perspektiv inkişaf planları, dövlət tərəfindən tətbiq olunan təşviq mexanizmləri, eləcə də coğrafi əlçatanlıq göstəriciləri daxildir. Aparılan təhlillər göstərir ki, beş ballıq qiymətləndirmə sisteminə görə ən yüksək nəticəni Naftalan və Şuşa əldə etmişdir və bu regionlar ölkənin ən böyük investisiya potensialına malik turizm zonaları kimi fərqlənir. Sözügedən ərazilərin strateji baxımdan prioritet elan edilməsi, burada yerləşən unikal təbii sərvətlər (məsələn, naftalan yağı) və zəngin tarixi-mədəni irs (Şuşa şəhəri) bu regionların investisiya cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Qəbələ, Şəki və Lənkəran bölgələri yüksək investisiya potensialı nümayiş etdirərək reytinq cədvəlində dördüncü sırada qərarlaşır. Son illərdə bu regionlarda xizək kurortları, turizm və istirahət mərkəzləri, eləcə də sağlamlıq və ekoturizm infrastrukturu üçün genişmiqyaslı investisiyalar həyata keçirilmişdir. Quba və Şamaxı isə orta hesabla üç balla qiymətləndirilir. Hərçənd bu ərazilərdə infrastruktur tam inkişaf etməmişdir, lakin paytaxta yaxınlıq, zəngin təbii istirahət

resursları və əhalinin turizmə marağının artması bu regionların gələcək inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır.

Diaqram 1. Azərbaycanın seçilmiş turizm regionları üzrə investisiya cəlbediciliyi



Mənbə: Yusubov, Q. (2022). Regionun turizm destinasiyasına çevrilməsi imkanları. İpək Yolu, №3, s. 49–50.

Zaqatala bölgəsində isə investisiya cəlbediciliyi nisbətən aşağı qiymətləndirilsə də, onun zəngin flora və faunası, eləcə də sərhədyanı mövqeyi uzunmüddətli perspektivdə ekoturizmin inkişafı baxımından böyük potensial vəd edir.

Son onillikdə Azərbaycanda investisiya mühitinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində bir sıra institusional və hüquqi islahatlar həyata keçirilmişdir. 2010–2014-cü illəri əhatə edən Dövlət Turizm Proqramı, 2016-cı ildə qəbul edilmiş "Strateji Yol Xəritəsi", həmçinin 2018-ci ildə Azərbaycan Turizm Agentliyi və Turizm Bürosunun təsis olunması ölkədə turizm sahəsinin idarəçiliyinin daha sistemli inkişaf trayektoriyasına keçməsini təmin etmişdir.

Xüsusilə, 2016-cı ildən tətbiq edilən "investisiya təşviqi sertifikatı" mexanizmi otelçilik, kurort və sağlamlıq turizmi istiqamətlərində layihələrin icrasını sürətləndirmiş, investorların mənfəət, torpaq, əmlak, əlavə dəyər vergisi və idxal gömrük rüsumlarından yeddi il müddətinə azad edilməsinə şərait yaratmışdır. Məsələn, Tufandağ xizək kompleksi bu mexanizm vasitəsilə 20 milyon manatdan artıq sərmayə cəlb etmiş, Naftalan şəhərində isə yeni SPA mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi təmin olunmuşdur.

Bundan başqa, torpaq icarəsinin hüquqi tənzimlənməsi və tikintiyə icazələrin "bir pəncərə" prinsipi əsasında verilməsi prosesi sadələşdirilmiş, nəticədə Şəki, Quba və Lənkəran bölgələrində sənədləşmə müddəti orta hesabla 35–40 faiz azalmışdır.

Beynəlxalq arenada da turizmin təşviqi sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Azərbaycan Turizm Bürosunun fəaliyyəti nəticəsində 2023-cü ildə ölkənin turizm regionları "Travel Turkey İzmir", "ITB Berlin" və "World Travel Market London" kimi nüfuzlu sərgilərdə geniş şəkildə təqdim olunmuş, bu isə Quba, Şamaxı, Zaqatala və Lənkəran kimi regionların beynəlxalq investorların diqqət mərkəzinə düşməsinə şərait yaratmışdır.

Nəticə etibarilə, dövlətin həyata keçirdiyi məqsədyönlü stimullaşdırıcı tədbirlər, hüquqi və institusional əsasların təkmilləşdirilməsi, eləcə də beynəlxalq təşviq mexanizmləri Azərbaycanın regionlarında turizm sektorunun dayanıqlı və rəqabətədavamlı inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu siyasət həmçinin regionlarda məşğulluğun artmasına, sosial-iqtisadi tərəqqinin sürətlənməsinə mühüm töhfə vermişdir.

Azərbaycanın təbii-landşaft müxtəlifliyi və zəngin mədəni irsi əsasında formalaşan çoxşaxəli turizm modeli bir sıra konkret regional nümunələrlə öz təsdiqini tapmaqdadır. Belə ki, Qusar-Quba zonasında yerləşən Şahdağ Turizm Kompleksi qış turizmi potensialından istifadə etməklə yeni iş yerlərinin yaradılmasına və xidmət sahələrinin (mehmanxanalar, ictimai iaşə obyektləri, xizək məktəbləri və s.) genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Naftalan şəhəri özünəməxsus müalicəvi neft vannaları ilə postsovet məkanı, Orta Asiya və Yaxın Şərq ölkələrindən turist axınını stimullaşdırmış, dövlət tərəfindən təqdim olunan vergi güzəştləri isə investorlar üçün əlavə təşviq mexanizmi rolunu oynamışdır.

Lahıc, Xınalıq və Basqal kimi tarixi yaşayış məntəqələrində icra olunan kənd ekoturizmi layihələri yerli əhalinin rifah halının yüksəldilməsinə, alternativ gəlir mənbələrinin yaranmasına xidmət edir.

Lənkəran, Astara və Masallı bölgələri isə subtropik iqlimi və təbii isti su mənbələri ilə sağlamlıq turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Şuşa, Şəki və Bakı şəhərlərinin UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsi, həmçinin burada təşkil edilən beynəlxalq səviyyəli mədəni tədbirlər, festivallar və konfranslar bu məkanlara yönələn investisiya axınının artmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Turizm sektoruna yönəldilən investisiyalar ölkədə yalnız iqtisadi artıma deyil, həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərində nəzərəçarpacaq artıma səbəb olmuşdur. Belə ki, 2014-cü ildə turizm sahəsində gəlir vergisi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar 23 milyon manat təşkil etdiyi halda, bu göstərici 2023-cü ildə 96 milyon manata, 2024-cü ildə isə 105 milyon manata yüksəlmişdir. Bu artımın əsas səbəbləri kimi turizm fəaliyyət subyektlərinin sayının 2,5 dəfə artması, rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi nəticəsində qeyri-rəsmi fəaliyyətlərin leqallaşdırılması və məşğulluğun şəffaflaşdırılması göstərilə bilər.

Xüsusilə münaqişədən sonrakı dövrdə Qarabağ bölgəsində sıfırdan inşa edilən turizm infrastrukturu, təqdim olunan vergi və gömrük güzəştləri ilə birgə gələcəkdə vergi bazasının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün mühüm baza

formalaşdırır. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər göstərir ki, inkişafdan geri qalmış regionlara dəstək proqramları, keyfiyyətli turizm layihələrinin təşviqi və infrastrukturun sürətli modernizasiyası investisiya risklərini minimuma endirərək ölkədə turizmin davamlı inkişafını və regional balanslaşdırmanı təmin edir.

Qarabağ bölgəsinin turizm baxımından inkişafı yalnız məşğulluğun artırılması və infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dövlət maliyyəsinin sabitliyinin möhkəmləndirilməsi və vergi gəlirlərinin diversifikasiyası baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Regionun Cənubi Qafqazda turizm investisiyası üçün ən perspektivli məkanlardan birinə çevrilməsi, bərpa və yenidənqurma siyasətinin uğurlu tətbiqinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Eyni zamanda, burada həyata keçirilən Smart City və Smart Village layihələri – enerji səmərəliliyi, ekoloji balans və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinə əsaslanan müasir şəhərsalma modelləri – uzunmüddətli və dayanıqlı turizm inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır. Xüsusilə Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində tətbiq edilən "ağıllı kənd" konsepsiyası kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində, xüsusilə ekoturizm və aqroturizmdə, təcrübəvi model rolunu oynayır. Burada həyata keçirilən layihələr çərçivəsində bərpa olunan enerji mənbələri ilə təchiz edilən mehmanxana və turizm obyektləri inşa edilir.

Bölgənin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti – Murovdağ silsiləsi, Şuşa və Hadrut meşə massivləri, Tərtər və Xudafərin çay hövzələri, habelə zəngin biomüxtəliflik Qarabağı ekoturizm, sağlamlıq turizmi və ekstremal idman növləri üzrə xüsusi əhəmiyyətə malik regional məkana çevirir.

Qarabağ bölgəsi öz zəngin tarixi-mədəni irsi ilə fərqlənir və bu kontekstdə Şuşa şəhəri ölkənin mədəniyyət paytaxtı kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada təşkil olunan "Xarı Bülbül" Musiqi Festivalı və "Vaqif Poeziya Günləri" kimi beynəlxalq səviyyəli tədbirlər regionun mədəni turizm potensialının inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, onun beynəlxalq arenada tanıdılmasına da xidmət edir.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən vergi və gömrük güzəştləri, investisiya təşviqi sənədləri və güzəştli kreditləşmə mexanizmləri turizm layihələrinin icrasını stimullaşdırmaqla yanaşı, investorların risklərini azaltmaq və layihələrin həyata keçirilmə müddətini qısaltmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Bu tədbirlər eyni zamanda regionun fiskal potensialının güclənməsinə və ümumi investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artmasına səbəb olur. Qarabağ bölgəsi yalnız turizm sahəsində deyil, enerji və ekoloji istiqamətlərdə də yeni nəsil şəhərsalma strategiyalarına əsaslanan dayanıqlı inkişaf modelinin tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm fəaliyyətinin genişlənməsi əhalinin bölgəyə geri dönüşünü stimullaşdırır, yerli iqtisadi aktivliyi artırır və yeni xidmət sahələrinin, eləcə də məşğulluq imkanlarının yaranmasına zəmin yaradır. Regionun beynəlxalq səviyyədə mədəni irs məkanı kimi tanınması və burada keçirilən beynəlxalq tədbirlər Qarabağın qlobal nüfuzunun möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Qarabağ bölgəsində müşahidə olunan investisiya aktivliyi və sürətli turizm transformasiyası dövlət siyasətinin məqsədyönlü nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, təkcə turizm sektorunun deyil, bütövlükdə sosial-iqtisadi sahələrin

dirçəlməsi və regionlara kapital axınının artması bu siyasətin uğurlu nəticələridir. Yeni nəsil infrastrukturun qurulması və dayanıqlı idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi yaxın gələcəkdə Qarabağın Azərbaycanın turizm sənayesində aparıcı rola malik olacağına dair ciddi proqnozlar formalaşdırmağa əsas verir.

2020–2024-cü illəri əhatə edən dövr üzrə aparılmış təhlillər göstərir ki, Qarabağ bölgəsində turizm sahəsinə yönəlmiş investisiyalar davamlı artım meyli nümayiş etdirib. Xüsusilə, 2020-ci ildən etibarən bu artımın sürətləndiyi müşahidə olunur və 2024-cü ilin sonunadək investisiya həcmi 420 milyon manat səviyyəsinə çatmışdır. Bu tendensiyanın arxasında regionun dövlət səviyyəsində strateji prioritet elan olunması və turizm infrastrukturunun yenidən qurulması prosesi dayanır.

Beləliklə, Qarabağ bölgəsində turizm sektoru yalnız infrastruktur və məşğulluq baxımından deyil, həmçinin yüksək investisiya potensialı və uzunmüddətli dayanıqlı gəlir mənbələrinin formalaşdırılması imkanları ilə də seçilir. Yekun olaraq, müşahidə edilən dinamik inkişaf Qarabağın yaxın illərdə ölkənin milli iqtisadiyyatında və regional sosial-iqtisadi bərpa proseslərində strateji rol oynayacağını göstərir. [18, s.71].

Qarabağ regionunun turizm potensialını qiymətləndirmək üçün aparılan SWOT təhlili nəticəsində bir sıra güclü və zəif tərəflər, eyni zamanda mövcud imkanlar və təhdidlər müəyyən edilmişdir.

Güclü tərəflər (Strengths). Qarabağ regionunun turizm sahəsindəki əsas üstünlüklərindən biri dövlət dəstəyinin yüksək səviyyədə olmasıdır. Regionda infrastrukturun sıfırdan və planlı şəkildə qurulması, xüsusilə "ağıllı şəhər" modelinin tətbiqi uzunmüddətli və davamlı inkişafın təmin olunmasına şərait yaradır. Bundan əlavə, bölgənin unikal təbii və mədəni irs potensialı – dağlar, bulaqlar, tarixi abidələr kimi turistik resurslar əhəmiyyətli güclü tərəf kimi çıxış edir. Torpaq və obyekt qiymətlərinin aşağı olması isə investorlar üçün iqtisadi cəhətdən cəlbedici mühit yaradır. Regionun strateji mövqeyi və simvolik dəyəri də turizm sektorunda müsbət təsir göstərən mühüm faktorlardandır.

Zəif tərəflər (Weaknesses). Qarabağda bərpa və tikinti işlərinin hələ tam başa çatmaması, infrastrukturun müəyyən sahələrdə tamamlanmaması turizm inkişafını məhdudlaşdıran amillər sırasındadır. Yerli əmək bazarında turizm üzrə təcrübəli kadr çatışmazlığı xidmət keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. Beynəlxalq turistlərin regiona giriş imkanlarının məhdud olması, xüsusilə logistika sahəsindəki çətinliklər də zəif tərəflərdən biridir. Sosial infrastruktur və şəhərdaxili xidmətlər isə hələ bərpa mərhələsindədir. Bundan əlavə, destinasiya üzrə marketinq strategiyalarının və brendin formalaşmaması regionun turizm cəlbediciliyinin aşağı olmasına səbəb olur.

İmkanlar (Opportunities). Qarabağ regionunda ekoturizm, dağ turizmi və sağlamlıq turizmi kimi yeni və spesifik turizm sahələri üzrə bazarların yaradılması geniş imkanlar açır. Xarici investorlar üçün vergi və gömrük güzəştlərinin cəlbedici olması sərmayə axınını stimullaşdıra bilər. Regionun beynəlxalq tədbirlər vasitəsilə tanıdılması, xüsusilə Şuşa şəhərinin mədəniyyət paytaxtı kimi təqdim olunması turizm brendinin gücləndirilməsinə töhfə verir. Rəqəmsal idarəetmə və yeni texnologiyaların tətbiqi, eləcə də yerli əhalinin xidmət

sektorunda iştirak imkanlarının artırılması isə regional iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə imkan verir.

Təhdidlər (Threats). Qarabağ regionunda geosiyasi risklər və mümkün münaqişə ehtimalları təhlükəsizlik narahatlıqları yarada bilər. Regionun hələ beynəlxalq turizm xəritəsində tam olaraq tanınmaması potensial turist axınının məhdud qalmasına səbəb ola bilər. Turizm fəaliyyətində sezonallıq və iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı risklər də nəzərə alınmalıdır. Sahibkarların ilkin kapital və riskə dözümlülük baxımından çətinlik çəkmələri isə yerli bizneslərin inkişafını ləngidə bilər. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə nəzarət mexanizmlərinin zəif olması isə ekoloji tarazlığın pozulması kimi risklərlə nəticələnə bilər.

Qarabağ və işğaldan azad edilmiş digər ərazilər turizm investisiyaları baxımından nəzərə çarpan strateji üstünlüklərə malikdir və mövcud risklər məqbul diapazonda qiymətləndirilir. Bu bölgələrdə turizmin davamlı inkişafına töhfə verən əsas amillər dövlətin güclü siyasi iradəsi, sıfırdan inşa edilmiş müasir infrastruktur, Moderna və ərazinin bənzərsiz təbii və mədəni sərvətləridir. Bundan əlavə, ərazinin nisbətən aşağı qiyməti və bölgənin Milli simvolik dəyəri investorların marağını artıran əlavə amillərdir.

Ancaq bir sıra çətinliklər də var. Məsələn, bəzi yerlərdə infrastruktur hələ tam inkişaf etməyib, turizm sektorunda ixtisaslı yerli kadr çatışmazlığı, məhdud beynəlxalq marketinq fəaliyyəti və zəif xarici əlaqələr potensial investisiyaları ləngidə bilər. Bu səbəbdən bölgəni qlobal miqyasda tanıtmaq üçün hədəflənmiş marketinq və reklam kampaniyalarını gücləndirmək vacibdir.

Gələcək perspektivlər olduqca perspektivlidir. Ekoturizmin və sosial turizmin inkişafı, beynəlxalq səviyyədə tədbirlərin təşkili, həmçinin investorlar üçün vergi və gömrük güzəştləri Qarabağın regional və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına mühüm töhfə verə bilər. Bu potensialdan maksimum yararlanmanın əsas məqsədi yerli resurslardan sistematik istifadə və risklərin əvvəlcədən idarə edilməsidir.

Nəticə etibarilə, Qarabağ və ətraf bölgələr Azərbaycan turizminin yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Rəqəmsal texnologiyalara keçidin sürətləndirilməsi, inklüziv yanaşmaların tətbiqi və regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi bu sahədə davamlı və müsbət nəticələrin əldə olunması üçün əsasdır.

Turizm destinasiyalarinin investisiya imkanlari və onlarin yüksəldilmə perspektivləri

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi strategiyalar çərçivəsində 2014–2024-cü illər ərzində turizm sahəsinə yönəldilmiş investisiyaların artırılması əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətdə atılan addımlar turizm sektorunu yalnız istirahət və asudə vaxt keçirmə sahəsi kimi deyil, eyni zamanda, sahibkarlığın inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması və büdcə daxilolmalarının artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edən sahəyə çevirmişdir. Belə nəticələr dövlət tərəfindən qəbul edilmiş məqsədyönlü inkişaf strategiyalarının praktiki nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Müxtəlif sahələri əhatə edən iri həcmli dövlət investisiya layihələri – o cümlədən yol-nəqliyyat infrastrukturu, enerji, su təchizatı və internet şəbəkələrinin genişləndirilməsi – turizm sektorunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə mühüm töhfə vermişdir. Ölkənin müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Qəbələ, Şəki, Quba, Lənkəran, Naftalan və Abşeron zonalarında müasir otellər, sağlamlıq mərkəzləri, əyləncə kompleksləri və tematik parklar inşa edilmiş və fəaliyyətə başlamışdır. Bu inkişaf dinamikasında vergi və gömrük güzəştləri, eləcə də dövlət zəmanətli kreditlər kimi stimullaşdırıcı mexanizmlər həlledici rol oynamışdır.

İnvestisiya mühitinin şaxələndirilməsində mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəallaşması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd evlərinə, sənətkarlıq emalatxanalarına, iaşə obyektlərinə və digər yerli turizm məhsullarına yönəlmiş sərmayələr yalnız kənd əhalisinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə deyil, həm də regionların iqtisadi aktivliyinin artırılmasına və turizm məhsul müxtəlifliyinin zənginləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. "Kənd yaşayış evləri" və "eko-kənd" modelləri çərçivəsində tətbiq olunan güzəştli maliyyələşmə mexanizmləri, mentorluq proqramları və texniki dəstək tədbirləri, xüsusilə aqroturizm yönümlü təşəbbüslərin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan vermişdir.

Hazırkı mərhələdə turizm investisiyalarının əsasını təkcə fiziki infrastruktur deyil, həm də rəqəmsal həllərin tətbiqi və onlayn platformaların geniş istifadəsi təşkil edir. Azərbaycanda turizm sektorunun rəqəmsallaşdırılması prosesi qlobal tendensiyalarla uyğunlaşdırılaraq səyahət xidmətlərinin əlçatanlığını və operativliyini artırmaqla yanaşı, potensial investorlar üçün daha şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən mühit formalaşdırır. Bu məqsədlə Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən istifadəyə verilmiş "Experience Azerbaijan" platforması milli turizmin rəqəmsal transformasiyasının əsas daşıyıcılarından biri kimi çıxış edir. Platformada real vaxt rejimində məlumat təqdim edən virtual bələdçilər, onlayn sifariş sistemləri və elektron xəritəçəkmə texnologiyaları birləşdirilərək həm turistlər üçün fərdi təcrübə təmin edilir, həm də müəssisələr üçün marketinq alətlərinin səmərəliliyi artırılır.

Dövlət dəstəyi, özəl sektorun aktiv iştirakı və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə birgə turizm sektoruna investisiya axını intensivləşməkdədir ki, bu da qeyri-neft iqtisadiyyatının davamlı inkişafına mühüm töhfə verir. Böyük həcmdə rəqəmsal məlumatların – o cümlədən big data texnologiyalarının təhlili – səyahət axınlarının, turist davranışlarının və bazar trendlərinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə imkan yaradır və bu isə investisiya qərarlarının daha məqsədyönlü və effektiv şəkildə qəbulunu təmin edir. Rəqəmsallaşma, həmçinin turizm sənayesinin dinamik inkişafı və region iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi üçün mühüm vasitədir. Qarabağ, Naxçıvan və Şəki-Zaqatala kimi istiqamətlər rəqəmsal platformalar vasitəsilə beynəlxalq auditoriya üçün daha əlçatan olmuş və investisiya cəlbediciliyi artmışdır. Bu cür investisiyalar bir tərəfdən regionlarda məşğulluğu artırır, digər tərəfdən isə iqtisadi artım ilə məşğulluq arasında dayanıqlı balansın qorunmasına imkan verir.

Texnoloji innovasiyalara əsaslanan investisiya təşviqi və müasir texnoloji infrastrukturun yaradılması, Azərbaycanın turizm modelində rəqabət

qabiliyyətinin artırılması ilə yanaşı, "ağıllı turizm" konsepsiyasına keçidi də sürətləndirmişdir. Gələcək perspektivdə investisiya mühitinin daha da cəlbedici olacağı proqnozlaşdırılır. Süni intellekt əsaslı fərdiləşdirilmiş xidmətlərin tətbiqi, blokçeyn texnologiyası ilə dəstəklənən ödəniş və sifariş sistemləri, eləcə də böyük həcmdə məlumatın analitik təhlilinə imkan verən rəqəmsal platformalar bu prosesi daha da dəstəkləyəcəkdir.

2020–2023-cü illər ərzində turizm sahəsində birbaşa xarici investisiyaların həcmi iki dəfədən çox artaraq 25,6 milyon ABŞ dollarına çatmış və bu artım rəqəmsal texnologiyaların turizm sektoruna təsirinin real nəticələrini nümayiş etdirmişdir. Qarabağ və digər regionlarda rəqəmsal turizm infrastrukturunun qurulması və yerli sahibkarlığın təşviqi nəticəsində bu bölgələrə turist axını əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu proses Azərbaycanın "ağıllı turizm" modelinə keçidini sürətləndirməklə yanaşı, ölkənin beynəlxalq turizm standartlarına uyğunlaşmasını da təmin etmişdir.

Cədvəl 1. 2020–2023-cü illərdə Azərbaycanın rəqəmsal turizm investisiyaları

İl	Rəqəmsal turizm investisiyası (mln USD)	İllik artım (%)
2020	12.5	–
2021	14.8	+18.4%
2022	20.3	+37.2%
2023	25.6	+26.1%

Mənbə:.https//www.stat.gov.az

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş əraziləri — o cümlədən Şuşa, Zəngilan, Laçın və Ağdam — milli turizm siyasətində yeni strateji prioritetlər kimi ön plana çıxır. Bu ərazilərdə turizmin inkişafı təkcə infrastrukturun yenidən qurulması ilə məhdudlaşmır, əksinə, "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" kimi müasir konsepsiyalar əsasında, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi və ekoloji davamlılıq prinsipləri ilə həyata keçirilir.

Məsələn, Şuşada tarixi-mədəni irs müasir texnologiyalar – artırılmış reallıq və 3D modelləşdirmə vasitəsilə rəqəmsallaşdırılaraq ziyarətçilərə təqdim olunur. Zəngilanın "ağıllı kənd" modeli isə — xüsusilə Ağalı kəndi — bərpa olunan enerji resursları, ağıllı ev sistemləri və avtomatlaşdırılmış xidmət infrastrukturunun tətbiqi ilə kənd turizmi sahəsində uğurlu pilot layihə kimi qiymətləndirilir.

Hökumət tərəfindən təqdim olunan institusional və maliyyə təşviqləri – o cümlədən uzunmüddətli torpaq icarəsi, vergi və gömrük güzəştləri, infrastruktur təminatı – investorların risklərini azaldaraq bu regionlarda iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Əsas kommunikasiyalar – enerji, su, qaz, yol infrastrukturu və yüksək sürətli internet bağlantısı – artıq sözügedən layihələrə inteqrasiya olunub.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və ətraf bölgələr turizm sahəsində strateji üstünlüklərə malik olmaqla, ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Bu regionların turizm baxımından investisiya cəlbediciliyi bir sıra əsas amillərlə əlaqələndirilir. İlk növbədə, dövlət tərəfindən nümayiş etdirilən

güclü siyasi iradə və sıfırdan qurulan müasir infrastruktur bu üstünlüklərin bünövrəsini təşkil edir. Regionun unikal təbii landşaftı, zəngin mədəni irsi və memarlıq abidələri də turizm üçün əlverişli şərait yaradır.

Əlavə olaraq, bu ərazilərdə torpaq və daşınmaz əmlak qiymətlərinin nisbətən aşağı olması, həmçinin bölgənin yüksək milli simvolik dəyəri investorlar üçün əlavə motivasiya rolunu oynayır. Bu, xüsusilə daxili turizm bazarında milli kimlik və vətənpərvərlik meylləri ilə uzlaşan bir amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Lakin turizmin davamlı inkişafı istiqamətində bir sıra məhdudiyyətlər də mövcuddur. Bəzi ərazilərdə infrastrukturun tam formalaşmaması, yerli turizm sahəsində ixtisaslı kadr ehtiyacının ödənilməməsi, beynəlxalq marketinq və əlaqələndirmə fəaliyyətlərinin zəifliyi potensial investisiya axınlarını məhdudlaşdıra bilər. Xüsusilə regionun qlobal turizm bazarlarında tanınması baxımından sistemli və hədəflənmiş beynəlxalq reklam və tanıtım kampaniyalarının təşkilinə ehtiyac vardır.

Gələcəyə yönəlik baxış isə olduqca nikbindir. Qarabağ və digər işğaldan azad edilmiş bölgələrdə ekoturizm, kənd turizmi və sosial turizm kimi alternativ turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi, yerli icmaların prosesə inteqrasiyası ilə turizmin inklüziv və davamlı inkişafına töhfə verə bilər. Eyni zamanda, beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin təşkili və regionun mədəni-siyasi identitetini əks etdirən festivallar vasitəsilə bu ərazilərin beynəlxalq arenada tanınması sürətləndirilə bilər.

İnvestorlar üçün daha cəlbedici mühitin yaradılması məqsədilə vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı mexanizmlərin genişləndirilməsi, uzunmüddətli və şəffaf müqavilə çərçivələrinin təmin olunması tövsiyə edilir. Habelə, risklərin idarə olunması üçün institusional mexanizmlərin və təhlükəsizlik sistemlərinin gücləndirilməsi vacibdir.

Nəticə etibarilə, Qarabağ və ona bitişik azad edilmiş ərazilər Azərbaycan turizminin yeni mərhələyə keçidində mühüm lokomotiv rolunu oynaya bilər. Bu məqsədlə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi, inklüziv və iştirakçılığa əsaslanan yanaşmaların təşviqi, həmçinin regional və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi bu sahədə dayanıqlı və kompleks inkişaf modelinin əsasını təşkil edir.

Nəticə

Azərbaycanda turizm sektoru iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sektorlardan biridir. Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2023-cü il üçün təsdiq edilmiş və 2024-2026-cı illəri əhatə edən" turizmin inkişafı üzrə milli plan " ölkədə bu sahədə yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoyur. Sənəd sistematik olaraq bu sektorda müşahidə olunan müsbət dinamikanı deyil, həm də uzunmüddətli strateji hədəfləri, institusional dəyişiklikləri və gələcək inkişaf istiqamətlərini vurğulayır. Əsas məqsəd turizm sektorunun qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə modernləşdirilməsi, ekoloji dayanıqlıq prinsiplərinə uyğunlaşdırılması və regionların turizm potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsidir.

Sənədin prioritetlərindən biri dövlət-özəl tərəfdaşlıq modelinin (PPP) geniş tətbiqidir. Bu model sayəsində dövlətə maliyyə yükü azalır, eyni zamanda bazar

yönümlü idarəetmə prinsipləri güclənir və infrastruktur layihələrinin icrası daha sürətli və daha səmərəli həyata keçirilir. Xizək kurortlarının, istirahət marşrutlarının və ekoturizm marşrutlarının yaradılması bu kontekstdə əsas tətbiq sahələri kimi müəyyən edilmişdir.

Plan həm də ekoloji və uzunmüddətli inkişafa zəmanət verən turizm modellərinə yönəlmişdir. Bərpa olunan enerji ilə işləyən qurğuların təşviqi, karbon neytral məhsulların və "yaşıl tikinti" prinsiplərinə əsaslanan infrastrukturun tətbiqi bu istiqamətdə əsas hədəflərdəndir. Qəbələ və Şəki rayonlarında həyata keçirilən pilot layihələr çərçivəsində günəş batareyaları ilə təchiz edilmiş biokompakt kənd evlərinin tikintisinə başlanılıb ki, bu da ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi sahəsində praktiki nümunədir.

Eyni zamanda, plan bölgələrdə tematik ixtisaslaşmanı təşviq edən bir marka strategiyasını dəstəkləyir. Bu yanaşmaya uyğun olaraq Naftalan tibbi turizm, Şəki Mədəni İrs və memarlıq turizmi, Zəngilan isə ekoturizm istiqamətində inkişaf edir və "ağıllı kənd"Konsepsiyası üzrə ixtisaslaşıb.

Milli plan rəqəmsallaşmanı da prioritet olaraq təyin edir. "Azərbaycan təcrübəsi" platforması, süni intellektə əsaslanan bazar təhlili sistemləri, rəqəmsal bələdçilər və onlayn sifariş texnologiyaları vasitəsilə turizm xidmətlərinin keyfiyyəti artır, bazar təhlili isə daha çevik və sürətlə aparılır.

Plan təkcə infrastrukturun inkişafını deyil, həm də struktur islahatlarının aparılmasını, regionlar arasında iqtisadi fərqlərin azaldılmasını və Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarına daha dərin inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan sənəddə xüsusi olaraq aşağıdakı altı əsas tövsiyədən bəhs olunur:

1. PPP-nin hüquqi və institusional əsaslarının təkmilləşdirilməsi: investorların riskləri müxtəlif bölgələr üçün çevik hüquqi əsasların hazırlanması ilə optimallaşdırılmalıdır.
2. Açıq və şəffaf bir rəqəmsal investisiya mühiti yaradın: səyahət investisiya platforması kimi texnoloji vasitələrlə səyahət mənbələri və layihələri haqqında real vaxt məlumat axını təmin edilməlidir.
3. Beynəlxalq marketinq dəstəyi və regional markaların təşviqi üçün xüsusi bir fondun yaradılması – səyyar sərgilərdə və sertifikatlaşdırma proqramlarında iştirak bu Fondun əsas vəzifələrindən biri olacaqdır.
4. Ekoturizm obyektləri üçün vergi güzəştləri, vergi güzəştləri və "yaşıl kredit" mexanizmlərinin tətbiqi yaşıl infrastrukturun genişləndirilməsinə kömək etməlidir.
5. Bölgələrə görə turizmə investisiyaların qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması: bu metodoloji baza sayəsində müxtəlif coğrafi bölgələrin turizm potensialı obyektiv müqayisə edilə bilər.
6. Turizm menecmenti və Layihə İdarəetmə təlimi: xüsusi tədris proqramlarının hazırlanması və beynəlxalq sertifikatlaşdırma imkanlarının yaradılması bu sahədə insan resurslarının inkişafını təmin edəcəkdir.

Nəhayət, sənəddə Naftalan, Şəki və Zəngilan kimi uğurlu təcrübə nümunələrinin digər bölgələrdə təkrarlanması tövsiyə olunur. Bu yanaşma yalnız texniki səviyyədə deyil, həm də sosial və institusional səviyyədə tətbiq olunmalıdır. Məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi, yerli icmaların Turizm zəncirinə inteqrasiyası və investorlar üçün cəlbediciliyin artırılması baxımından bu modellər

ölkənin digər bölgələri üçün praktik inkişaf təməli rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2019). Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafi Dövlət Proqramı. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası. (1992). Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (№ 405, 15 dekabr 1992-ci il). Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının turizm strategiyası 2023-2026
4. Hüseynov, S. (2021). Azərbaycan turizm industurisi üçün strateji istiqamətlər: Müasir Tərəflər və problemlər. Turizm və xidmət elmləri jurnalı, 14(27), 47-62.
5. İspəndiyarov İ. T. Azərbaycanda turizmin inkişafının mövcud vəziyyəti və inkişaf etdirilməsi istiqamətləri. Elmi Xəbərlər № 3, 2024 (İctimai və texniki elmlər seriyası), səh233-237.
6. Məmmədli, O. Q., Cavadov, N. Ə., Cavadzadə, X. N. (2014). Sosial-iqtisadi statistika (Dərslik, II hissə). Bakı: MBM nəşriyyatı.
7. Samadov, F., İsmayılov, V., Abdullayeva, N. (2021). Turizmin Azərbaycanın İqtisadiyyatına təsiri: Əsas göstəricilərin analizi. Turizm və məişət idarəetməsi jurnalı, 9(1), 1- 11.
8. Şirinova, F. (2021). Turizm sahəsində Azərbaycanın regionallaşması problemləri və perspektivləri. İqtisadiyyat, inkişaf və məşğulluq, 7(2), 32-40.
9. Teymurzadə, F., Əhmədov, İ. (2020). Azərbaycanda turizmin hazırki və gələcək imtiyazları. Cənub və Şərq Avropada turizm, 2(2), 1-15.
10. Иванова, Е. А., & Бондаренко, Н. В. (2019). Перспективы развития туризма в Азербайджане. Российский научный журнал, 3, 18-24.
11. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2019, May 6). Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarları. - https://www.economy. gov.az
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, illik turizm statistikası. Turizm. -https://www.stat.gov.az

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 08.08.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 27.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.5
UOT: 631.95:004(479.24)
Cavad QOCAMANOV
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
cavad.qocamanov@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9869-7349

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN VƏ AQROBİZNESİN İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL VƏ İNNOVASİYALI TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ VƏZİYYƏTİNİN TƏDQİQİ

Xülasə: Əhalinin ərzaqla təminatında, ölkənin ümumi daxili məhsulunun artırılmasında, ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin yüksəldilməsində aqrar sahənin və aqrar-ərzaq məhsulları biznesinin rolu yüksək qiymətləndirilir. Eyni zamanda, aqrar sahədə və aqrobiznesdə innovasiya texnologiyalarının işlənməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi bu istiqamətlərdə inkişaf üçün böyük imkanlar açır. Son illər qlobal miqyasda aqrar-ərzaq məhsullarına tələbin artması, iqlim dəyişikliyinin yaratdığı fəsadlar, aqrar sahədə işçi qüvvəsinin çatışmazlığı, aqrar məhsullarla təminat zəncirinin səmərəli idarə edilməsi və digər qlobal problemlərin həllində olduğu kimi aqrobiznesdə də yeniklərin tətbiqinin rolu xeyli artmışdır. Bildirilir ki, robotlardan, mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış sistemlərdən, pilotsuz uçuş aparatlarından, sensor sistemindən, süni intellektdən və digər innovativ alət və vasitələrdən istifadə, kənd təsərrüfatı resurslarının daha səmərəli istifadə edilməsinə, təsərrüfatçılıq ənənələrinin və təcrübələrinin təkmilləşdirilməsinə, bütövlükdə aqrar sahənin və aqrobiznesin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Belə nəticəyə gəlinir ki, aqrobiznes subyektlərinin innovativ texnologiyalardan və rəqəmsal platformalardan istifadə etmələri, satışın və gəlirlərin artmasına, aqrar sahənin ÜDM-də xüsusi çəkisinin yüksəlməsinə, aqrar-ərzaq məhsulları tədarükü və təminatı zəncirinin çevik mexanizminin yaradılmasına zəmin yaradacaq.

Açar sözlər: rəqəmsal, innovasiya, aqrar sahə, aqrobiznes, davamlı aqrobiznes.

Javad GOJAMANOV

RESEARCH OF THE STATE OF APPLICATION OF DIGITAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR AND AGRIBUSINESS IN AZERBAIJAN

Abstract: The role of the agricultural sector and the agri-food business in providing food to the population, increasing the country's gross domestic product and improving food security is highly appreciated. Consequently, the intensification of the development and implementation of innovative technologies in the agricultural sector and agribusiness opens up great opportunities for development in these areas. In recent years, the importance of using innovative technologies in solving agricultural and food problems on a global scale has increased significantly, related to the growing demand for food products,

complications caused by climate change, effective management of supply chains and the provision of agricultural products, including the development of agribusiness. It is noted that the use of robots, mechanized and automated systems, unmanned aerial vehicles, precision farming systems, the use of artificial intelligence, and other innovative tools and tools makes a significant contribution to more efficient use of agricultural resources, improvement of traditions and methods of agricultural activities, and the development of the agricultural sector and agribusiness in general. It is concluded that the use of innovative technologies and digital platforms by agribusiness entities will create the prerequisites for increasing sales and revenues, increasing the share of the agricultural sector in GDP, creating a flexible supply chain mechanism and providing agri-food products.

Keywords: digital technologies, innovations, agricultural sector, agribusiness, sustainable agribusiness.

Джавад ГОДЖАМАНОВ

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ И ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА И АГРОБИЗНЕСА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Абстракт: Высоко оценивается роль аграрного сектора и агропродовольственного бизнеса в обеспечении населения продовольствием, увеличении валового внутреннего продукта страны и повышении уровня продовольственной безопасности. Следовательно, интенсификация разработки и внедрения инновационных технологий в аграрной сфере и агробизнесе открывает большие возможности для развития в этих направлениях. В последние годы значительно возросло значение применения инновационных технологий в решении аграрно-продовольственных проблем в глобальном масштабе, связанных с ростом спроса на продовольственные товары, осложнениями, вызванными изменением климата, эффективным управлени цепочками поставок и обеспечением сельскохозяйственной продукцией, в том числе в развитием агробизнеса. Отмечается, что использование роботов, механизированных и автоматизированных систем, беспилотных летательных аппаратов, систем точного земледелия, применение искусственного интеллекта, других инновационных средств и инструментов вносит значительный вклад в более эффективное использование сельскохозяйственных ресурсов, совершенствование традиций и методов ведения сельскохозяйственной деятельности, развитие аграрного сектора и агробизнеса в целом. Делается вывод о том, что использование субъектами агробизнеса инновационных технологий и цифровых платформ создаст предпосылки для увеличения продаж и доходов, повышения удельного веса аграрной отрасли в ВВП, создания гибкого механизма цепочки поставок и обеспечение агропродовольственной продукции.

Ключевые слова: цифровые технологии, инновации, аграрный сектор, агробизнес, устойчивый агробизнес.

Giriş

Ümumiyyətlə biznes fəaliyyəti insanların həm həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır həm də onların məhsul-xidmətlərə çıxışını və əlçatanlığını asanlaşdırmaqla ümumi olaraq ölkələrin və regionların iqtisadi tərəqqisinə kömək etmiş olur. Aqrar sahədə yenilikçi texnologiyaların tətbiqi bu sahədə bazarın daha da genişlənməsini, müasir tələblərə uyğun dəyişikliyə məruz qalmasını və yeni orqanik məhsulların yaradılmasını təşviq edərək iqtisadi potensialın daha da güclənməsinə və inkişafına səbəb olur. Bu prosesdə aqrobizneslə məşğul olan təşəbbüskar sahibkarların rolunu qeyd etmək vacibdir. Belə ki, onlar yeni məhsulların yaradılması məqsədilə yeni ideyaların, fikirlərin və həllərin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayırlar. Bu baxımdan aqrar sahədə biznes fəaliyyəti inkişaf edən və yeni iqtisadi münasibətlər sisteminə uğurlu keçid edən iqtisadiyyatların hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab edilir. Xüsusilə, innovativ texnologiyaların və həllərin geniş tətbiqi, aqrar sahədə biznes fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvə kimi effektivliyini əsaslı şəkildə artırır. Ona görə innovasiyalı aqrobiznes fəaliyyəti müasir dövrdə milli iqtisadi sistemlərin prioritet hesab etdikləri istiqamətlərdən biridir.

Müasir inkişaf paradiqmasında innovasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsiylə bağlı təşviqlər bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahənin və aqrobiznesin ümumi davamlı inkişafda olan rolunun artırılmasına nail olmaq üçün əsas vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir.

Ona görə aqrar sahə və bilavasitə onun məhsullarının satışı ilə bağlı fəaliyyət-aqrobiznes bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında prioritet istiqamətlərdən biri hesab edilir. Aqrar sahə və aqrobiznes inkişaf edən iqtisadiyyatların optimal quruluşunda, qlobal ərzaq təminatı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmini sisteminin formalaşdırılmasında, milli və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaranmasında və inkişafında, ticarət siyasətinin reallaşdırılmasında, aqrar məhsullar bazarlarının inkişaf meyillərinin məqsədyönlü istiqamətləndirilməsində və iqtisadi inkişafın davamlılığına töhfə verilməsində əsas rol oynayan sahələrdən biridir.

Müasir dövrdə aqrar sahə məhsullarının istehsalını, emalını, saxlanmasını, daşınmasını və satışını reallaşdıran aqrobiznes fəaliyyəti baş verən texnoloji inkişafad, qlobal və regional ekoloji şərtlərin dəyişikliyində, qloballaşmanın yaratdığı iqtisadi şərtlərdə, iqtisadi fəaliyyət və münasibətlərdə yeni prinsiplərin tətbiqində və istehsal-istehlak proseslərində köklü dəyişikliklərə uyğun olaraq təkamül etməyə davam edir. Belə olan halda ümumi iqtisadi sistemin inkişafı ilə aqrobiznes arasında qarşılıqlı əlaqə və bağlılığın əhəmiyyətini dərk etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir təcrübə isə ölkələr, regionlar və aqrar-ərzaq məhsullarının emalı və istehsalı sənayesi ilə məşğul olan sahələrin mütəxəssisləri üçün bu sahədə olan fəaliyyətlərinin planlaşdırılması, strateji inkişafı və idarə edilməsi sahəsində yol bələdçisi kimi qəbul edilə bilər.

Qloballaşmanın genişlənməsi və aqrar-ərzaq məhsulları ilə təminat məsələsinin son illər ciddi aktuallıq kəsb etməsi, aqrobiznesin artıq beynəlxalq bazarlarda mühüm quruluşlardan biri kimi çıxış etməsini şərtləndirmişdir. Bununla belə, aqrobiznesin yeni bazarlarda daha da genişlənməsi, çoxsaylı istehlakçı kütlələrinin aqrar-ərzaq məhsullarına olan tələbatlarının ödənilməsində

fəal rol oynaması, beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun məhsulların satışının təşkil edilməsi, geniş coğrafiyalarda ərzaq tədarükü və təminatı zəncirinin yaradılması və idarə edilməsində təzahür edən özünəməxsus çətinliklərin müşahidə edilməsi prosesin təşkili və inkişafına yeni çağırışlar kontekstindən yanaşmaların işlənməsini və tətbiqini tələb edir. Bu tələbin şərtləndirdiyi vəzifələr sırasında rəqəmsal və innovasiyalı texnologiyaların işlənməsi, aqrar sahədə və aqrobiznesdə tətbiqi qlobal bazarlarda uğurlu fəaliyyətə, əhalinin aqrar-ərzaq məhsulları ilə daha üstün səviyyədə təmin edilməsinə təminat verən əsas amillərdən biri hesab edilir.

Mövzunun aktuallığı

Son illər əhalinin aqrar-ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi, aqrar sahədə istehsalın və məhsuldarlığın həcminin artırılması ilə yanaşı, istehsal edilən məhsulların emalı, saxlanması, daşınması, istehlak bazarlarına çıxarılması və istehlakçılara çatdırılması üzrə fəaliyyət zəncirinin səmərəli təşkili, idarə edilməsi və təminatı prosesində itkilərin minimallaşdırılması mühüm məsələlərdən biridir. Qeyd etmək vacibdir ki, bu sahədə problemlərin həllinə rəqəmsal və innovativ texnologiyaların tətbiqinə nail olmadan çatmaq mümkünsüz görünür. Bütün sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə və aqrobiznesdə də yenilikçi texnologiya və satış platformalarının tətbiqi biznes prosesinin daha səmərəli təşkili və inkişafına zəmin yaradan əsas amillərdən biri kimi mühüm rol oynayır. Tədqiqat aqrobiznesin inkişafında rəqəmsal və innovativ texnologiyaların rolunun qiymətləndirilməsinə həsr edilib və bu baxımdan məqalənin aktual məsələyə həsr olunması qənaətinə gəlmək olar.

Tədqiqatın materialı və metodologiyası

Tədqiqatın material bazasını aqrobiznesdə innovasiya fəaliyyətinin və texnologiyalarının təşviqinin, tətbiqinin və təşkilininin səmərələrinə, eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların və platformaların aqrar-ərzaq məhsullarının satışının artırılmasında və istehlakçıların tələbatlarının daha yüksək səviyyədə təminindəki roluna həsr edilmiş tədqiqat əsərləri təşkil edir. Həmçinin, beynəlxalq, milli və regional aqrar-ərzaq məhsulları istehsalçıları və satıcılarının hesabatları, statistik məlumatları, aqrobiznesə dair internet məlumatları və s. materiallar da mənbələr kimi istifadə olunub.

Məqalənin işlənməsində təhlil, statistik, ümumiləşdirmə, sintez və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Müzakirə

Ümumiyyətlə aqrobiznes aqrar sahə məhsullarının tədarükü, emalı, istehsalı, saxlanması və satışı üzrə fəaliyyəti və bu fəaliyyətdən maddi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutur. Aqrobiznes fəaliyyətinin fəlsəfəsini, istehlakçıların aqrar-ərzaq məhsullarına olan tələbatlarını müəyyənləşdirmək, anlamaq və daha yaxşı təmin etmək məqsədilə lazımi xidmətlər göstərmək təşkil edir [6].

Aqrobiznesin inkişafı həm aqrar sahənin, həm də regional və milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsirləri ilə seçilir [5]. Aqrobiznesin inkişafı üçün müxtəlif şərtlər nəzərə alınmaqla, fərqli və çeşidli yanaşma və strategiyalar tətbiq edilir [9, s. 32].

Qlobal miqyasda aqrar sahə ilə bağlı aqrobiznes fəaliyyəti əhalinin artan qida tələbatını ödəmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarını tətbiq edərək daha davamlı aqrar-ərzaq məhsulları istehsalı və ticarəti sistemlərinə keçidi prioritetləşdirməyi strateji məqsədlərdən biri hesab edir [10; 8].

Eyni zamanda bu sahədə inkişafın innovativ texnologiyalara əsaslanması aşağıdakı sosial, təşkilati-iqtisadi göstəricilərin müsbət işarəli dinamika qazanmasına imkan yaradır:

- aqrar-ərzaq məhsulları istehsalı həcminin artmasına;
- tələbatların öyrənilməsi və məhsulların istehlakçılara daha əlverişli kanallarla çatdırılmasında mühüm amil olan marketinqin təkmilləşdirilməsinə;
- kənd ərazilərinin iqtisadi müstəqilliyinin və regionun ümumi iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə;
- rasional paylama və çatdırılma sisteminin yaranmasına;
- aqrar-ərzaq məhsulları bazarında sabitliyin təminə;
- müxtəlif imtiyazlı sosial qrupların ərzaqla sabit təmin olunmasına;
- ərzaq çatışmazlığı və təminatı problemlərinin daha üst səviyyədə həllinə;
- kənd ərazilərində məşğulluğun artırılmasına və s.

Əhalinin mühüm tələbatlarını ödəyən qida məhsulları istehsalı bilavasitə aqrar sahədə, mövcud potensialdan səmərəli istifadə prinsipi əsasında reallaşdırılır [4]. Əsasən bitki və heyvan mənşəli olmaqla, aqrar-ərzaq məhsullarının müasir dövrdə tələbi ödəyən miqdarda istehsalı müasir texnologiya və strategiyaların tətbiqini vacib vəzifə olaraq müəyyən edir [11]. Bunlarla yanaşı, istehlakçıların tələbatlarının, istehlak modellərinin, zövqlərinin və istəklərinin quruluşunda əsaslı transformasiyaların baş verməsi aqrobiznes ilə bağlı innovasiyaların tətbiqini şərtləndirir. Həmçinin, əhali artımı, ekoloji təmiz, üzvi və keyfiyyətli heyvandarlıq və əkinçilik məhsullarına tələbin ilbəil artması, aqrar sahədə olan fəaliyyətin yüksək riskliliyinin olması və ətraf mühit amillərinin mənfi təsirlərinin yaratdığı problemlərin həlli ilə əlaqədar davamlı inkişafın təmininin vacibləşməsi bu sahədə rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarının tətbiqini mühüm vəzifə kimi ön plana çəkmişdir. Bu məsələ Azərbaycanda da aktual vəzifələrdən biri sayılır. Belə ki, aqrar sahənin milli iqtisadi sistemin qeyri-neft sahəsinin səkkiz prioritet istiqamətlərindən biri kimi elan edilməsi bu sahədə davamlı inkişafa nail olunması, innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi sayəsində innovativ ekosistemin yaradılması, "Made in Azerbaijan" brendli məhsulların xüsusilə aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalına və qlobal bazarlara çıxarılmasına nail olunması digər məsələlər ilə bağlı qəbul edilmiş müxtəlif regional inkişaf proqramlarında, strateji yol xəritəsində, inkişaf konsepsiyasında, sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetlərdə və digər sənədlərdə xüsusi diqqət mərkəzində olan vəzifələr kimi qeyd edilmişdir [1; 2; 3].

Təcrübə göstərir ki, rəqəmsal və innovativ texnologiyaların tətbiqi aqrar sahədə əksər istehsal göstəricilərinin yüksəldilməsinə, o cümlədən idarəetmə sisteminin optimallaşdırılmasına imkan verir. Belə ki, aqrobiznesdə elektron ticarət platformalarının istifadəsi məhsulların yeni bazarlara və istehlakçılara

vaxtında və itkisiz çatdırılmasında böyük köməklik edir. Eyni zamanda, rəqəmsal marketinqin tətbiqi istehlakçı tələbatlarının müəyyən edilməsində və məhsul istehsalı prosesi ilə bağlı istiqamətin istehlakçıların tələb və istəklərinə uyğunlaşmasında çox böyük rol oynayır. Bundan başqa, idarəetmə qərarlarının qəbulunda marketinq tədqiqatlarının nəticələrinə istinad edilməsi və idarəetmə innovasiyalarının aqrar sahə subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilində tətbiqi innovasiyalı fəaliyyətə meyilli aqrar sahə və aqrobiznes subyektlərinə kömək edir ki, daha keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli üzvi və spesifik qida məhsulları istehsal etsinlər, bu da öz növbəsində onların yüksək rəqabətli aqrar-ərzaq bazarlarında dayanıqlı fəaliyyətinə zəmin yaradır. Eyni zamanda, aqrar sahədə süni zəka və böyük verilənlər (Big data) analitikası, təcrübələrin və digər texnologiyaların tətbiqi məcmu "istehsal-tədarük-emal-satış-çatdırılma-istehlak-istehlak sonrası xidmət" proseslərini optimallaşdırmağa zəmin yaradır. Həmçinin, bu proseslər aqrar sahənin qlobal aqrar-ərzaq bazarları konyunkturasında baş verən dəyişikliklərə və beynəlxalq keyfiyyət standartları və tələblərinə (BRCGS, SQF, Codex Alimentarius, EU Organic Certification, ISO 9001, ISO 22000, HACCP, GLOBALG.A.P. və s.) çevik uyğunlaşmasını sürətləndirir.

Azərbaycanda aqrobiznesdə tətbiq edilən rəqəmsal və innovativ texnologiyalar

Ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafının prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilməsi [2], əhalinin 35,4%-nin bu sahədə çalışması [12], məhsuldarlığın əksər dünya ölkələri ilə müqayisədə aşağı olması (2024-cü ildə məhsuldarlıq: taxılçılıqda-33 sent/ha, kartof 190,5 sent/ha, tərəvəz-204,2 sent/ha, bostan bitkiləri 254,1 sent/ha) [13] və s. amillər rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarının aqrar sahə və aqrobiznesdə tətbiqinə, eyni zamanda, bununla bağlı reallaşdırılan tədbirlərin genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac yaratmışdır. Cari dövrdə tətbiq edilən müvafiq texnologiyaların və görülən tədbirlərin istehsalın artırılmasına müəyyən töhfə verməsinə baxmayaraq, vəziyyətin hələ də qənaətbəxş səviyyədə olmasını demək olmaz. Bununla bağlı mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılması və ən azından orta qlobal göstəricilərə uyğunlaşdırılması üçün bu istiqamətdə fəaliyyəti genişləndirməklə daha çox işlərin görülməsi tələb olunur.

Hal hazırda Azərbaycanda aqrar sahədə və aqrobiznesdə daha çox tətbiq edilən rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarını aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

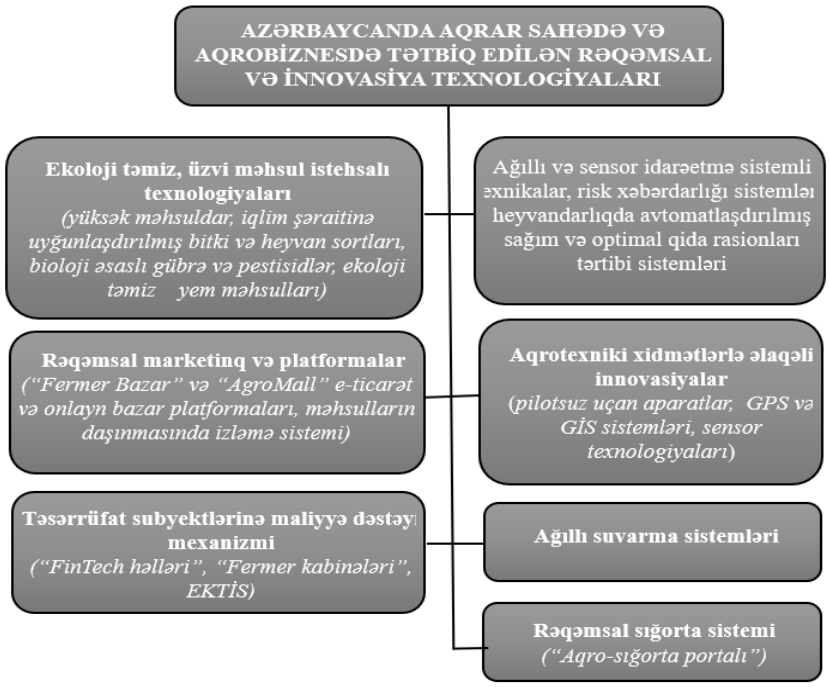
- Ağıllı suvarma sistemləri. Bu texnologiyalar avtomatlaşdırılmış rejimdə işləyən və damcılı suvarma həyata keçirməyə, su sərfiyyatında qənaətə və məhsul istehsalını artırmağa imkan verir.
- Təsərrüfat subyektlərinə maliyyə dəstəyi mexanizmi. Əvvəllər aqrar sahə subyektlərinə maliyyə dəstəyi müxtəlif fondlar və təşkilatlar (Sahibkarlığın İnkişafı Fondu [14], KOBİA [15], Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi və s.) vasitəsilə həyata keçirilirdi. Hal-hazırda bu sahədə fəaliyyətin daha şəffaf və çevik həyata keçirilməsi məqsədilə "FinTech həlləri" tətbiq edilir ki, bu da maliyyə dəstəyinin və kreditlərin onlayn müraciətlə daha operativ alınmasını mümkünləşdirir. Eyni zamanda, hər bir təsərrüfat subyektinin aqrar təsərrüfatların qeydə alınması, məhsuldar toxumlar, gübrələr, kredit, maliyyə dəstəyi, subsidiya

və s. müraciətlərini elektron "kabinet" vasitəsilə etmələri üçün dövlət dəstəkləri barədə onlayn informasiya almağa imkan verən sistem - EKTİS (elektronlaşdırılmış kənd təsərrüfatı informasiya sistemi) yaradılmışdır.

- Rəqəmsal sığorta sistemi. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərə risk ehtimalı və hadisələri ilə bağlı dövlət dəstəyinin reallaşdırılması üçün rəqəmsallaşdırılmış sığorta mexanizmi yaradılıb və proses "Aqro-sığorta portalı" üzərindən hayata keçirilir.
- Aqrotexniki xidmətlərlə əlaqəli innovasiyalar. Əkin sahələrində olan becərmə işlərində, gübrə səpinində, eyni zamanda, sahələrə nəzarətin təşkilində, alaqların, zərərvericilərin, xəstəliklərin və s. ziyanlı vasitələrin müəyyən edilməsində, onlarla mübarizədə və s. işlərdə pilotsuz uçan aparatlardan istifadə edilir. Bundan başqa, bu istiqamətdə tətbiq edilən texnologiyalara ərazilərin xəritələrinin tərtibində, suvarma sistemlərinin və əkin rejimlərinin işlənməsində GPS və GİS sistemlərini, topaqların fiziki göstəricilərini və məhsulların yetkinlik dövrünü ölçmək üçün isə sensor texnologiyalarını da misal çəkmək olar. Bu texnologiyaların tətbiqi maliyyə vəsaitlərinə qənaətə, becərmənin daha müasir aqrotexniki qayda və normalara uyğun təşkilinə, suvarma rejiminin optimallaşdırılmasına, məhsuldarlığın artırılmasına və digər üstünlüklərə nail olmağa imkan verir.
- Aqrobiznesdə rəqəmsal marketinq və platformalar. "Fermer Bazar" və "AgroMall" e-ticarət və onlayn bazar platformaları aqrar-ərzaq məhsulları istehsalçılarına öz məhsullarını blok-çeyn texnologiyası əsasında bilavasitə istehlakçılara çatdırmasına, logistikada rəqəmsal texnologiyaların və sistemlərin tətbiqi isə məhsulların daşınmasının və çatdırılmasının izlənməsinə zəmin yaradır, bu isə öz növbəsində məhsulların satışı prosesinin sürətlənməsinə səbəb olur.
- Ekoloji təmiz və üzvi məhsul istehsalı texnologiyaları. Məlumdur ki, müasir aqrobiznesdə xüsusilə qlobal aqrar-ərzaq bazarlarında uğur qazanmağın, dayanıqlı aqrobiznesin təşkilinin və onun genişləndirilməsinin əsas şərtlərindən biri məhsulların ekoloji təmizliyi və üzviliyi, yəni, qlobal keyfiyyət standart və tələblərinə cavab verməsidir. Ölkəmizdə bu tələblərə uyğun aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalı məqsədilə yüksək məhsuldarlığı olan və ərazilərin iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılmış bitki və heyvan sortlarına, eyni zamanda, bioloji əsaslı gübrələrdən, pestisidlərdən və ekoloji cəhətdən təmiz yem məhsullarından istifadəyə üstünlük verilir və bu meyil ilbəil gücləndirilir.

Qeyd edilənlərdən başqa, aqrar sahədə ağıllı və sensor idarəetmə sistemi olan aqrar təsərrüfat texnikalarından, risklərlə bağlı xəbərdarlıq sistemlərindən, heyvandarlıqda avtomatlaşdırılmış sağım və optimal qida rasionları tərtibi sistemlərindən də istifadə edilir.

Azərbaycanda aqrar sahədə və aqrobiznesdə istifadə edilən rəqəmsal və innovasiya texnologiyalarını aşağıdakı sxemdə təqdim edirik (sxem 1.).



Sxem 1. Azərbaycanda aqrar sahədə aqrobiznesdə tətbiq edilən rəqəmsal və innovasiya texnologiyaları.
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ölkəmizdə aqrar sahədə və aqrobiznesdə tətbiq edilən rəqəmsal və innovasiya texnologiyaların sayəsində istehsal edilmiş aqrar-ərzaq məhsullarının ümumi dəyərinin artmasında müsbət dinamika müşahidə edilir. Aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalına dair statistik məlumatların təhlili göstərir ki, son beş ildə bu sahədə müəyyən artım baş vermişdir (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1.
Aqrar sahənin ümumi ərzaq məhsulu (faktiki qiymətlərlə) / milyon manat

İllər	Aqrar sahənin ümumi ərzaq məhsulu (faktiki qiymətlərlə) / milyon manat	Bitkiçilik məhsulları	Heyvandarlıq məhsulları
2019	7 836,7	4 085,5	3 751,2
2020	8 428,9	4 400,5	4 028,4
2021	9 163,0	4 652,0	4 511,0
2022	9834,5	5187,3	4647,2
2023	10964,8	5642,4	5322,4
2024	12 995,2	6 832,9	6 162,3

Mənbə: *Müəllif cədvəli AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən tərtib etmişdir.*

Göründüyü kimi, son altı ildə istehsal edilən aqrar-ərzaq məhsullarının dəyərində 165,7%, o cümlədən heyvandarlıq məhsullarının dəyərində 164,2%, bitkiçilik məhsullarının dəyərində isə 167,2% artım olmuşdur. Ölkəmizdə mövcud potensialı nəzərə alaraq demək olar ki, bu göstəricilərdə daha çox artıma nail olmaq mümkün olar.

Bundan başqa, aqrar sahədə istehsal olunan əsas məhsulların bəzilərinin statistik göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu məhsulların istehsalında hələ də ciddi uğurlar əldə edilməyib (Cədvəl 2.).

Cədvəl 2.
Bəzi əsas ərzaq məhsulları istehsalı göstəriciləri.

Məhsul	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	2020-ci ilə nisbətən 2024-cü ildə artım/azalma, *dəfə*
Buğda, *ton*	1,867,000	1,885,000	1,736,000	1,834,000	1,850,000	-0,99
Kartof, *ton*	1,037,600	1,062,000	1,074,300	1,010,500	927,400	-0,89
Tərəvəz, *ton*	1,738,900	1,815,500	1,823,300	1,825,600	1,838,900	+1,05
Meyvə və giləmeyvə, *ton*	233,800	177,300	210,600	206,100	244,200	+1,04
Ət, *min ton*	346,000	357,600	368,200	379,700	386,300	+1,11
Süd, min *ton*	2.254.300	2.258.300	2,264,700	2,284,000	2,298,500	+1,02
Yumurta, *mln. ədəd*	1.987.3	2.009.6	2,018.1	2,188.2	2.300.8	+1,15

Mənbə: *Cədvəl müəllif tərəfindən https://www.stat.gov.az/ [16], "Azerbaijan in figures / 2025" [7] məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.*

Belə ki, buğda, kartof, kimi mühüm ərzaq məhsullarının istehsalı arzu olunan səviyyədə deyil. 2020-2024-cü illərdə tərəvəz, meyvə və giləmeyvə, ət, süd, yumurta istehsalında cüzi artım (1,02-1,15 dəfə) olsa da, kartof və buğda istehsalında azalma baş vermişdir (müvafiq olaraq 0,89 və 0,99 dəfə). Bu azalma əsasən təbii-iqlim şərtləri ilə bağlı olsa da, kifayət qədər xoşagəlməz vəziyyətdir və mövcud problemlərin həlli məqsədilə qarşıdakı illərdə ciddi tədbirlərin görülməsini, xüsusilə rəqəmsal və innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur. Bu vəzifənin səmərəli icrası məqsədilə aqrar sahə və aqrobiznesdə innovasiya fəaliyyətinin təşviqinə, rəqəmsal və elektron ticarət platformalarına çıxışa, dövlət dəstəyinin daha mütərəqqi formalarının tətbiqinə, aqrar sahə və aqrobiznes subyektləri ilə dövlət-özəl əməkdaşlığının daha da genişləndirilməsinə, kadr potensialının müasir texnologiyaları mənimsəməsinə nail olunmasına və s. tədbirlərin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Nəticə

Aqrar sahə əhalinin ərzaq və qida məhsulları ilə milli təhlükəsizliyin mühüm elementi olan ərzaq təhlükəsizliyi təminatında bilavasitə mühüm rol oynayır. Əhalinin ərzaq təminatı, bilavasitə aqrobiznes subyektlərinin fəaliyyəti sayəsində reallaşdırılır. Aqrar sahədə istehsal və tədarük edilmiş, emaldan keçmiş və istehlak üçün əmtəə formasına salınmış məhsulların saxlanması, daşınması, bölüşdürülməsi, istehlak bazarlarına və birbaşa istehlakçılara çatdırılması, istehlakdan sonrakı xidmətlərin göstərilməsi aqrobiznes fəaliyyətinin əsas funksiyaları kimi səciyyələndirilə bilər. Müasir dövrdə aqrar-ərzaq məhsulları ilə təminat milli və qlobal səviyyələrdə qida çatışmazlığı probleminin həllində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu problemin həlli aqrar sahədə məhsuldarlığın artırılmasını, keyfiyyətin yüksəldilməsini, üzvi və ekoloji təmiz məhsulların istehsalının artırılmasını, istehsal edilmiş məhsulların vaxtında, itkisiz və keyfiyyətli vəziyyətdə istehlakçılara çatdırılmasını və aqrar-ərzaq bazarlarına çıxarlmasını aktual vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu vəzifələrin həlli isə aqrar sahədə və aqrobiznes proseslərində rəqəmsallaşdırılmış və innovasiyalı texnologiyaların, vasitələrin və alətlərin geniş istifadəsini şərtləndirir. Bir çox dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu sahədə müəyyən tədbirlər görülür.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə aqrar sahədə yenilikçi və rəqəmsal texnologiyalardan, biznes platformalarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, aqrar-ərzaq məhsulları istehsalı və aqrobiznes prosesləri hələ də lazımi səviyyədə deyil. Belə ki, bir çox əsas ərzaq məhsulları istehsalında artım arzu olunan səviyyədə deyil, bəzi məhsulların istehsalında isə son illər azalma müşahidə edilir.

Araşdırmalarımıza əsasən qeyd etməliyik ki, ölkəmizin aqrar istehsal potensialının səmərəli reallaşdırılmaması və aqrobiznes sahəsində fəaliyyətin müasir standartlar səviyyəsində qurulmamasında əsas problemlərdən biri rəqəmsallaşdırılmış və innovasiyalı texnologiyaların tətbiqində sistemli və kompleks yanaşmanın təmin edilməməsidir. Digər həlli vacib problem isə aqrar sahə subyektlərində innovasiya fəaliyyətinin zəif təşkilidir. Bunun səbəbi isə innovasiya texnologiyalarının işlənməsi, transferi və tətbiqinə maliyyə vəsaitlərinin az ayrılması və ya ayrılmaması, bu istiqamətdə təşəbbüslərin zəif dəstəklənməsidir.

Aqrar sahədə istehsalın artırılması, aqrobiznesdə daha səmərəli və dayanıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi və qeyd edilən digər problemlərin həlli ilə bağlı aşağıdakıları təklif edirik:

- dövlətin aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinə maliyyə və təşkilati-iqtisadi dəstəyi gücləndirilməli, aqrar sahə müəssisələri-dövlət quruluşları əməkdaşlığı genişləndirilməlidir;
- rəqəmsal və innovasiyalı texnologiyaların işlənməsinə əlverişli şərait yaradılmalı, bu tip texnologiyaların transferi və mübadiləsi üçün yerli və xarici sərmayələrin cəlbi məqsədilə təşviq tədbirləri həyata keçirilməlidir;
- innovasiya texnologiyalarının işlənməsi və tətbiqində fəallıq göstərən aqrar təsərrüfat subyektlərinə subsidiyaların, uzunmüddətli güzəştli kreditlərin ayrılması təmin edilməlidir;
- aqrar sahə və aqrobiznes subyektlərinin innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan elmi-tədqiqat institutları, tədris müəssisələri, innovasiya komandaları, innovasiya mərkəzləri və digər quruluşlarla əməkdaşlığı genişləndirilməlidir və s.

Qeyd edilən təkliflərin reallaşdırılması ölkəmizdə aqrar sahədə istehsalın həcminin və məhsulların keyfiyyətinin artmasına, rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, aqrobiznes fəaliyyətinin genişlənməsinə və dayanıqlılığının artmasına imkan verər, bu isə öz növbəsində milli aqrar-ərzaq məhsullarının qlobal bazarlarda satışından valyuta daxilolmalarının həcminin artmasına və ümumlikdə aqrobiznesin ölkənin ÜDM-də olan payının yüksəlməsinə ciddi töhfə verər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı.
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
4. Гасанова Ш.К., Гасанов А.Н. Научно-теоретические основы определения производственного потенциала и оценки ресурсных возможностей в аграрном секторе. Sciences of Europe. Praha, 2020, №53 (53), Vol 5, c.3-6.
5. Гайнутдинов И.Г. Малый аграрный бизнес: понятие, организационно-правовые формы и критерии классификации. Достижения науки и техники АПК, №2-2012, с.6-10.
6. Попова А.А., Титова Т.И. Агробизнес: основополагающие функции и нацеленность на результат. Аграрный вестник Урала. №8 (62), 2009. С. 38-40).
7. Azerbaijan in figures / 2025 https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/?lang=en.
8. Bauer, P.; Stevens, B.; Hazeleger, W. A Digital Twin of Earth for the Green Transition. Nat. Clim. Change 2021, 11, 80–83.
9. Kiran Kotyal, Dr. Vivek Uttam Chavhan, Dr. Udaykumar M. S. Agricultural Economics and Agribusiness; Strategies for Growth and Innovation. Stella International Publication. 2025, Volume-4. 487 p.
10. World Economic Forum. Transforming Food Systems with Farmers: A Pathway for the EU. Available online: https://www.weforum.org/publications/transforming-food-systems-with-farmers-a-pathway-for-the-eu/ (müraciət tarixi: 18.09 2025.).
11. Yu Rongjian, I.-e.N. Obomufok, Nazar K. The Role of Advanced Technology in Agricultural Innovation. Mod Concep Dev Agrono.4(1). MCDA.000576.2019. DOI: 10.31031/MCDA.2019.04.000576.
12. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/1.5.
13. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/1.23.
14. https://edf.gov.az/.
15. https://smb.gov.az/az.
16. https://www.stat.gov.az/.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 23.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.10.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 16.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.6
UOT: 330.322
Ceyhun GƏNCƏLİ
Azərbaycan Texniki Universiteti, doktorant
ceyhunganjali@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-7982-5672

UNİVERSİTET İNNOVASİYA İNVESTİSİYALARININ EMPİRİK ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ KOMBİNƏ EDİLMİŞ TƏDQİQAT DİZAYNI: METODOLOJİ YANAŞMALAR

Xülasə: Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi müasir elmi mühitdə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan olduqca aktualdır. İnnovasiya iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdikcə universitetlərin yalnız tədris və tədqiqat müəssisələri kimi deyil, həm də yeni texnologiyaların, startapların və kommersiya yönümlü elmi nəticələrin əsas generatorları kimi rolu artmaqdadır. Bu səbəbdən universitetlərin innovasiya fəaliyyətinə yatırılan investisiyaların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə bir öyrənmənin etibarlı nəticələr verməsi üçün ənənəvi tədqiqat metodları kifayət etmir, çünki bu sahədə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinin birlikdə nəzərə alınması tələb olunur.

Kəmiyyət metodları, məsələn, maliyyə göstəricilərinin statistik təhlili, investisiya həcmlərinin müqayisəsi və gəlirlilik göstəriciləri universitet innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi tərəfini əks etdirir. Lakin bu nəticələr universitetlərin sosial missiyasını, akademik mühitdə yaratdığı dəyişiklikləri və uzunmüddətli strateji təsirlərini tam şəkildə izah etmir. Digər tərəfdən, keyfiyyət metodları, yəni rəhbərlərlə, müəllimlərlə, tələbələrlə və investorlarla aparılan müsahibələr, fokus qruplar və ekspert rəyinə əsaslanan yanaşmalar, daha çox subyektiv dəyərləndirmələri əks etdirir və geniş statistik təsvir verməkdə məhdudiyyətə malikdir. Buna görə də empirik araşdırmalarda kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı, yəni hər iki yanaşmanın inteqrasiyası vacib olur.

Kombinə edilmiş metodologiyanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, yalnız bir metodun məhdudiyyətlərini digər metod kompensasiya edir. Kəmiyyət yanaşma nəticələrin etibarlılığını və ölçülə bilənliyini təmin edirsə, keyfiyyət yanaşma onların dərinliyini və sosial kontekstdə izahını təmin edir. Bununla yanaşı, belə bir yanaşma tədqiqat prosesində əlavə resurslar və vaxt tələb edir. Empirik baza üçün həm sorğu dizaynı, həm də müsahibə proqramlarının hazırlanması, məlumatların toplanması və təhlili daha mürəkkəb yanaşma tələb edir.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsində ən rasional yanaşma kimi qəbul olunur. Bu metodologiya yalnız cari maliyyə nəticələrini deyil, həm də universitetlərin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına təsirini, sosial faydalarını və innovasiya ekosistemindəki rolunu hərtərəfli şəkildə dəyərləndirməyə imkan verir. Beləliklə, kombinə edilmiş metodologiyanın tətbiqi ilə aparılan empirik araşdırmalar həm akademik cəmiyyət, həm dövlət qurumları, həm də özəl sektor

üçün daha real və praktik nəticələr ortaya qoyur.

Açar sözlər: texnologiyalar, investisiyalar, universitetlər, metodologiya, kombinə edilmiş metodologiya, investisiya,müəssisə

Jeyhun GANJALI

COMBINED RESEARCH DESIGN IN THE EMPIRICAL STUDY OF UNIVERSITY INNOVATION INVESTMENTS: METHODOLOGICAL APPROACHES

Abstract: The empirical study of the innovative investments of the university is extremely relevant both theoretically and practically in the modern scientific environment. With the rapid development of an innovative economy, the role of universities is increasing not only as educational and research institutions, but also as the main generators of new technologies, startups and commercially oriented scientific results. For this reason, the study of investment in innovative university activities is of particular importance. Traditional research methods are not enough for such a study to give reliable results, since in this area joint consideration of both quantitative and qualitative indicators is required.

Quantitative methods, such as statistical analysis of financial indicators, comparison of investment volumes and profitability indicators reflect the economic side of the university's innovation. However, these findings do not fully explain the social mission of universities, changes in academia, and long-term strategic implications. On the other hand, quality methods, i.e. interviews with supervisors, faculty, students and investors, focus group and expert opinion-based approaches reflect more subjective assessments and are limited in providing extensive statistical description. Therefore, in empirical studies, a combined research design is important, that is, the integration of both approaches.

The main advantage of the combined methodology is that only one method compensates for the limitations of the other method. If a quantitative approach provides validity and measurability of results, a qualitative approach provides their depth and explanation in a social context. However, this approach requires additional resources and time during the research process. An empirical base requires a more sophisticated approach to both query design and interview programming, data collection and analysis.

Despite all these difficulties, combined research design is considered the most rational approach to studying the university's innovative investments. This methodology makes it possible to comprehensively assess not only current financial results, but also the impact of universities on long-term development strategies, social benefits and their role in the innovation ecosystem. Thus, empirical research conducted using a combined methodology provides more real and practical results for both academic society, government agencies, and the private sector.

Keywords: technology, investment, universities, methodology, combined methodology, investment, enterprise.

Джейхун ГЯНДЖАЛИ

КОМБИНИРОВАННЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ДИЗАЙН В ЭМПИРИЧЕСКОМ ИЗУЧЕНИИ УНИВЕРСИТЕТСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Абстракт: Эмпирическое исследование инновационных инвестиций университета крайне актуально как теоретически, так и практически в современной научной среде. С бурным развитием инновационной экономики возрастает роль университетов не только как образовательных и исследовательских учреждений, но и как основных генераторов новых технологий, стартапов и коммерчески ориентированных научных результатов. По этой причине изучение инвестиций в инновационную деятельность университетов имеет особое значение. Традиционных методов исследования недостаточно для того, чтобы такое исследование дало достоверные результаты, поскольку в этой области требуется совместное рассмотрение как количественных, так и качественных показателей.

Количественные методы, такие как статистический анализ финансовых показателей, сравнение объемов инвестиций и показателей рентабельности, отражают экономическую сторону инновационной деятельности университета. Однако эти результаты не полностью объясняют социальную миссию университетов, изменения в научных кругах и долгосрочные стратегические последствия. С другой стороны, методы качества, то есть интервью с руководителями, преподавателями, студентами и инвесторами, фокус-группы и подходы, основанные на мнениях экспертов, отражают более субъективные оценки и ограничены в предоставлении обширного статистического описания. Поэтому в эмпирических исследованиях важен комбинированный дизайн исследования, то есть интеграция обоих подходов.

Основным преимуществом комбинированной методологии является то, что только один метод компенсирует ограничения другого метода. Если количественный подход обеспечивает обоснованность и измеримость результатов, качественный подход обеспечивает их глубину и объяснение в социальном контексте. Однако такой подход требует дополнительных ресурсов и времени в ходе исследовательского процесса. Эмпирическая база требует более сложного подхода как к разработке запросов, так и к программированию интервью, сбору и анализу данных.

Несмотря на все эти трудности, комбинированный дизайн исследований считается наиболее рациональным подходом к изучению инновационных инвестиций университета. Данная методология позволяет комплексно оценить не только текущие финансовые результаты, но и влияние вузов на долгосрочные стратегии развития, социальные выгоды и их роль в инновационной экосистеме. Таким образом, эмпирические исследования, проводимые с использованием комбинированной методологии, дают более реальные и практические результаты как для академического общества, государственных учреждений, так и для частного сектора.

Ключевые слова: технологии, инвестиции, университеты, методология, комбинированная методология, инвестиции, предприятие.

Giriş

Universitetlərin innovasiya fəaliyyətinə qoyulan investisiyaların araşdırılması müasir dövrdə həm milli, həm də qlobal miqyasda strateji əhəmiyyət daşıyan mövzudur. Qloballaşma və bilik iqtisadiyyatının inkişafi şəraitində universitetlər yalnız təhsil müəssisəsi funksiyasını deyil, həm də yeni ideyaların, texnologiyaların və innovativ məhsulların generatoru funksiyasını daşıyır. Bu səbəbdən universitetlərin iqtisadi və sosial mühitdə oynadığı rol dəyişir və onların innovasiya potensialının empirik öyrənilməsi elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilir. İnnovasiya investisiyalarının universitetlərdəki tətbiqi yalnız elmi nəticələrin maliyyələşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda startapların inkişafı, texnoparkların yaradılması, tədqiqat nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və əmək bazarına yeni bilik əsaslı resursların hazırlanmasını da əhatə edir.

Bu mövzunun aktuallığını artıran digər amil ondan ibarətdir ki, universitetlərin innovasiya fəaliyyəti bilavasitə ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyalarına təsir göstərir. Məsələn, bir çox Avropa ölkələrində universitetlər dövlət innovasiya siyasətinin mərkəzi institutları kimi çıxış edir və sənaye ilə əməkdaşlıq edərək yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalında həlledici rol oynayır. ABŞ-da "Bayh-Dole Act" qanunu universitetlərin patent hüquqlarını gücləndirməklə onların kommersiya fəaliyyətini stimullaşdırmışdır. Azərbaycanda isə son illərdə innovasiya yönümlü ali təhsil islahatları çərçivəsində universitetlərin iqtisadiyyata inteqrasiyası məsələsi gündəlikdədir. Belə bir şəraitdə universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi həm nəzəri baxımdan, həm də siyasət qərarlarının hazırlanması üçün vacibdir.

Ənənəvi tədqiqat yanaşmaları bu mövzunu yalnız bir tərəfdən işıqlandırır. Statistik göstəricilərə əsaslanan kəmiyyət yanaşmaları investisiya məbləğini, gəlirlilik dərəcəsini, risk göstəricilərini müəyyənləşdirir. Bu isə iqtisadi tərəfi anlamaq üçün faydalı olsa da, sosial və strateji təsirləri tam əks etdirmir. Digər tərəfdən, keyfiyyət yanaşmaları, məsələn, dərin müsahibələr və ekspert rəyinə əsaslanan tədqiqatlar, sosial faydaları və universitet daxilindəki dəyişiklikləri aydın göstərir, lakin geniş miqyaslı etibarlılıq təmin etmir. Buna görə də kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı həm nəzəri cəhətdən, həm metodoloji cəhətdən, həm də praktik baxımdan ən optimal yanaşma kimi ortaya çıxır.

Kombinə edilmiş metodologiyanın tətbiqi universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsinə yeni imkanlar açır. Bu metodologiya kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmalarının qarşılıqlı tamamlanmasını nəzərdə tutur. Sorğular vasitəsilə geniş statistik baza yaradılır, eyni zamanda müsahibələr və fokus qruplar vasitəsilə bu məlumatların dərin izahı əldə olunur. Universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsi prosesində nəzərə alınmalı digər mühüm məsələ tədqiqatın empirik bazasının seçilməsidir. Müxtəlif universitetlər fərqli maliyyələşmə mexanizmlərinə, akademik strukturlara və sənaye ilə əməkdaşlıq modellərinə malikdir. Buna görə də nümunə seçimi məqsədli və stratifikasiya olunmuş şəkildə aparılmalıdır. Bu, tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilə bilməsi

üçün əsas şərtdir. Həmçinin regionlararası müqayisələr aparmaqla universitetlərin innovasiya fəaliyyətindəki oxşarlıqlar və fərqlər müəyyən edilə bilər.

Universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsi yalnız akademik maraq kəsb etmir, həm də praktik nəticələr doğurur. Dövlət qurumları üçün bu tədqiqatlar innovasiya siyasətinin hazırlanmasında, universitet rəhbərləri üçün strateji idarəetmədə, investorlar üçün isə risklərin qiymətləndirilməsində faydalı ola bilər. Bu baxımdan kombinə edilmiş metodologiya yalnız elmi dəyər daşımır, həm də praktik fayda təmin edir. Əldə edilən nəticələr universitetlərin inkişaf planlarının hazırlanmasına, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsinə və innovasiya ekosisteminin formalaşmasına töhfə verir.

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi üçün düzgün metodoloji çərçivənin seçilməsi hər bir tədqiqatın elmi dəyərini müəyyənləşdirən ən vacib mərhələlərdən biridir. Ənənəvi tədqiqatlarda sosial və iqtisadi mövzular adətən ya kəmiyyət metodları ilə, ya da keyfiyyət yanaşmaları ilə təhlil olunurdu. Kəmiyyət metodları statistik göstəricilərə, rəqəmsal ölçülərə, maliyyə nəticələrinin müqayisəsinə əsaslanır və nəticələrin etibarlılığını artırmaq üçün güclü alətlər təqdim edir. Bununla yanaşı, keyfiyyət yanaşmaları sosial reallıqları, dərin mədəni və institusional faktorları, aktorların davranış motivlərini və strateji baxışlarını üzə çıxarmaqda əvəzsiz rol oynayır. Lakin hər iki metodun məhdudiyyətləri mövcuddur və bu məhdudiyyətlər universitet innovasiya investisiyalarının kompleks təbiətini yalnız birtərəfli şəkildə əhatə edir.

Kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı məhz bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün inkişaf etdirilmiş nəzəri-metodoloji yanaşmadır. Bu yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, sosial və iqtisadi fenomenlərin öyrənilməsində kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının birgə tətbiqi nəticələrin daha obyektiv, daha etibarlı və daha zəngin şəkildə əldə olunmasına imkan verir. Universitet innovasiya investisiyaları mövzusu həm maliyyə ölçüləri, həm də sosial təsirlər baxımından ikili xarakter daşıdığı üçün kombinə edilmiş yanaşma burada xüsusi aktuallıq qazanır. Bir tərəfdən, bu investisiyaların miqdarı, səmərəlilik göstəriciləri, gəlirlilik faizi, risk amilləri kimi kəmiyyət xarakterli göstəricilər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, həmin investisiyaların universitetin daxili mühitinə, tədris prosesinə, elmi fəaliyyətə, tələbələrin yaradıcılıq imkanlarına və regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsirləri yalnız keyfiyyətli yanaşmalar vasitəsilə üzə çıxarıla bilər.

Kombinə edilmiş tədqiqat dizaynının nəzəri əsasları sosial elmlərdə "pragmatizm" fəlsəfi cərəyanı ilə sıx bağlıdır. Pragmatizm elmi tədqiqatlarda metodoloji dualizmi qəbul edir və hesab edir ki, hər bir elmi problem üçün ən uyğun metodların seçilməsi nəticələrin faydalılığını və praktik tətbiqini müəyyənləşdirir. Yəni kombinə edilmiş metodologiya nə sırf pozitivist, nə də sırf interpretativ yanaşmaya əsaslanır, əksinə hər iki istiqaməti sintez edir. Bu baxımdan, universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsi də həm pozitivist yanaşmanın statistik ölçmələrini, həm də interpretativ yanaşmanın sosial izahlarını özündə birləşdirir.

Metodoloji cəhətdən kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı müxtəlif formalar ala bilər. Bəzi tədqiqatçılar paralel dizayn tətbiq edərək həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatlarını eyni vaxtda toplayır və sonradan onları müqayisəli

şəkildə təhlil edirlər. Digərləri ardıcıl dizayn seçərək əvvəlcə kəmiyyət nəticələrini əldə edir, daha sonra həmin nəticələri izah etmək üçün keyfiyyət metodlarına müraciət edirlər. Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsində bu iki yanaşmanın hər ikisi tətbiq oluna bilər. Məsələn, əvvəlcə müxtəlif universitetlərin maliyyə göstəriciləri toplanaraq statistik təhlil aparıla bilər, daha sonra bu göstəricilərdəki fərqlərin səbəblərini anlamaq üçün rektorlarla və investorlarla müsahibələr təşkil edilə bilər.

Kombinə edilmiş tədqiqat dizaynının nəzəri əsaslarından biri də onun triangulyasiya imkanlarıdır. Triangulyasiya anlayışı müxtəlif mənbələrdən, metodlardan və yanaşmalardan əldə olunan məlumatların bir-birini dəstəkləməsi və nəticələrin etibarlılığını artırması deməkdir. Universitet innovasiya investisiyaları üzrə tədqiqatda triangulyasiya həm maliyyə göstəricilərindən gələn rəqəmsal məlumatların, həm də müsahibələrdən gələn keyfiyyət məlumatlarının üst-üstə düşməsi ilə həyata keçirilə bilər. Əgər hər iki mənbə eyni nəticəni göstərirsə, tədqiqat daha güclü elmi əsas qazanır. Əgər fərqlər ortaya çıxırsa, bu da yeni izah imkanları və əlavə təhlil ehtiyacını göstərir.

Kombinə edilmiş metodologiyanın mahiyyəti həm də tədqiqatın çoxölçülü olmasına imkan verir. Universitet innovasiya investisiyaları bir tərəfdən iqtisadi proses kimi, digər tərəfdən sosial fenomen kimi xarakterizə oluna bilər. İqtisadi tərəf ROI, NPV, IRR kimi göstəricilərlə ölçülür. Sosial tərəf isə tələbələrin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsi, universitetlərin regional əmək bazarına təsiri, innovasiya ekosistemindəki rolu ilə xarakterizə olunur. Bu iki ölçünün eyni vaxtda öyrənilməsi yalnız kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı vasitəsilə mümkündür [3].

Metodoloji müstəvidə bu yanaşma tədqiqatçının rolunu da dəyişir. Əgər sırf kəmiyyət yanaşmada tədqiqatçı əsasən müşahidəçi, statistik analizçi kimi çıxış edirsə, keyfiyyət yanaşmada o, daha çox iştirakçı, müsahibə aparan, konteksti izah edən şəxs kimi fəaliyyət göstərir. Kombinə edilmiş tədqiqat dizaynında isə tədqiqatçı həm müşahidəçi, həm iştirakçı, həm də interpretator funksiyalarını paralel şəkildə yerinə yetirir. Bu da tədqiqatın həm elmi obyektivliyini, həm də sosial kontekstdə dərinliyini təmin edir [1].

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsində kəmiyyət metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu yanaşma nəticələrin ölçülə bilən, müqayisə oluna bilən və statistik baxımdan etibarlı formada təqdim edilməsinə imkan verir. Kəmiyyət metodları tədqiqatçılara müxtəlif universitetlər üzrə maliyyə göstəricilərini, layihə xərclərini, gəlirlik dərəcələrini, əmək bazarına təsirləri və iqtisadi nəticələri rəqəmlərlə ifadə etmək imkanı verir. Belə göstəricilər əsasında innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyi müəyyənləşdirilir və bu, universitetlərin strateji idarəetmə proseslərində əsas qərarvermə alətlərindən biri olur.

Kəmiyyət metodlarının tətbiqi çərçivəsində ilk növbədə investisiya göstəricilərinin toplanması həyata keçirilir. Buraya universitetlərin illik büdcələrində innovasiya fəaliyyətinə ayrılan vəsait, xarici investorların universitet layihələrinə yatırdığı kapital, dövlətin qrant proqramları və beynəlxalq fondlardan cəlb edilən resurslar daxildir. Bu məlumatlar əsasında ümumi investisiya həcmi, onun struktur tərkibi və dinamikası öyrənilir. Növbəti mərhələdə isə səmərəlilik

göstəriciləri hesablanır. Səmərəlilik göstəriciləri sırasında ROI (Return on Investment), NPV (Net Present Value) və IRR (Internal Rate of Return) kimi iqtisadi ölçü vahidləri xüsusilə önəmlidir. Bu göstəricilər vasitəsilə universitet innovasiya layihələrinin iqtisadi nəticələri müqayisə olunur və gələcəkdə hansı layihələrin daha çox səmərə verə biləcəyi proqnozlaşdırılır.

Kəmiyyət metodları həmçinin universitetlərin innovasiya fəaliyyətində risklərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. İnnovasiya investisiyaları təbiətcə qeyri-müəyyənliklərlə zəngindir və nəticələri həmişə proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Bu səbəbdən statistik modellər və risk analizi alətləri tətbiq edilir. Məsələn, Monte Karlo simulyasiyası və ya həssaslıq analizi vasitəsilə müxtəlif ssenarilər işlənir və investisiya layihələrinin müxtəlif şəraitlərdə necə nəticə verə biləcəyi müəyyənləşdirilir. Bu yanaşma investorların qərarvermə prosesində əhəmiyyətli rol oynayır və universitet rəhbərliyinin strateji planlaşdırmasını dəstəkləyir.

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsində kəmiyyət metodlarının mühüm üstünlüyü onların müqayisə imkanlarıdır. Müxtəlif ölkələrin universitetləri arasında aparılan müqayisələr nəticəsində hansı regionların daha çox innovasiya yönümlü olduğu, hansı universitetlərin daha yüksək səmərə əldə etdiyi və hansı faktorların uğurda əsas rol oynadığı müəyyənləşdirilir. Bu müqayisələr yalnız maliyyə göstəricilərinə deyil, həm də innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi və sosial nəticələrinə əsaslanır. Məsələn, bir universitetin patent sayının artması onun maliyyə investisiyalarının səmərəliliyini göstərməklə yanaşı, həm də elm və texnologiya sahəsinə verdiyi töhfəni ifadə edir.

Kəmiyyət metodlarının tətbiqi empirik tədqiqatlarda məlumat bazasının güclü olmasını tələb edir. Buna görə də məlumatların etibarlı mənbələrdən toplanması vacibdir. Dövlət statistika orqanlarının hesabatları, universitetlərin illik maliyyə hesabatları, beynəlxalq təşkilatların (OECD, UNESCO, Dünya Bankı və s.) məlumat bazaları bu məqsədlə geniş istifadə olunur. Bundan əlavə, sorğu əsasında toplanmış məlumatlar da kəmiyyət təhlilinə daxil edilir. Bu zaman tələbələr, müəllimlər və investorlar arasında aparılan sorğulardan əldə edilən cavablar statistik metodlarla işlənərək ümumiləşdirilir və innovasiya fəaliyyətinə dair rəqəmsal göstəricilər əldə edilir [5].

Kəmiyyət metodlarının tətbiqinin digər vacib cəhəti proqnozlaşdırmadır. Universitet innovasiya investisiyalarının gələcək nəticələrini qiymətləndirmək üçün iqtisadi modellər qurulur. Trend analizi, reqressiya modelləri və iqtisadi proqnozlaşdırma üsulları vasitəsilə universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin yaxın və orta müddətli perspektivdə hansı nəticələr verə biləcəyi müəyyən edilir. Bu proqnozlar universitet rəhbərliyi üçün strateji qərarların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, əgər reqressiya analizi göstərirsə ki, xarici investisiyaların həcmi universitet innovasiya fəaliyyətində patentlərin sayına birbaşa təsir göstərir, o zaman xarici investorların cəlb edilməsi universitet rəhbərliyi üçün prioritet istiqamətə çevrilir.

Universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsində yalnız kəmiyyət metodlarına əsaslanmaq nəticələrin birtərəfli qalmasına səbəb olur. Belə yanaşma investisiya həcmlərini, maliyyə göstəricilərini və iqtisadi nəticələri ölçmək baxımından faydalıdır, lakin sosial, institusional və mədəni təsirləri tam şəkildə

əks etdirmir. Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün keyfiyyət metodlarının tətbiqi zəruridir. Keyfiyyət yanaşmaları universitetlərin daxili mühitini, idarəetmə strukturlarını, akademik dəyərlərini, tələbələrin və müəllimlərin davranış motivlərini, investorların qərarvermə meyllərini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Keyfiyyət metodlarının tətbiqi çərçivəsində ilk növbədə dərinləşdirilmiş müsahibələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müsahibələr universitet rəhbərliyi, fakültə dekanları, elmi-tədqiqat mərkəzlərinin rəhbərləri, tələbələr və xarici investorlarla aparıla bilər. Bu müsahibələr vasitəsilə yalnız rəqəmlərlə ifadə olunmayan, lakin universitet innovasiya fəaliyyətinə təsir edən faktorlar üzə çıxarılır. Məsələn, bir layihənin uğur qazanmasında yalnız maliyyə dəstəyi deyil, həm də akademik mühitin yaradıcılıq atmosferi, müəllimlərin təşəbbüskarlığı və idarəetmənin elastikliyi həlledici ola bilər. Bu cür faktorlar yalnız keyfiyyət metodları vasitəsilə müəyyən edilir [6].

Digər geniş istifadə olunan keyfiyyət yanaşması fokus qruplardır. Fokus qruplar tələbələrin, müəllimlərin, startap iştirakçılarının və universitet partnyorlarının iştirakı ilə təşkil olunur. Bu müzakirələrdə iştirakçılar öz təcrübələrini paylaşır, innovasiya fəaliyyətinin üstünlüklərini və çətinliklərini işıqlandırırlar. Fokus qruplar tədqiqatçıya yalnız fərdi təcrübələri deyil, həm də kollektiv baxışları və ortaq tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir. Bu isə empirik nəticələrin daha dərin izahını təmin edir [6].

Keyfiyyət metodlarının tətbiqi zamanı müşahidə üsulu da mühüm rol oynayır. Universitet texnoparklarında, startap mərkəzlərində və innovasiya layihələrinin təqdimatlarında aparılan müşahidələr nəticəsində tədqiqatçı real vəziyyəti əyani şəkildə izləyir. Müşahidə prosesində layihələrin necə idarə edildiyi, tələbələrin hansı rolları oynadığı, investorlarla universitet rəhbərliyi arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dinamikası aşkar olunur. Bu məlumatlar statistik hesabatlarda görünməsə də, innovasiya fəaliyyətinin uğur və ya uğursuzluq amillərini başa düşmək üçün çox qiymətlidir.

Keyfiyyət yanaşmalarının digər vacib aləti sənəd analizi metodudur. Universitetlərin daxili strateji planları, dövlətin innovasiya proqramları, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, həmçinin patent sənədləri və layihə müqavilələri bu metodun əsas mənbələrini təşkil edir. Bu sənədlərin təhlili nəticəsində universitet innovasiya investisiyalarının hüquqi, institusional və təşkilati çərçivəsi müəyyən edilir. Həmçinin sənəd analizi vasitəsilə universitetlərin innovasiya siyasətindəki prioritet istiqamətlər və real praktikada tətbiq olunan mexanizmlər üzə çıxarılır.

Keyfiyyət metodlarının tətbiqi universitet innovasiya investisiyalarının sosial və mədəni aspektlərini öyrənmək üçün də vacibdir. İnnovasiya yalnız maliyyə nəticələri ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələrin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı, müəllimlərin elmi fəaliyyətə marağının artması, universitetlərin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsi və regionda innovasiya mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlıdır. Bu proseslərin hamısı keyfiyyət yanaşmaları vasitəsilə daha aydın görünür. Məsələn, tələbələrin startap layihələrində iştirak etməsi onların bilik və bacarıqlarının praktiki tətbiqinə şərait yaradır və bu prosesin tələbə motivasiyasına təsiri yalnız müsahibə və fokus qruplar vasitəsilə öyrənilə

bilər [2].

Keyfiyyət metodlarının üstünlüklərindən biri də onların çevikliyi və dərinliyi təmin etməsidir. Bu metodlar tədqiqatçıya iştirakçıların subyektiv təcrübələrini anlamağa və sosial konteksti nəzərə almağa imkan verir. Lakin onların müəyyən məhdudiyyətləri də var. Əldə edilən nəticələr geniş populyasiyaya şamil edilə bilmir, çünki keyfiyyət tədqiqatları daha çox nümunəvi və izahlı xarakter daşıyır. Bundan əlavə, keyfiyyət məlumatlarının işlənməsi çox vaxt və resurs tələb edir, çünki müsahibələrin transkripsiyası, fokus qrupların yazılı materiallara çevrilməsi və tematik təhlili uzunmüddətli prosesdir.

Buna baxmayaraq, universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsində keyfiyyət metodlarının tətbiqi qaçılmazdır. Onlar kəmiyyət metodlarının təqdim edə bilmədiyi sosial, institusional və mədəni aspektləri üzə çıxarır. Bu yanaşmalar nəticələrin yalnız rəqəmlərlə deyil, həm də insan təcrübəsi və sosial münasibətlər müstəvisində izahına imkan verir. Nəticədə tədqiqat daha dərin, daha əhatəli və daha real elmi mənzərə ortaya qoyur [1].

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi kimi mürəkkəb və çoxölçülü bir mövzunun təhlilində yalnız kəmiyyət və ya yalnız keyfiyyət metodlarının tətbiqi yetərli olmur. Bu səbəbdən müasir elmi tədqiqatlarda getdikcə daha çox kombinə edilmiş dizayn tətbiq olunur. Kombinə edilmiş metodologiya hər iki yanaşmanın güclü tərəflərini birləşdirərək onların zəif tərəflərini kompensasiya edir. Bu inteqrasiya nəticələrin həm etibarlılığını, həm də izahlılığını artırır, beləliklə, universitet innovasiya investisiyalarının hərtərəfli dəyərləndirilməsinə imkan verir.

Kəmiyyət metodlarının əsas üstünlüyü onların obyektiv və müqayisə oluna bilən nəticələr təqdim etməsidir. Statistik göstəricilər, maliyyə analizləri, reqressiya modelləri və proqnozlaşdırma alətləri tədqiqatçılara rəqəmsal nəticələr verir. Lakin bu nəticələr çox zaman kontekstdən ayrı olur və universitetlərin sosial, mədəni və strateji təsirlərini izah etməkdə aciz qalır. Digər tərəfdən, keyfiyyət metodları subyektiv təcrübələri, iştirakçıların mövqelərini və institusional reallıqları əks etdirir. Bu yanaşmalar universitetlərin innovasiya ekosistemində oynadığı sosial rolu izah edir, lakin geniş miqyaslı etibarlılıq təmin etmir. Kombinə edilmiş dizayn isə bu iki metodun qarşılıqlı tamamlanmasını nəzərdə tutur.

İnteqrasiya müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Paralel dizayn zamanı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatları eyni vaxtda toplanır və daha sonra bir-biri ilə müqayisə edilir. Bu, universitet innovasiya investisiyalarının müxtəlif tərəflərini paralel olaraq işıqlandırmağa imkan verir. Ardıcıllıq əsasında aparılan dizaynda isə əvvəlcə kəmiyyət nəticələri toplanır, daha sonra bu nəticələri izah etmək üçün keyfiyyət yanaşmalar tətbiq edilir. Məsələn, universitetlərin investisiya göstəriciləri analiz olunduqdan sonra fərqlərin səbəblərini anlamaq üçün rektorlarla müsahibələr təşkil edilə bilər. Əks variantda isə əvvəlcə müsahibələr vasitəsilə müəyyən hipotezlər formalaşdırılır, sonra bu hipotezlərin etibarlılığı kəmiyyət metodları ilə yoxlanılır.

Kombinə edilmiş dizaynın əsas üstünlüklərindən biri triangulyasiya imkanlarıdır. Triangulyasiya müxtəlif mənbələrdən gələn məlumatların bir-birini təsdiqləməsi və ya fərqləri ortaya çıxarması vasitəsilə nəticələrin güclənməsini

təmin edir. Universitet innovasiya investisiyalarının öyrənilməsində triangulyasiya həm statistik məlumatlarla, həm də müsahibələrdən əldə edilən sosial təsvirlərlə aparılır. Əgər hər iki mənbə eyni nəticəni göstərirsə, tədqiqat daha etibarlı olur. Əgər fərqlər üzə çıxırsa, bu da yeni elmi izah ehtiyacını yaradır və əlavə təhlil tələb edir.

Kombinə edilmiş yanaşmanın digər üstünlüyü çoxölçülülük təmin etməsidir. Universitet innovasiya investisiyaları həm maliyyə, həm də sosial nəticələrə malikdir. Bir tərəfdən, ROI, NPV və IRR kimi göstəricilər vasitəsilə iqtisadi nəticələr ölçülür. Digər tərəfdən, tələbə motivasiyası, müəllimlərin elmi fəaliyyətə marağı, regionda innovasiya ekosisteminin inkişafı kimi faktorlar yalnız keyfiyyət yanaşmalarla təhlil edilə bilir. Bu iki ölçünün eyni vaxtda öyrənilməsi yalnız kombinə edilmiş dizaynla mümkündür.

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi yalnız akademik maraq doğurmur, həm də real idarəetmə və siyasət qərarlarının hazırlanması üçün mühüm praktik əhəmiyyət daşıyır. Əldə edilən nəticələr dövlət orqanları, universitet rəhbərləri, özəl investorlar və cəmiyyət üçün müxtəlif istiqamətlərdə faydalı ola bilər. Bu baxımdan kombinə edilmiş tədqiqat dizaynına əsaslanan empirik nəticələrin praktik əhəmiyyətini və gələcək tədqiqat istiqamətlərini ayrıca təhlil etmək zəruridir [3].

Empirik nəticələrin praktik əhəmiyyətlərindən biri dövlət siyasətində öz əksini tapır. Universitet innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi və sosial təsirlərini üzə çıxaran tədqiqatlar dövlətin innovasiya siyasətini formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Dövlət bu nəticələr əsasında hansı sahələrə daha çox investisiya yönəltməli olduğunu, hansı universitetlərin daha yüksək potensiala malik olduğunu və hansı mexanizmlərin daha səmərəli olduğunu müəyyən edə bilər. Məsələn, əgər empirik nəticələr göstərirsə ki, xarici investorların cəlb olunduğu layihələr daha uğurlu nəticələr verir, dövlət bu istiqamətdə xüsusi stimullaşdırıcı siyasət tədbirləri hazırlaya bilər.

İkinci praktik əhəmiyyət universitetlərin daxili idarəetmə strategiyaları ilə bağlıdır. Universitet rəhbərləri empirik nəticələrə əsaslanaraq innovasiya fəaliyyətini daha səmərəli planlaşdıra bilərlər. Kəmiyyət metodları vasitəsilə maliyyə göstəricilərini, keyfiyyət metodları ilə isə tələbə və müəllimlərin motivasiyasını öyrənmək universitetlərə gələcək layihələrdə resurs bölgüsünü daha optimal şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Bu nəticələr universitetlərin beynəlxalq reytinqlərdə mövqeyini gücləndirməsinə, qrant layihələrində iştirak imkanlarını artırmasına və sənaye ilə daha sıx əməkdaşlıq qurmasına şərait yaradır.

Empirik nəticələrin üçüncü praktik əhəmiyyəti investorlar üçün nəzərə çarpır. Özəl sektor nümayəndələri universitet innovasiya fəaliyyətinə yatırımlar etməzdən əvvəl riskləri və potensial gəlirliliyi qiymətləndirməlidirlər. Kombinə edilmiş tədqiqat nəticələri onlara həm statistik göstəricilər, həm də sosial və institusional təsirlər barədə məlumat verir. Bu, investorların daha balanslı qərar qəbul etməsinə və riskləri minimuma endirməsinə kömək edir.

Cəmiyyət səviyyəsində də empirik nəticələrin praktik əhəmiyyəti böyükdür. Universitet innovasiya fəaliyyətinin inkişafı tələbələrin iş imkanlarını artırır, yeni texnologiyaların yaranmasına təkan verir və regionların sosial-iqtisadi

inkişafına töhfə verir. Empirik tədqiqatlar bu təsirləri ölçərək ictimaiyyətə təqdim edir və beləliklə universitetlərin cəmiyyət qarşısında rolunu daha aydın göstərir.

Gələcək tədqiqat istiqamətlərinə gəldikdə, birincisi, daha geniş müqayisəli araşdırmalar aparılmalıdır. Müxtəlif ölkələrin universitetləri arasında aparılacaq kombinə edilmiş tədqiqatlar milli innovasiya sistemlərinin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını üzə çıxara bilər. İkincisi, uzunmüddətli tədqiqatlar aparmaq vacibdir. İnnovasiya investisiyalarının təsiri dərhal görünmədiyi üçün zamanla nəticələrin dəyişməsini izləmək lazımdır. Uzunmüddətli panel tədqiqatlar bu prosesin dinamikasını öyrənməkdə mühüm rol oynaya bilər [4].

Nəticə

Universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi müasir elmi və praktik müzakirələrin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Qloballaşan dünyada universitetlərin yalnız təhsil və elmi fəaliyyətlə məhdudlaşmadığı, əksinə, bilik əsaslı iqtisadiyyatın aparıcı aktorlarına çevrildiyi artıq birmənalı şəkildə qəbul edilir. Bu səbəbdən universitetlərin innovasiya fəaliyyətinə yatırılan investisiyalar onların iqtisadi, sosial və strateji potensialının ölçülməsi üçün əsas göstəricilərdən biri kimi çıxış edir. Lakin belə mürəkkəb bir fenomenin öyrənilməsi yalnız bir metodla mümkün deyil. Kəmiyyət metodları maliyyə göstəricilərini, riskləri və iqtisadi nəticələri aydın şəkildə ortaya qoyur, lakin sosial təsirləri və institusional konteksti əks etdirmir. Keyfiyyət metodları isə universitetlərin daxili mühitini, iştirakçıların təcrübələrini və motivasiyalarını işıqlandırır, amma geniş müqayisə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün kombinə edilmiş tədqiqat dizaynının tətbiqi zəruri olmuşdur. Kombinə edilmiş metodologiya həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət yanaşmalarını birləşdirərək nəticələrin daha obyektiv və dərin izahına imkan verir. Empirik araşdırmalarda bu yanaşmanın tətbiqi göstərir ki, yalnız iqtisadi effektivlik göstəricilərinə deyil, həm də sosial və strateji təsirlərə diqqət yetirmək lazımdır. Beləliklə, universitetlərin innovasiya fəaliyyətinə yatırılan investisiyalar yalnız maliyyə gəlirləri ilə deyil, həm də tələbələrin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı, yeni texnologiyaların yaranması, regionlarda innovasiya ekosisteminin güclənməsi və dövlət siyasətinin dəstəklənməsi ilə ölçülməlidir.

Məqalədə aparılan nəzəri və metodoloji təhlil göstərdi ki, kombinə edilmiş tədqiqat dizaynı universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi üçün ən səmərəli yanaşmadır. Onun əsas üstünlükləri triangulyasiya imkanlarının təmin olunması, nəticələrin etibarlılığının artması, çoxölçülü təhlil imkanı və praktiki faydanın yüksəlməsidir. Bununla yanaşı, metodologiyanın tətbiqi müəyyən çətinliklər də doğurur: əlavə resurs tələb olunur, məlumatların inteqrasiyası mürəkkəbdir və nəticələrin interpretasiyası geniş metodoloji hazırlıq tələb edir. Buna baxmayaraq, əldə olunan üstünlüklər bu məhdudiyyətləri üstələyir.

Bir sözlə, universitet innovasiya investisiyalarının empirik öyrənilməsi üçün kombinə edilmiş metodologiyanın tətbiqi həm elmi, həm də praktiki baxımdan ən rasional yanaşmadır. Bu metodologiya dövlət siyasətçiləri üçün daha dəqiq qərarvermə bazası, universitet rəhbərləri üçün səmərəli idarəetmə aləti,

investorlar üçün isə risklərin azaldılması və gəlirlərin artırılması mexanizmi təqdim edir. Gələcək tədqiqatlarda beynəlxalq müqayisələrin aparılması, uzunmüddətli dinamik müşahidələrin həyata keçirilməsi və yeni texnologiyaların təsirinin ayrıca öyrənilməsi kombinə edilmiş metodologiyanın tətbiq imkanlarını daha da genişləndirəcək. Beləliklə, bu yanaşma universitetlərin innovasiya fəaliyyətinin həm milli, həm də qlobal miqyasda inkişafına mühüm töhfə verməkgücünə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, Ə. Ali təhsil müəssisələrində innovasiya idarəçiliyi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2019
2. Şıxəliyev, H. Azərbaycan universitetlərində innovasiya fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri. İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, 7(2), 45–56. Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, 2020
3. Demir, K. Üniversite-sanayi işbirliğinde yatırım modelleri. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, 2021, 71(1), 133–152.
4. Altbach, P. G. Global Perspectives on Higher Education. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2016
5. Carayannis, E. G., & Campbell, D. F. Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems. New York: Springer, 2023
6. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. Designing and Conducting Mixed Methods Research (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2021
7. Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. The dynamics of innovation: From National Systems and "Mode 2" to a Triple Helix of university–industry–government relations. Research Policy, 2022, 29(2), 109–123. https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.08.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 20.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.7
UOT: 334.72; 330.322
Günay HƏŞİMOVA
Bakı Biznes Universiteti,doktorant
gunay.hesimova07@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-7036-0020

KOS-LARDA KORPORATİV İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNƏ TƏSİRİ

Xülasə: Bu məqalədə kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərində korporativ idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasının investisiya cəlbediciliyinə təsiri hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Müasir iqtisadi şəraitdə investorlar üçün müəssisələrin cəlbediciliyi yalnız maliyyə sabitliyi, mənfəətlik və rentabellik göstəriciləri ilə məhdudlaşmır. Bu gün kapital qoyuluşu barədə qərar qəbul edən investorlar, ilk növbədə, müəssisələrin şəffaflıq dərəcəsinə, hesabatlılıq mexanizmlərinin mövcudluğuna, korporativ etikaya sadiqliyinə, idarəetmədə maraqlı tərəflərin iştirakına və effektiv kommunikasiya kanallarına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu baxımdan korporativ idarəetmə mədəniyyəti KOS-ların yalnız daxili idarəetmə keyfiyyətinin göstəricisi deyil, həm də onların xarici maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını müəyyən edən strateji amildir.

Məqalədə beynəlxalq təcrübə kontekstində KOS-larda tətbiq olunan korporativ idarəetmə modelləri və onların investisiya mühitinə təsiri təhlil edilmişdir. Avropa İttifaqı ölkələrinin, eləcə də Türkiyə və Şərqi Avropa dövlətlərinin nümunələri göstərir ki, güclü korporativ idarəetmə sistemi investorların inamını artırmaqla yanaşı, müəssisələrin bazar dəyərini də yüksəldir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın mövcud iqtisadi reallıqlarında KOS-ların korporativ idarəetmə səviyyəsi, qarşılaşdıqları institusional, təşkilati və hüquqi çətinliklər, həmçinin inkişaf perspektivləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, KOS-larda korporativ idarəetmə mədəniyyətinin gücləndirilməsi bir tərəfdən investisiya risklərinin azaldılmasına, digər tərəfdən isə kapitalın daha əlverişli şərtlərlə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, düzgün formalaşdırılmış idarəetmə sistemi müəssisələrin uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edir, onların rəqabətqabiliyyətini artırır, beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirir və sosial-iqtisadi mühitdə etibarlı tərəfdaş imicinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: KOS, korporativ idarəetmə, investisiya cəlbediciliyi, şəffaflıq, hesabatlılıq, dayanıqlı inkişaf

Gunay HASHIMOVA

THE IMPACT OF CORPORATE GOVERNANCE CULTURE ON THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF SMES

Abstract: This article provides a comprehensive study of the impact of developing a corporate governance culture in small and medium-sized enterprises (SMEs) on their investment attractiveness. In the modern economic environment, the appeal of enterprises to investors is not limited only to financial stability, profitability, and efficiency indicators. Today, when making capital allocation decisions, investors primarily pay attention to the degree of transparency of enterprises, the availability of accountability mechanisms, adherence to corporate ethics, stakeholder participation in governance, and the existence of effective communication channels. In this regard, corporate governance culture is not only an indicator of the internal management quality of SMEs but also a strategic factor determining their access to external financial resources.

The article analyzes the main models of corporate governance applied in SMEs in the context of international experience and their impact on the investment environment. The examples of the European Union countries, as well as Turkey and Eastern European states, demonstrate that a strong corporate governance system not only increases investor confidence but also enhances the market value of enterprises. At the same time, the study examines the current economic realities of Azerbaijan, the level of corporate governance in SMEs, the institutional, organizational, and legal challenges they face, and their development prospects.

The findings of the research show that strengthening corporate governance culture in SMEs contributes, on the one hand, to reducing investment risks and, on the other hand, creates opportunities for attracting capital under more favorable conditions. At the same time, a properly established governance system ensures the long-term sustainable development of enterprises, increases their competitiveness, expands their access to international markets, and helps to strengthen their image as reliable partners in the socio-economic environment.

Keywords: SMEs, corporate governance, investment attractiveness, transparency, accountability, sustainable development

Гюнай ГАШИМОВА

ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ УПРАВЛЕНИЯ НА ИНВЕСТИЦИОННУЮ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ МСП

Абстракт: В данной статье всесторонне исследуется влияние формирования корпоративной культуры управления в малых и средних предприятиях (МСП) на их инвестиционную привлекательность. В современных экономических условиях привлекательность предприятий для инвесторов не ограничивается лишь финансовой стабильностью, прибыльностью и показателями рентабельности. Сегодня, принимая решения о вложении капитала, инвесторы в первую очередь обращают внимание на степень прозрачности управления, наличие механизмов подотчетности, приверженность корпоративной этике, участие

заинтересованных сторон в управлении, а также на эффективные каналы коммуникации. В этом контексте корпоративная культура управления является не только показателем внутреннего качества менеджмента МСП, но и стратегическим фактором, определяющим их доступ к внешним финансовым ресурсам.

В статье проанализированы основные модели корпоративного управления, применяемые в МСП в контексте международного опыта, а также их влияние на инвестиционную среду. Примеры стран Европейского Союза, а также Турции и государств Восточной Европы показывают, что сильная система корпоративного управления не только повышает доверие инвесторов, но и способствует росту рыночной стоимости предприятий. Одновременно исследуются современные экономические реалии Азербайджана, уровень корпоративного управления в МСП, институциональные, организационные и правовые трудности, с которыми они сталкиваются, а также перспективы их развития.

Результаты исследования показывают, что укрепление корпоративной культуры управления в МСП, с одной стороны, способствует снижению инвестиционных рисков, а с другой – создает условия для привлечения капитала на более выгодных условиях. В то же время правильно сформированная система управления обеспечивает долгосрочное устойчивое развитие предприятий, повышает их конкурентоспособность, расширяет доступ к международным рынкам и способствует укреплению их имиджа надежного партнера в социально-экономической среде.

Ключевые слова: МСП, корпоративное управление, инвестиционная привлекательность, прозрачность, подотчетность, устойчивое развитие.

Giriş

Qloballaşan iqtisadiyyat şəraitində kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi onların fəaliyyətini tənzimləyən idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi və keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Müasir dövrdə investorlar üçün qərarvermə yalnız qısamüddətli maliyyə göstəricilərinə əsaslanmır; kapital qoyuluşunun riskləri və gəlirlilik perspektivləri müəssisənin idarəetmə sisteminin sabitliyi, şəffaflığı və qərarvermə mexanizmlərinin effektivliyi əsasında da qiymətləndirilir.

Bu amillər, xüsusilə KOS-lar üçün, həm daxili, həm də xarici investorların inamını formalaşdıran və müəssisənin uzunmüddətli inkişaf potensialını müəyyən edən həlledici göstəricilərdir. Yəni, maliyyə nəticələri müsbət olsa belə, əgər müəssisədə şəffaflıq təmin olunmur, hesabatlılıq mexanizmləri zəifdir və menecerlərin qərarvermə prosesləri qeyri-sistemlidirsə, investorların həmin müəssisəyə yönələcək marağı məhdud olur. Əksinə, səmərəli idarəetmə sistemi mövcud olan KOS-lar, hətta maliyyə resursları məhdud olduqda belə, daha etibarlı tərəfdaş kimi dəyərləndirilir.

Bu mənada korporativ idarəetmə mədəniyyəti KOS-lar üçün sadəcə daxili təşkilati mexanizm deyil, həm də bazar mühitində rəqabət üstünlüyünü, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını və uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığını müəyyən edən strateji amil kimi çıxış edir. Korporativ idarəetmə prinsiplərinin

tətbiqi müəssisəyə bir tərəfdən daxili sabitlik qazandırır, digər tərəfdən isə xarici tərəfdaşlarla etibarlı əməkdaşlıq mühiti yaradır. Bu, xüsusən qloballaşma fonunda kapital axınlarının sürətləndiyi, sərmayə üçün ölkələr və regionlar arasında rəqabətin gücləndiyi bir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq təşkilatların – OECD, Dünya Bankı, IFC və digər nüfuzlu qurumların araşdırmaları da göstərir ki, korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi KOS-ların investisiya resurslarına çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Qlobal bazar təcrübəsi sübut edir ki, sərmayəçilər üçün yalnız maliyyə sabitliyi deyil, həm də müəssisənin idarəetmə keyfiyyəti həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Məsələn, OECD-nin hesabatına görə, şəffaf idarəetmə və hesabatlılıq mexanizmlərinə malik olan müəssisələrin xarici investorlar tərəfindən seçilmə ehtimalı 20–30% daha yüksəkdir [1, s. 45]. Dünya Bankı isə öz "Doing Business" hesabatlarında göstərir ki, institusional idarəetmə mexanizmlərinə malik olan KOS-lar beynəlxalq maliyyə bazarlarında daha asan maliyyələşmə imkanları qazanır və xarici tərəfdaşlıq şəbəkələrinə daha sürətlə inteqrasiya olunur. Digər tədqiqatlarda da qeyd olunur ki, beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi, idarəetmədə müstəqil direktor institutunun yaradılması və maraqların toqquşmasının qarşısını alan mexanizmlər KOS-ların kapital bazarlarına çıxışını daha da asanlaşdırır. Belə təcrübələr göstərir ki, yalnız maliyyə hesabatlılığı deyil, həm də təşkilati idarəetmə modelinin institusional möhkəmliyi sərmayədarların qərarvermə prosesində əsas meyarlar sırasında yer alır.

Azərbaycan kontekstində də dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar çərçivəsində kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Bu məqsədlə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, KOBİA, eləcə də digər maliyyə institutları vasitəsilə güzəştli kreditlər, dövlət qrantları, startap dəstəkləri və subsidiyalaşdırma mexanizmləri tətbiq olunur. Bundan əlavə, dövlətin elektron hökumət platformalarının inkişafı, rəqəmsal hesabatlılıq sistemlərinin genişləndirilməsi və vergi inzibatçılığında şəffaflığın artırılması istiqamətində gördüyü tədbirlər KOS-ların idarəetmə mədəniyyətinə dolayı dəstək verməklə yanaşı, onların beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

Lakin aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox KOS-larda hələ də korporativ idarəetmə mədəniyyətinin institusional bazası zəif inkişaf etmişdir. Qeyri-şəffaf hesabatlılıq, ailə biznesi strukturuna əsaslanan idarəetmə modelləri, menecmentdə müasir yanaşmaların məhdud tətbiqi və maraqların toqquşmasının qarşısını alan mexanizmlərin formalaşdırılmaması xarici və hətta daxili investisiyaların cəlb edilməsində ciddi maneələr kimi çıxış edir. Belə bir şəraitdə investorlar müəssisələrin yalnız maliyyə göstəricilərinə deyil, həm də idarəetmə sisteminin şəffaflığına, hesabatlılıq dərəcəsinə və strateji qərarların qəbulunda institusional balansın mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirirlər.

Digər tərəfdən, beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, düzgün formalaşdırılmış korporativ idarəetmə mexanizmləri yalnız investorların inamını gücləndirmir, həm də müəssisələrin innovasiya potensialını, bazar şaxələndirməsini və yeni məhsullar üzrə rəqabət üstünlüyünü artırır. Məsələn, Şərqi Avropa ölkələrinin

təcrübəsi göstərir ki, müstəqil direktor institutunun tətbiqi, beynəlxalq audit standartlarına uyğun hesabatlılıq və korporativ etik kodekslərin formalaşdırılması KOS-ların xarici kapital bazarlarına çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir.

Bu baxımdan, Azərbaycan KOS-ları üçün korporativ idarəetmə mədəniyyətinin inkişafı yalnız daxili bazarda mövqelərin möhkəmləndirilməsi baxımından deyil, həm də regional və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Çünki müasir dünya iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli olmaq, yeni bazarlara çıxış imkanları əldə etmək və investisiya axınlarını cəlb etmək üçün şəffaf idarəetmə, strateji menecment və institusional dayanıqlıq zəruri şərtlərdən hesab olunur.

Korporativ idarəetmə mədəniyyəti anlayışı və mahiyyəti

Korporativ idarəetmə mədəniyyəti müəssisənin daxili idarəetmə sistemində qəbul olunmuş davranış qaydaları, qərarvermə mexanizmləri və maraqlı tərəflərlə münasibətlərin qurulma prinsipləri ilə müəyyən olunur. Bu anlayış yalnız formal idarəetmə strukturlarının mövcudluğu ilə məhdudlaşmır, həm də müəssisənin rəhbər və menecerlərinin korporativ dəyərlərə sadiqliyini, etik davranış normalarını və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına yönəlik fəaliyyətini əks etdirir. Başqa sözlə, korporativ idarəetmə mədəniyyəti təşkilatın "görünməz kapitalı" hesab olunur və onun davamlı inkişafını təmin edən fundamental mexanizmdir.

Müasir menecment nəzəriyyəsində korporativ idarəetmə mədəniyyəti müəssisənin dayanıqlı inkişafının və bazarda uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında mühüm amil sayılır. Bu mədəniyyətin güclü olması yalnız müəssisənin daxili fəaliyyətinin ahəngini təmin etmir, eyni zamanda xarici tərəfdaşlar və investorlarla etibarlı əməkdaşlıq mühitini formalaşdırır. Digər tərəfdən, zəif idarəetmə mədəniyyəti korrupsiya, qeyri-etik davranış, idarəetmədə qeyri-peşəkarlıq kimi problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır və nəticədə müəssisənin investisiya potensialını məhdudlaşdırır.

OECD-nin Korporativ İdarəetmə Prinsiplərinə görə, idarəetmə mədəniyyətinin əsas mahiyyəti şəffaflıq, hesabatlılıq, məsuliyyətlilik və ədalətlilik prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlıdır [2, s. 63]. Bu prinsiplər müəssisənin həm daxili, həm də xarici mühitdə etibarlı tərəfdaş imicini möhkəmləndirir, investorların etimadını artırır və müəssisənin strateji qərarlarının daha effektiv şəkildə qəbuluna şərait yaradır.

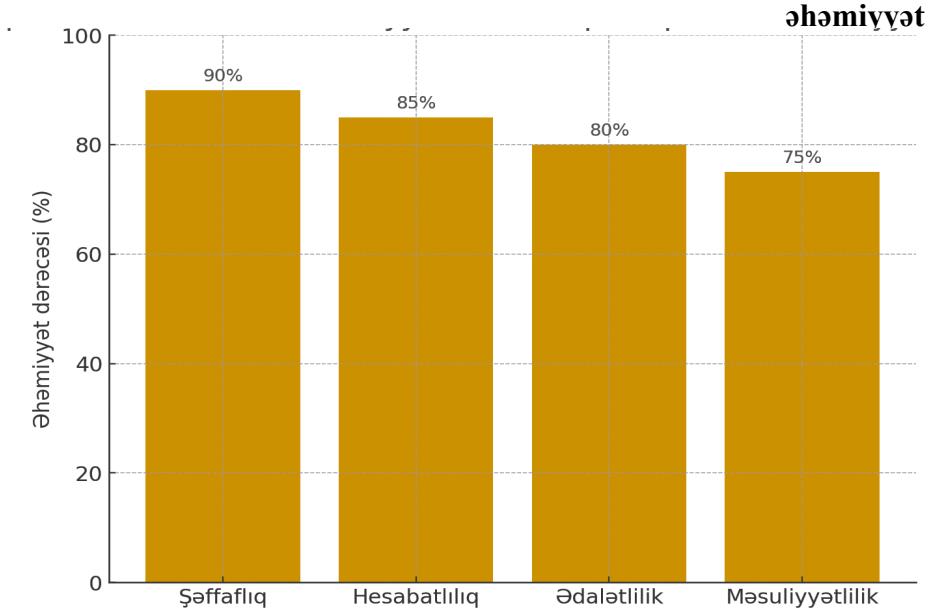
Korporativ idarəetmə mədəniyyətinin əsas istiqamətləri:

- Şəffaflıq – Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması, mühasibat uçotunda açıqlığın təmin edilməsi, investorlara və digər maraqlı tərəflərə vaxtında və dolğun məlumat verilməsi. Bu, həmçinin korrupsiya və maliyyə manipulyasiyalarının qarşısını alan mühüm mexanizmdir.
- Hesabatlılıq – İdarə heyətinin və menecerlərin qəbul etdikləri qərarlara görə məsuliyyət daşıması, səhmdarlar, kreditorlar və digər maraqlı tərəflər qarşısında müntəzəm hesabatların təqdim edilməsi. Hesabatlılıq mədəniyyəti yalnız illik maliyyə sənədləri ilə məhdudlaşmır, həm də müəssisənin sosial və ekoloji məsuliyyətinə dair hesabatları əhatə edir.

- Etik davranış – İşçilər arasında bərabər imkanların yaradılması, korrupsiya və qeyri-etik davranış halları ilə mübarizə, əmək münasibətlərində ədalətliliyin qorunması, müştərilərə qarşı dürüst yanaşma və sosial məsuliyyət prinsiplərinə əməl olunması. Etik davranış həm də müəssisənin korporativ reputasiyasının formalaşmasında həlledici rol oynayır.
- İştirakçılıq – Qərarların qəbulunda yalnız rəhbərliyin deyil, həm də səhmdarların, menecerlərin və hətta işçilərin rəy və təkliflərinin nəzərə alınması. Bu prinsip idarəetmədə demokratik yanaşmanı gücləndirir, müəssisədaxili motivasiya və əməkdaşlıq mühitini möhkəmləndirir.
- Uzunmüddətli strategiyaya sadiqlik – Qısamüddətli mənfəət deyil, müəssisənin dayanıqlı inkişafı, innovasiya potensialı və sosial məsuliyyəti prioritetləşdirilməlidir.
- Maraqlı tərəflərin balansı – Korporativ idarəetmə mədəniyyəti yalnız səhmdarların deyil, həm də işçilərin, müştərilərin, dövlət qurumlarının və cəmiyyətin ümumi maraqlarını nəzərə almalıdır.
- Rəqəmsal idarəetmə mədəniyyəti – Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi idarəetmədə şəffaflıq və hesabatlılıq səviyyəsini daha da yüksəldir. Elektron hesabat sistemləri, rəqəmsal monitorinq və onlayn iştirakçılıq platformaları bu mədəniyyətin yeni komponentləri hesab olunur.

Məsələn, Avropa İttifaqında KOS-lar üçün qəbul olunmuş xüsusi "Corporate Governance Code for SMEs" sənədində qeyd olunur ki, şirkətlərin strateji qərarlarında işçilərin iştirakına şərait yaradılması istehsalın səmərəliliyini və məhsuldarlığını 15-20% artırır [3, s. 104]. Türkiyə təcrübəsində isə KOS-larda etik kodekslərin tətbiqi investorların etimadını gücləndirərək, müəssisələrin xarici maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Şəkil 1. Korporativ idarəetmə mədəniyyətinin əsas prinsipləri və əhəmiyyət dərəcəsi



Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan reallığında isə KOS-ların çoxu ailə biznesləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi üçün korporativ idarəetmə mədəniyyətinin institusional şəkildə formalaşması tam təmin olunmayıb. Əksər hallarda qərarlar fərdi maraqlara əsaslanır, hesabatlılıq və şəffaflıq prinsipləri isə formal xarakter daşıyır. Bu isə investorların risk dəyərləndirməsini mənfi istiqamətdə formalaşdırır. Nəticədə, beynəlxalq kapital bazarlarından və xarici tərəfdaşlardan maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması çətinləşir.

Beləliklə, korporativ idarəetmə mədəniyyəti yalnız nəzəri anlayış deyil, həm də KOS-ların maliyyə dayanıqlığının, sosial məsuliyyətinin və strateji inkişaf potensialının formalaşmasında mühüm rol oynayan praktik mexanizmdir. Onun gücləndirilməsi KOS-ların investisiya cəlbediciliyinin artırılmasının əsas şərtlərindən biri hesab olunur.

Azərbaycanda KOS-larda korporativ idarəetmənin mövcud vəziyyəti

Azərbaycan iqtisadiyyatında kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektləri mühüm rol oynasa da, onların idarəetmə strukturları hələ də böyük ölçüdə ailə biznesləri modelinə əsaslanır. Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, qərarların qəbulu sürətli olur, əməliyyat xərcləri azalır və idarəetmə daha çevik həyata keçirilir. Lakin, beynəlxalq təcrübədə müşahidə olunan kimi, ailə biznеslərinə xas olan qeyri-formal idarəetmə mexanizmləri, şəffaflıq çatışmazlığı və hesabatlılığın zəifliyi xarici investorlar üçün risk amili yaradır. İnvestorlar üçün əsas meyar yalnız müəssisənin mənfəətliliyi deyil, həm də onun idarəetmə keyfiyyətidir. Bu baxımdan, Azərbaycan KOS-larında idarəetmənin formal prinsiplərə uyğun qurulmaması investisiya cəlbediciliyini məhdudlaşdıran mühüm faktorlardan biridir.

Son illərdə dövlət bu sahədə islahatlar aparmaqla KOS-ların institusional mühitini yaxşılaşdırmağa çalışır. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) və İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2020–2025-ci illəri əhatə edən dövlət proqramlarında KOS-ların şəffaf hesabatlılıq mexanizmlərinin tətbiqi, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və menecerlərin korporativ idarəetmə üzrə təlimləndirilməsi prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir [4, s. 17].

Bununla belə, praktiki müstəvidə hələ də bir sıra problemlər mövcuddur:

1. KOS-ların əksəriyyətində maliyyə hesabatları beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanmadığından, investorlar real riskləri qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər;
2. Qərarvermə mexanizmlərində maraqlı tərəflərin (səhmdarlar, əməkdaşlar, tərəfdaşlar) iştirakı məhduddur, bu isə institusional etimadı azaldır;
3. Menecment və sahibkarlar arasında korporativ etikaya əsaslanan idarəetmə yanaşmalarına yetərincə diqqət ayrılmır;
4. Müəssisələrin çoxu dövlət dəstək mexanizmlərindən yararlanmaqla kifayətlənir, lakin idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq istiqamətində təşəbbüslər zəifdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübədə KOS-larda korporativ idarəetmə müqayisəsi

Meyar	Azərbaycan KOS-ları	Beynəlxalq təcrübə (AB, OECD)
İdarəetmə modeli	Əsasən ailə biznеslərinə əsaslanır	Müstəqil idarə heyəti və komitələr mövcuddur
Hesabatlılıq	Formal, çox zaman qeyri-şəffaf	Beynəlxalq mühasibat standartlarına əsaslanır
Etik kodekslər	Məhdud tətbiq olunur	Şirkətlərin böyük əksəriyyətində mövcuddur
İnvestisiya mühiti	Yüksək risk, məhdud kapital çıxışı	Aşağı risk, geniş maliyyə resurslarına çıxış

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Eyni zamanda, Azərbaycan KOS-larının bir hissəsi son illərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, ERP sistemlərinin quraşdırılması və şəffaf mühasibat uçotu sahəsində addımlar atmağa başlamışdır. Bu cür müəssisələrin beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığa daha açıq olduğu, xarici investisiyaları cəlb etmək imkanlarının isə yüksək olduğu müşahidə olunur. Azərbaycanda KOS-larda korporativ idarəetmənin mövcud vəziyyəti transformasiya mərhələsindədir. Bir tərəfdən, ailə biznеslərinə xas ənənəvi idarəetmə modeli üstünlük təşkil edir, digər tərəfdən isə dövlət dəstəyi və qlobal bazarın tələbləri daha şəffaf və məsuliyyətli idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasını zəruri edir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi KOS-ların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayacaqdır.

Korporativ idarəetmə və investisiya cəlbediciliyi arasındakı qarşılıqlı əlaqə

Korporativ idarəetmə mədəniyyəti ilə investisiya cəlbediciliyi arasında qarşılıqlı əlaqə müasir iqtisadi elmdə və praktikada geniş şəkildə təsdiqlənmişdir. İdarəetmə keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa, investorların müəssisəyə etimadı bir o qədər güclənir və kapital qoyuluşunun həcmi artır. Bu, ilk növbədə şəffaflıq, hesabatlılıq və risklərin idarə olunması ilə bağlıdır. Müəssisələr maliyyə və əməliyyat nəticələrini açıq şəkildə açıqladıqda, potensial investorlar riskləri daha dəqiq qiymətləndirə bilir və investisiya qərarlarını daha inamla verirlər.

Aparılmış empirik tədqiqatlar göstərir ki, KOS-larda idarəetmə keyfiyyəti ilə investisiya cəlbediciliyi arasında güclü pozitiv korrelyasiya mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanda 2019–2023-cü illərdə korporativ idarəetmə standartlarını tətbiq edən müəssisələrin investisiya portfelində orta artım 1,7 dəfə qeydə alınmışdır [5, s. 89]. Qlobal səviyyədə isə Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, korporativ idarəetmə prinsiplərinə əməl edən müəssisələrin xarici investisiya cəlbetmə göstəriciləri orta hesabla 25–30% daha yüksək olmuşdur. Bu nəticələr sübut edir ki, düzgün idarəetmə mədəniyyəti yalnız daxili proseslərin səmərəliliyini artırmır, həm də investorların etimadını möhkəmləndirərək yeni kapital axınlarını stimullaşdırır.

Qarşılıqlı əlaqənin əsas istiqamətləri:

- Risklərin azaldılması – Şəffaf və sistemli hesabatlılıq investorlar üçün qeyri-müəyyənliyi azaldır. Risklərin daha aydın qiymətləndirilməsi kapital qoyuluşunun təhlükəsizliyini artırır və müəssisənin maliyyə bazarlarında etibarlılığını möhkəmləndirir.
- Kapitala çıxış imkanlarının genişlənməsi – Beynəlxalq maliyyə institutları (IFC, EBRD, ADB və s.) yalnız korporativ idarəetmə standartlarına riayət edən müəssisələrlə uzunmüddətli əməkdaşlığa üstünlük verirlər. Bu, həm daha sərfəli kredit şərtləri, həm də birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi baxımından müəssisələrə mühüm üstünlüklər qazandırır.
- Uzunmüddətli sabitlik və dayanıqlılıq – Yaxşı idarəetmə mədəniyyətinə malik müəssisələr yalnız qısamüddətli mənfəət əldə etməyə deyil, həm də uzunmüddətli inkişaf strategiyalarına fokuslanır. Bu isə investorlar üçün daha stabil gəlir perspektivi yaradır.
- Reputasiya effekti – Beynəlxalq bazarlarda tərəfdaş seçiminin əsas meyarlarından biri korporativ idarəetmə keyfiyyətidir. Şəffaflıq, etik davranış və sosial məsuliyyət prinsiplərinə əməl edən müəssisələrin nüfuzu artır, yeni bazarlara çıxış imkanları genişlənir və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya imkanları yaranır.
- İnnovasiya və rəqabət qabiliyyəti – Güclü idarəetmə mədəniyyəti olan müəssisələrdə innovasiya yönümlü investisiya layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi ehtimalı daha yüksəkdir. Çünki belə müəssisələrdə risklərin idarə olunması mexanizmləri təkmil olur və bu, investorların daha riskli, lakin yüksək gəlirli layihələrə də dəstək verməsinə şərait yaradır.
- Milli iqtisadi təsirlər – Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi təkcə ayrı-ayrı müəssisələrin deyil, ümumilikdə ölkənin investisiya mühitinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Xarici investorların qərarlarında yalnız müəssisədaxili amillər deyil, həm də ölkədə qəbul olunmuş institusional idarəetmə qaydaları nəzərə alınır.

Beləliklə, korporativ idarəetmə mədəniyyəti ilə investisiya cəlbediciliyi arasında qarşılıqlı əlaqə bir tərəfdən mikro səviyyədə – ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə sabitliyi, dayanıqlığı, kapitala çıxış imkanları və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq potensialında, digər tərəfdən isə makro səviyyədə – ölkənin ümumi investisiya mühitinin formalaşması, iqtisadi sistemin rəqabətqabiliyyətliliyi və qlobal iqtisadi inteqrasiya imkanlarında özünü göstərir. Başqa sözlə, düzgün idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi yalnız bir müəssisənin maliyyə dayanıqlığını möhkəmləndirmir, həm də ölkənin beynəlxalq iqtisadi imicini gücləndirən strateji amil rolunu oynayır.

Azərbaycan reallığında bu yanaşma xüsusilə aktualdır. Belə ki, KOS-ların iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin artırılması dövlət siyasətinin əsas hədəflərindən biridir. Bu prosesin uğurla reallaşması isə bilavasitə idarəetmə mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsindən asılıdır. İdarəetmədə şəffaflıq, hesabatlılıq və məsuliyyətlilik prinsiplərinə əməl edilməsi KOS-ların yerli bank sektoru və beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir, xarici sərmayədarlar üçün isə risklərin azaldılması baxımından mühüm təminat rolunu oynayır.

Cədvəl 2. Korporativ idarəetmənin KOS-lar üçün üstünlükləri və problemləri

Üstünlüklər	Problemlər
İnvestorların etimadını artırır	Ailə biznesi modelinə bağlılıq
Xarici kapitala çıxışı genişləndirir	Hesabatlılıq və şəffaflıq çatışmazlığı
Rəqabət qabiliyyətini gücləndirir	Təcrübəsiz menecerlərin qərarvermədə üstünlüyü
Uzunmüddətli sabitliyi təmin edir	Etik kodekslərin zəif tətbiqi

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Beynəlxalq təcrübə də bu yanaşmanı gücləndirir. Dünya Bankının *"Doing Business"* hesabatlarına görə, idarəetmədə şəffaflıq və hesabatlılıq səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən KOS-lar xarici investisiya cəlb etməkdə digərlərinə nisbətən 25–30% daha üstün mövqeyə malikdirlər. Məsələn:

- Türkiyə nümunəsi göstərir ki, korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi ailə bizneslərində peşəkar menecerlərin cəlb olunmasına və KOS-ların İstanbul Fond Birjası vasitəsilə maliyyələşmə imkanlarını artırmasına səbəb olmuşdur.
- Polşada Avropa İttifaqına inteqrasiya prosesi çərçivəsində korporativ idarəetmə normalarının tətbiqi kiçik və orta müəssisələrin Avropa maliyyə institutları ilə əməkdaşlığını asanlaşdırmışdır.
- Çexiyada isə şəffaflıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi nəticəsində KOS-ların beynəlxalq tərəfdaşlıq müqavilələrinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Bu faktlar sübut edir ki, korporativ idarəetmə ilə investisiya cəlbediciliyi bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə gücləndirən proseslərdir.

Azərbaycanda KOS-ların bu istiqamətdə inkişafı onların:

- dayanıqlı maliyyə bazasına malik olmasına;
- yeni bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsinə;
- və nəticə etibarilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə xidmət edir.

Bununla yanaşı, idarəetmə mədəniyyətinin gücləndirilməsi ölkənin qlobal rəqabətqabiliyyətlilik indekslərində mövqeyini yaxşılaşdırmağa, beynəlxalq investorların Azərbaycana marağını artırmağa və uzunmüddətli strateji inkişaf hədəflərinə nail olmağa şərait yaradır.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) subyektlərində korporativ idarəetmə mədəniyyətinin inkişafı onların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsində strateji əhəmiyyətli faktor rolunu oynayır. Belə ki, müasir idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan müəssisələrdə şəffaflıq səviyyəsi daha yüksək olur, risklərin idarə olunması mexanizmləri təkmilləşdirilir, resursların bölüşdürülməsi daha rasional həyata keçirilir və nəticədə investorlarla qarşılıqlı etimad mühiti formalaşır. Bu isə yalnız xarici sərmayəçilər üçün deyil, eyni zamanda yerli kapital bazarları üçün də mühüm siqnaldır.

Tədqiqat həmçinin təsdiq edir ki, korporativ idarəetmə mədəniyyəti yalnız investisiya cəlbi vasitəsi kimi deyil, həm də müəssisələrin uzunmüddətli dayanıqlı

inkişaf modelinin əsası kimi çıxış edir. Güclü idarəetmə mexanizmlərinə malik olan KOS-lar innovasiyaların tətbiqində daha çevik, bazar dəyişikliklərinə daha adaptiv və beynəlxalq inteqrasiyada daha uğurlu olurlar. Bu, xüsusən də Azərbaycan reallığında aktualdır, çünki iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı məhz kiçik və orta sahibkarlığın dayanıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

Azərbaycan kontekstində aparılan təhlillər göstərir ki, mövcud institusional və təşkilati boşluqlar (məsələn, KOS-lar üçün korporativ idarəetmə üzrə vahid normativ çərçivənin olmaması, maliyyə hesabatlılığında şəffaflığın aşağı səviyyəsi, menecerlərin peşəkar bacarıqlarında çatışmazlıqlar) bu prosesin dinamikasını zəiflədir. Bununla yanaşı, dövlətin son illərdə həyata keçirdiyi islahatlar – KOBİA-nın fəaliyyəti, İqtisadiyyat Nazirliyinin dəstək proqramları, vergi və kredit güzəştləri – KOS-ların idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Bu imkanlardan məqsədyönlü və sistemli istifadə edildiyi halda, Azərbaycan KOS-ları regionda rəqabətqabiliyyətli və investorlar üçün cəlbedici subyektlərə çevrilə bilər.

1. Milli Korporativ İdarəetmə Kodeksinin hazırlanması

- KOS-lar üçün ayrıca "Korporativ İdarəetmə Kodeksi" işlənməlidir. Bu kodeks OECD prinsipləri, Avropa İttifaqı təcrübəsi və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsasında hazırlanmalı, lakin Azərbaycanın iqtisadi mühiti, hüquqi-institusional xüsusiyyətləri və KOS-ların spesifik imkanlarına uyğunlaşdırılmalıdır.
- Kodeks KOS-lar üçün sadələşdirilmiş və praktik tətbiq edilə bilən qaydaları ehtiva etməli, böyük korporasiyalar üçün nəzərdə tutulmuş ağır mexanizmlərdən fərqli olmalıdır.

2. Şəffaf maliyyə hesabatlılığının təşviqi

- Maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (IFRS) uyğunlaşdırılması zəruridir.
- Vergi və kredit güzəştləri əldə etmək istəyən KOS-lar üçün şəffaf hesabatlılıq əsas şərt kimi qəbul edilməlidir.
- Bu, investorların etimadını möhkəmləndirməklə yanaşı, KOS-ların bank sektoruna və kapital bazarlarına çıxış imkanlarını artıracaqdır.

3. Menecerlərin institusional potensialının artırılması

- KOS rəhbərlərinin korporativ idarəetmə, risk menecmenti, ESG (environmental, social, governance) standartları, strateji planlaşdırma və beynəlxalq bazarlara çıxış mexanizmləri üzrə davamlı təlim proqramları təşkil edilməlidir.
- Bu istiqamətdə universitetlər, biznes inkubatorları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq gücləndirilməlidir.

4. Dövlət dəstəyi mexanizmlərində korporativ idarəetmənin nəzərə alınması

- Dövlətin təqdim etdiyi kredit, qrant və subsidiyalara çıxış zamanı müəssisələrin idarəetmə keyfiyyəti, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə riayət etməsi əsas seçim meyarlarından biri olmalıdır.

- Bu, KOS-ları yalnız qısa müddətli fayda əldə etmək üçün deyil, uzunmüddətli dayanıqlı idarəetmə mədəniyyəti formalaşdırmaq üçün stimullaşdıracaqdır.

5. İnnovasiya yönümlü idarəetmə modelinin təşviqi

- Korporativ idarəetmə mədəniyyəti çərçivəsində KOS-ların R&D fəaliyyətinə, startaplarla əməkdaşlığa və texnologiyaların transferinə önəm verilməlidir.
- Bu, onların həm rəqabətqabiliyyətini artıracaq, həm də beynəlxalq bazarlarda investor marağını stimullaşdıracaqdır.

Korporativ idarəetmə mədəniyyətinin inkişafı Azərbaycan KOS-larının yalnız kapital cəlbi imkanlarını genişləndirmək üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, beynəlxalq inteqrasiya və sosial-iqtisadi dayanıqlığın möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə atılacaq addımlar nəticə etibarilə ölkənin investisiya mühitinin ümumi rəqabət qabiliyyətini artıracaq və milli iqtisadi inkişaf strategiyasına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. OECD. SME and Entrepreneurship Outlook 2021. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 215 p.
2. OECD Principles of Corporate Governance. – Paris: OECD, 2015. – 72 p.
3. European Commission. Corporate Governance Code for SMEs. – Brussels: EC Publications, 2020. – 148 p.
4. KOBİA. Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2020–2025). – Bakı: KOBİA nəşriyyatı, 2020. – 64 s.
5. Əliyev, R.T. Azərbaycanda KOS-larda idarəetmə keyfiyyətinin investisiya fəaliyyətinə təsiri. // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2023. №2, – s. 85–94.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 03.09.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 08.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.8
UOT: 658.7:004
Xaqani MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,doktorant
khaganimammadli1999@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-1876-3813

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYALARIN TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ TƏTBİQİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların təchizat zəncirində tətbiqinin nəzəri əsasları və praktiki mexanizmləri təhlil olunur. Rəqəmsal təchizat zənciri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, süni intellektin, Böyük Məlumat analitikasının və blokçeyn platformalarının inteqrasiyası vasitəsilə istehsal və logistik proseslərin səmərəliliyini yüksəldən müasir idarəetmə forması kimi təqdim edilir. Məqalədə ERP və SCM sistemlərinin tətbiq modelləri, rəqəmsallaşmanın regional əməkdaşlıq və geostrateji üstünlüklərə təsiri ətraflı şəkildə izah edilir. Müxtəlif ölkələrin rəqəmsal təchizat zənciri sahəsindəki təcrübələri müqayisəli şəkildə təhlil olunur və bu sistemlərin resursların optimallaşdırılması, şəffaflıq və dayanıqlıq baxımından üstünlükləri vurğulanır. Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya üzrə dövlət proqramları, qəbul olunan hüquqi-normativ sənədlər və biznes sektorunda həyata keçirilən layihələr geniş araşdırılır. Məqalənin sonunda Azərbaycanda rəqəmsal təchizat zəncirinin inkişafı üçün praktiki tövsiyələr verilir.
Açar sözlər: rəqəmsal texnologiyalar, təchizat zənciri, rəqəmsal transformasiya, ERP, Azərbaycan.

Khagani MAMMADLI

MAIN DIRECTIONS AND PROSPECTS OF THE APPLICATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN SUPPLY CHAIN MANAGEMENT IN AZERBAIJAN

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations and practical mechanisms of applying digital technologies in the supply chain in Azerbaijan. The digital supply chain is presented as a modern management model that enhances production and logistics efficiency through the integration of information and communication technologies, artificial intelligence, big data analytics, and blockchain platforms. The paper discusses the implementation models of ERP and SCM systems and examines the impact of digitalization on regional cooperation and geostrategic advantages. Comparative analysis of international experiences in digital supply chain management highlights the benefits of these systems in terms of resource optimization, transparency, and resilience. Special emphasis is placed on Azerbaijan's state programs for digital transformation, the adopted legal frameworks, and the projects implemented in the

business sector. The article concludes with practical recommendations for further development of digital supply chains in Azerbaijan.

Keywords: digital technologies, supply chain, digital transformation, ERP, Azerbaijan.

Хагани МАМЕДЛИ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ ЦЕПЯМИ ПОСТАВОК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Абстракт: В данной статье рассматриваются теоретические основы и практические механизмы применения цифровых технологий в цепочке поставок в Азербайджане. Цифровая цепочка поставок представлена как современная модель управления, повышающая эффективность производственных и логистических процессов за счет интеграции информационно-коммуникационных технологий, искусственного интеллекта, аналитики больших данных и платформ блокчейн. В статье подробно анализируются модели внедрения ERP и SCM систем, а также влияние цифровизации на региональное сотрудничество и геостратегические преимущества. Сравнительный анализ международного опыта подчеркивает преимущества таких систем в аспектах оптимизации ресурсов, прозрачности и устойчивости. Особое внимание уделено государственным программам цифровой трансформации Азербайджана, принятым нормативно-правовым актам и реализованным проектам в бизнес-секторе. В заключение приводятся практические рекомендации по дальнейшему развитию цифровых цепочек поставок в Азербайджане.

Ключевые слова: цифровые технологии, цепочка поставок, цифровая трансформация, ERP, Азербайджан.

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma anlayışı iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən kompleks bir transformasiya prosesi kimi xarakterizə olunur. Rəqəmsal texnologiyalar təkcə məhsul və xidmətlərin istehsalını deyil, həmçinin təchizat zəncirinin bütün mərhələlərini – planlaşdırma, satınalma, istehsal, paylama və müştəri xidmətlərini – əhatə edən əsas strateji faktor rolunu oynayır. Təchizat zənciri anlayışı isə məhsulun ilkin istehsal mərhələsindən son istehlakçıya qədər hərəkətini təmin edən logistika, idarəetmə və əlaqələndirmə fəaliyyətlərinin məcmusu kimi izah edilir [6]. Rəqəmsallaşma bu fəaliyyətlərə məlumatların real vaxt rejimində işlənməsi, avtomatlaşdırma, süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma və analitika imkanları gətirməklə, təchizat zəncirinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eləcə də rəqəmsal texnologiyalar proseslərin şəffaflığını və idarəetmə qabiliyyətini gücləndirərək müəssisələrə rəqabət üstünlüyü qazandırır. Rəqəmsallaşmanın ən mühüm tərəflərindən biri də məlumat axınının sürətini yüksəltməsi və qərarvermə mexanizmlərini təkmilləşdirməsidir. Təchizat zəncirinin rəqəmsal transformasiyası konsepsiyası isə qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşma baxımından vacib meyar kimi çıxış edir.

Son onilliklərdə qlobal səviyyədə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesləri sürətlənərək təchizat zəncirlərinin strukturunda əsaslı dəyişikliklər yaratmışdır. Xüsusilə Böyük Məlumat (Big Data), Süni İntellekt (AI), İoT (Əşyaların İnterneti) və blokçeyn texnologiyalarının inkişafı nəticəsində təchizat zənciri idarəçiliyi innovativ səviyyəyə yüksəlmişdir. McKinsey & Company və Deloitte kimi aparıcı konsaltinq şirkətlərinin tədqiqatlarına əsasən, rəqəmsal transformasiya aparan müəssisələr rəqabət üstünlüyünü 20–30% artırmaq imkanı əldə edir. Böyük istehsal və logistika korporasiyaları real vaxt rejimində məlumat toplama və analiz etmə qabiliyyəti sayəsində xərclərin azaldılmasına və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olur. Dünya Bankının hesabatları da göstərir ki, rəqəmsal həllər qlobal təchizat zəncirində çevikliyi artırır və geosiyasi risklərə davamlılığı möhkəmləndirir. Eyni zamanda regionlar üzrə fərqli texnoloji inteqrasiya səviyyələri mövcuddur: Avropa və Asiya ölkələrində rəqəmsallaşma daha sürətlə inkişaf edir, Şərqi Avropa və Qafqaz ölkələrində isə proses nisbətən mərhələlidir. Azərbaycan da bu tendensiyaların təsir dairəsində olaraq milli iqtisadi strategiyada rəqəmsallaşmaya xüsusi əhəmiyyət verir və müxtəlif dövlət proqramları vasitəsilə təchizat zəncirinin transformasiyasını təşviq edir. Beləliklə, qlobal texnoloji trendlər Azərbaycanın iqtisadi mühitində strateji prioritetlərə uyğun regional adaptasiya zərurətini meydana çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf strategiyasında rəqəmsallaşma prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. "Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi mühüm məqsəd olaraq vurğulanır. Bununla yanaşı, Prezident sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Rəqəmsal Transformasiya Konsepsiyası" dövlət və özəl sektor üçün yeni imkanlar açır. Bu sənədlərdə rəqəmsallaşmanın təchizat zənciri idarəçiliyində səmərəliliyin yüksəldilməsi, resursların optimallaşdırılması və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi nəzərdə tutulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri – enerji, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və logistika – rəqəmsal transformasiyaya daha həssas sahələr hesab olunur. Bu baxımdan, təchizat zəncirində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi həm daxili bazarda məhsuldarlığı artırmaq, həm də regional bazarlarda mövqeləri möhkəmləndirmək baxımından strateji üstünlük yaradır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin tətbiqi, startap ekosisteminin gücləndirilməsi və rəqəmsal kompetensiyaların artırılması bu istiqamətdə əsas dayaq elementləri kimi çıxış edir. Ümumilikdə, Azərbaycanın milli inkişaf siyasətində rəqəmsallaşma institusional səviyyədə təşviq olunan və innovativ iqtisadi modelə keçidi stimullaşdıran mühüm vasitə hesab edilir.

Şəffaf immersiv təcrübədə insanlar, iş yerləri, evlər və əşyalar arasında sərhədlərin bulanıq olduğu "ağıllı" məkanlar yaratmaq. İşdə və evdə öz-özünə öyrənilən şeylər insanlara bir növ "şəxsi mühit" təmin edir.İnfrastrukturun özü və xüsusən də hesablama infrastrukturu artıq biznesin inkişafı üçün əsas deyil. Həmişə işləyən bulud infrastruktur mühitləri ənənəvi infrastruktr mənzərəsini geri dönməz şəkildə dəyişdi. Müəyyən növ hesablamalar üçün kvant kompüterlərinin inkişafı, eləcə də daha az enerji sərf edən və daha məhsuldar olan neyromorf avadanlıqların meydana çıxması gözlənilir.

Əsas hissə

Rəqəmsal transformasiya texnologiyalardan ibarət bir proses kimi görünsə də, onun uğuru insan kapitalının keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Müasir təchizat zənciri modelləri yalnız texniki sistemlərə deyil, həm də bu sistemləri idarə edən insanların bacarıqlarına əsaslanır. Rəqəmsal savadlılıq rəqəmsallaşma prosesinin təməl sütunlarından biri kimi çıxış edir. Yeni texnologiyaların tətbiqi müəssisə əməkdaşlarından informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əsas biliklər tələb edir. Süni intellekt, böyük məlumat analitikası və ERP sistemləri ilə işləmə bacarığı müəssisələr üçün strateji üstünlüyə çevrilir. İnsan resurslarının inkişafı rəqəmsal dövrdə davamlı rəqabətliliyin təminatıdır. Bu kontekstdə təchizat zəncirində çalışan kadrların ixtisasartırma proqramları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar inkişaf proqramlarının davamlılığı təşkilatların texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Təchizat zəncirində proseslərin avtomatlaşdırılması insan faktorunun rolunu azaltsa da, insan kapitalının keyfiyyətinə tələbatı aradan qaldırmır. Əksinə, texnoloji mürəkkəblik artdıqca, yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyac artır. Azərbaycanda bu istiqamətdə təlim, sertifikatlaşdırma və peşə təhsili proqramlarının genişləndirilməsi zəruridir. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq insan kapitalının inkişafında mühüm rol oynayır. Rəqəmsal transformasiya üçün "rəqəmsal liderlər"in yetişdirilməsi vacib prioritetlərdən biridir. Təşkilatlarda texnoloji dəyişikliklərə rəhbərlik edə biləcək şəxslərin hazırlanması rəqəmsal mədəniyyətin formalaşmasına xidmət edir. Liderlik qabiliyyətləri, strateji düşüncə və çevik idarəetmə bacarıqları rəqəmsallaşmanın uğurla tətbiqinə təsir göstərən əsas amillərdəndir. Bu baxımdan təşkilati dəyişikliklərə psixoloji müqavimətin azaldılması üçün insan yönümlü yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Əməkdaşların yeniliklərə qarşı açıq olması təlim mühitinin motivasiyaedici olmasından asılıdır. Təşkilatlarda transformasiya menecerləri və rəqəmsal strategiya üzrə məsul şəxslərin təyinatı effektiv dəyişikliklərə zəmin yaradır. İnsan resurslarının idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların – məsələn, HRM platformalarının tətbiqi – işçi potensialının effektiv istifadəsinə şərait yaradır. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların insan kapitalı üzərində yaratdığı təzyiqlər də nəzərə alınmalıdır. İşçilərin avtomatlaşdırılmış sistemlər tərəfindən əvəzlənməsi sosial adaptasiya problemləri doğura bilər. Bu səbəbdən rəqəmsallaşma siyasətləri sosial məsuliyyət çərçivəsində tərtib edilməlidir. Texnologiyaların insan həyatını asanlaşdırmaq məqsədi daşıdığı unudulmamalıdır. Rəqəmsal transformasiya sosial ədalətin və inklüzivliyin qorunması ilə həyata keçirilməlidir. Müəssisələrdə gender bərabərliyi, sosial inklüzivlik və rəqəmsal bərabərlik məsələləri insan kapitalı strategiyalarının tərkib hissəsi olmalıdır. Azərbaycanda xüsusilə regionlarda qadınların rəqəmsal texnologiyalara çıxış imkanlarının artırılması üçün layihələr təşviq olunmalıdır. Eyni zamanda, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində rəqəmsal logistika və təchizat zənciri sahəsində yeni ixtisasların yaradılması zəruridir. Bu, gələcəkdə rəqəmsal kompetensiyalara malik mütəxəssislərin formalaşmasına zəmin yaradacaq. Startap ekosistemində gənc mütəxəssislərin inkişafı üçün mentorluq və təcrübə proqramları təşkil edilməlidir. Bu tədbirlər

texnoloji təşəbbüskarlığın artmasına səbəb olacaq. İş yerlərində "rəqəmsal mədəniyyət"in təşviqi insan kapitalının yeniliklərə uyğunlaşma tempini sürətləndirəcək. Bu məqsədlə daxili seminarlar, vebinarlar və təlim sessiyaları təşkil olunmalıdır. Təchizat zəncirinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyası yalnız texnologiyalarla deyil, həm də insan faktoru ilə təmin oluna bilər. Rəqəmsal dəyişikliklərin uğurlu olması üçün idarəetmə strukturlarında çeviklik, şəffaflıq və əməkdaşlıq əsas prinsiplər kimi qəbul edilməlidir. Komanda əsaslı qərarvermə və açıq kommunikasiya əməkdaşların motivasiyasını artırır. İşçilərin təşəbbüskarlığı və yaradıcılığı təşviq edilməlidir. Rəqəmsallaşma dövründə karyera inkişafı imkanlarının təmin olunması insan kapitalının motivasiyasını gücləndirir. Biliklərin idarə olunması və təşkilati öyrənmə mədəniyyətinin inkişafı rəqəmsal təchizat zəncirinin davamlılığına töhfə verir. Məlumat əsaslı qərarvermə vərdişləri kadrların strateji düşüncə qabiliyyətini artırır. Müasir texnologiyalar insan kapitalının inkişafı üçün yeni imkanlar açır. Onlayn təlim platformaları, süni intellekt əsaslı mentorluq sistemləri və fərdiləşdirilmiş öyrənmə modelləri rəqəmsal dövrdə təlim strategiyalarının əsas elementləridir. İnsan kapitalının innovasiyaya açıq olması təşəbbüskarlıq mühitini gücləndirir. Bu isə təşkilatın rəqəmsal transformasiyaya daha sürətli adaptasiyasına şərait yaradır. Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyası insan resurslarının inkişafını prioritet istiqamət kimi qəbul edir. Dövlət proqramlarında təchizat zənciri üzrə kadr hazırlığına dair xüsusi bölmələrin yaradılması bu istiqamətdə addım ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində "rəqəmsal bacarıq xəritələri" vasitəsilə insan kapitalının planlaşdırılması həyata keçirilir. Azərbaycan da bu kimi yanaşmalardan faydalana bilər. Rəqəmsal texnologiyaların transformasiya gücü insan resurslarının çevikliyi və uyğunlaşma qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Buna görə də insan kapitalına sərmayə qoyuluşu rəqəmsallaşmanın ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməlidir.

Müasir dövrdə təchizat zəncirinin yalnız səmərəli deyil, həm də ekoloji cəhətdən dayanıqlı olması qlobal çağırışlara çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyi, resurs çatışmazlığı və karbon emissiyalarının azaldılması kimi problemlər dayanıqlı təchizat modellərinin tətbiqini zəruri edir. Bu kontekstdə rəqəmsal texnologiyalar yaşıl logistika və ekoloji idarəetmə üçün əsas alətlərdən biri kimi çıxış edir. Rəqəmsal həllər vasitəsilə karbon izlərinin ölçülməsi, enerji sərfiyyatının optimallaşdırılması və tullantıların monitorinqi həyata keçirilə bilər. Süni intellekt və böyük məlumat analitikası logistik əməliyyatların ekoloji risklərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. GPS və IoT texnologiyaları vasitəsilə marşrutlar optimallaşdırılaraq yanacaq sərfiyyatı və atmosferə buraxılan qazlar azaldılır. Eyni zamanda rəqəmsal anbar idarəçiliyi sistemləri artıq məhsul istehsalının və israfın qarşısını alır. Blokçeyn texnologiyası yaşıl sertifikatların və ekoloji standartlara uyğunluğun izlənməsində şəffaflıq təmin edir. Dayanıqlı təchizat zənciri konsepsiyası təkcə ətraf mühitin qorunması deyil, həm də sosial və iqtisadi məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır. Buraya ədalətli əmək şəraiti, yerli icmaların inkişafı və etik tədarük prinsipləri də daxildir. Rəqəmsal texnologiyalar bu sahələrdə hesabatlılığı və izlənə bilənliyi təmin etməklə sosial məsuliyyəti dəstəkləyir. Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlar rəqəmsal-yaşıl transformasiyanı inteqrasiya olunmuş strategiya kimi qəbul edir. "Yaşıl rəqəmsal

keçid" (green digital transition) adlanan bu yanaşma ətraf mühit və texnologiya arasında sinerjini önə çıxarır. Azərbaycanda da bu istiqamətdə yeni yanaşmalara ehtiyac duyulur. İqlim dəyişmələri ilə mübarizə strategiyasında rəqəmsal logistikanın rolu ayrıca nəzərdən keçirilməlidir. Enerji sərfiyyatının azaldılması üçün müəssisələrdə rəqəmsal enerji idarəetmə sistemlərinin tətbiqi təşviq olunmalıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal monitorinq texnologiyaları su və torpaq ehtiyatlarının daha səmərəli istifadəsinə kömək edə bilər. Yaşıl təchizat zənciri elementləri olan bərpa olunan enerji mənbələri, elektrik nəqliyyat vasitələri və karbon izi hesabatları rəqəmsal sistemlər vasitəsilə idarə oluna bilər. Azərbaycanda xüsusilə böyük istehsal müəssisələrinin ekoloji transformasiya layihələrinə rəqəmsal həllərin inteqrasiyası vacibdir. Bu, həm daxili tənzimləmələrə uyğunlaşmanı təmin edər, həm də beynəlxalq bazarlara çıxışı asanlaşdırar. Qlobal istehlakçı bazarında ekoloji sertifikatlara malik məhsullara tələbat sürətlə artır. Belə bir şəraitdə təchizat zəncirinin ekoloji şəffaflığını təmin edən rəqəmsal platformalar rəqabət üstünlüyü qazandırır. Eyni zamanda, investorlar da ESG (Environmental, Social, Governance) kriteriyalarına cavab verən şirkətləri daha cəlbedici hesab edir. ESG reytinqlərinin hesablanmasında rəqəmsal hesabat və izləmə texnologiyaları əsas alətlərdən sayılır. Azərbaycanda müvafiq dövlət orqanlarının, xüsusilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin bu istiqamətdə rəqəmsallaşmanı təşviq edən proqramlar formalaşdırması məqsədəuyğundur. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə tullantıların qeydiyyatı, emalı və təkrar istifadəsi real vaxt rejimində izlənilə bilər. Bəzi ölkələrdə tətbiq olunan "rəqəmsal tullantı pasportları" modeli Azərbaycanın tullantı idarəçiliyi sahəsində tətbiq edilə bilər. Şirkətlər öz təchizatçılarının ekoloji göstəricilərini blokçeyn texnologiyası ilə izləyə bilər və yalnız yaşıl tədarükçülərlə əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu model həm yerli ekosistemin qorunmasına, həm də reputasiya dəyərinin artmasına xidmət edir. Rəqəmsal texnologiyalar "yaşıl məhsul pasportları" (green product passports) vasitəsilə məhsulun həyat dövrünü izləməyə imkan verir. Bu üsul resursların dövriyyəyə qaytarılmasına və dövri iqtisadiyyat modelinin inkişafına təkan verir. Rəqəmsallaşma və dayanıqlıq bir-biri ilə rəqib deyil, əksinə, qarşılıqlı gücləndirici konsepsiyalar kimi çıxış edir. İnnovativ texnologiyalar həm iqtisadi səmərəlilik, həm də ekoloji davamlılıq məqsədlərinə paralel şəkildə nail olmağa imkan verir. Azərbaycanda ekoloji davamlılıq indikatorları üzrə rəqəmsal monitorinq sistemlərinin yaradılması müvafiq qərarların daha dəqiq qəbulunu təmin edəcək. Rəqəmsal analitika vasitəsilə hava çirkliliyi, səs-küy, tullantı səviyyəsi və enerji sərfiyyatı real vaxtda izlənilə bilər. Rəqəmsallaşma nəticəsində əldə olunan məlumatlar ekoloji siyasətlərin sübut əsaslı planlaşdırılmasına xidmət edir. Bu isə resursların daha rasional istifadəsinə şərait yaradır. Dayanıqlı rəqəmsal təchizat zənciri modeli Azərbaycanın qlobal yaşıl təşəbbüslərdə iştirakını da gücləndirə bilər. BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun fəaliyyət planlarında rəqəmsallaşma əsas vasitə kimi qeyd olunur. Xüsusilə 9-cu və 12-ci məqsədlər – sənayeləşmə və məsuliyyətli istehlak/istehsal – rəqəmsal idarəetmə modelləri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda bu məqsədlərə nail olmaq üçün rəqəmsal və yaşıl strategiyaların uzlaşdırılması vacibdir. Təchizat zəncirinin menecerləri bu inteqrasiyanı idarə edə biləcək bilik və bacarıqlarla təmin olunmalıdır. Ali təhsil müəssisələrində "yaşıl

rəqəmsal idarəetmə" fənlərinin tədrisi bu istiqamətdə kadr hazırlığını gücləndirə bilər. Rəqəmsallaşma eyni zamanda məlumatların şəffaf şəkildə paylaşılmasına imkan verir ki, bu da ictimai nəzarəti və hesabatlılığı artırır. Sosial media və interaktiv platformalar vasitəsilə istehlakçılar istehsal prosesləri haqqında daha dolğun məlumat əldə edə bilirlər. Bu da bazarda daha məsuliyyətli istehlak davranışlarını formalaşdırır. Dayanıqlı təchizat zənciri yalnız istehsal və logistik əməliyyatlarla məhdudlaşmamalı, həm də bütövlükdə dəyər zəncirini əhatə etməlidir. Rəqəmsal transformasiya bu dəyər zəncirinin şəffaf, nəzarət ediləbilən və ekoloji cəhətdən davamlı olmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən rəqəmsal texnologiyalar sadəcə səmərəlilik deyil, həm də sosial və ekoloji məsuliyyət daşıyan idarəetmə modelinə çevrilməlidir.

Təchizat zəncirlərinin rəqəmsallaşdırılması həm imkanlar, həm də yeni risklər doğurur. Rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərən təchizat sistemləri bir çox texnoloji, hüquqi və strateji təhlükələrlə üzləşə bilər. Kiber təhlükələr bu risklərin ön sırasındadır. Kiberhücumlar nəticəsində məlumatların sızması, əməliyyatların dayanması və maliyyə itkiləri baş verə bilər. Xüsusilə ERP və SCM sistemləri kimi kritik informasiya resurslarının qorunması təşkilat üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən təchizat zənciri menecerləri üçün kibertəhlükəsizlik əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Məlumatların şifrələnməsi, çoxmərhələli identifikasiya və təhlükəsizlik protokolları bu sahədə əsas tədbirlərdəndir. Eyni zamanda, təchizat zəncirində iştirak edən tərəfdaşlar arasında məlumat mübadiləsi də ciddi risk daşıyır. Rəqəmsal ekosistemdə bir zəif halqa bütün sistemi təhlükə altına ata bilər. Bu səbəbdən tədarükçülər və distribyutorlar da təhlükəsizlik standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycanda bu istiqamətdə normativ tələblər formalaşdırılmalıdır. Hüquqi sistemdə blokçeyn əməliyyatlarının və rəqəmsal müqavilələrin hüquqi tanınması məsələləri tam tənzimlənməlidir. Bu, hüquqi qeyri-müəyyənlik riskini minimuma endirər. Rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərən təchizat zəncirləri üçün etibarlılıq və hüquqi sabitlik əsas şərtlərdir. Digər bir risk kateqoriyası isə texnoloji asılılıqla bağlıdır. Müəssisələr bəzən spesifik proqram təminatlarına və ya platformalara həddindən artıq etibar edirlər. Bu, texnologiya təminatçısı ilə bağlı problemlər baş verdikdə əməliyyatların iflic olmasına səbəb ola bilər. Bundan qaçmaq üçün texnoloji diversifikasiya və alternativ sistemlərin planlaşdırılması vacibdir. Rəqəmsal təchizat zənciri eyni zamanda təbii fəlakətlər, geosiyasi gərginliklər və pandemiyalar kimi xarici risklərə qarşı da həssasdır. Bu kimi hallarda rəqəmsal platformaların elastikliyi və bərpaolunma qabiliyyəti ön plana çıxır. Bulud əsaslı sistemlər, redundans strukturları və məlumat ehtiyat nüsxələri bu məqsədlə tətbiq olunur. Azərbaycanda dövlətin informasiya təhlükəsizliyi strategiyasında bu məsələlərə xüsusi yer ayrılmalıdır. Təchizat zəncirindəki risklərin idarə olunması üçün süni intellekt əsaslı analitika vasitələrindən istifadə getdikcə genişlənir. Bu sistemlər əməliyyatlarda nasazlıq ehtimalını qabaqcadan təyin edə və risklərin təsir dərəcəsini qiymətləndirə bilir. Big Data analitikası vasitəsilə təchizat zəncirindəki potensial fasilələr erkən mərhələdə aşkar edilə bilər. Bu yanaşma müəssisəyə çevik qərarlar vermək və resursları yenidən yönəltmək imkanı yaradır. Risk idarəetməsi üçün rəqəmsal "nə baş versə" modelləri (what-if scenarios) də vacib alətlərdəndir. Bu modellər müxtəlif hadisələrin nəticələrini simulyasiya etməyə və qabaqlayıcı tədbirlər

görməyə şərait yaradır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən iri şirkətlər bu texnologiyaların tətbiqini mərhələli şəkildə həyata keçirməyə başlamışdır. Lakin orta və kiçik müəssisələr hələ də bu sahədə texniki və maliyyə çətinlikləri ilə üzləşirlər. Dövlətin bu tip müəssisələr üçün risk idarəetmə texnologiyalarına çıxışı asanlaşdıran subsidiyalar və dəstək proqramları formalaşdırması vacibdir. Eyni zamanda, kadr hazırlığı və texnoloji savadlılığın artırılması bu risklərin effektiv idarə olunmasına yardımçı olur. Universitetlərdə və peşə məktəblərində risk analitikası və rəqəmsal təhlükəsizlik modullarının tədrisi genişləndirilməlidir. Təchizat zənciri menecerlərinin kibertəhlükəsizlik üzrə ixtisaslaşdırılmış təlimlərə cəlb olunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatlar daxilində risklərin monitorinqi üçün rəqəmsal dashboard-lar və xəbərdarlıq sistemləri qurulmalıdır. Bu sistemlər real vaxtda risk göstəricilərini izləyərək avtomatik xəbərdarlıq göndərə bilər. Beləliklə, təchizat zəncirinin fasiləsizliyi və təhlükəsizliyi təmin olunur. Risklər yalnız texniki deyil, həm də reputasiya aspektindən əhəmiyyətlidir. Rəqəmsal təchizat zənciri ilə bağlı baş verən problemlər ictimai etimada zərbə vura bilər. Məsələn, məlumat sızması və ya gecikmələr müştəri etibarını azalda bilər. Bu baxımdan ictimaiyyətlə əlaqələr və böhran kommunikasiyası strategiyaları da risk planlarının bir hissəsi olmalıdır. Rəqəmsal etik kodekslərin formalaşdırılması da müasir dövrün tələblərindəndir. Məlumatların qorunması ilə yanaşı, onların necə istifadə edildiyi də etik çərçivədə qiymətləndirilməlidir. Süni intellektin qərarvermə mexanizmlərində şəffaflıq və hesabatlılıq təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə beynəlxalq standartlara uyğunluq və audit mexanizmləri tətbiq edilməlidir. Rəqəmsal təchizat zəncirindəki bütün iştirakçılar arasında qarşılıqlı etimadın formalaşması üçün təhlükəsiz məlumat mübadiləsi zəruridir. Bu, həm texniki, həm də təşkilati mexanizmlərlə təmin olunmalıdır. Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasında risk idarəetməsi komponentlərinin genişləndirilməsi təchizat zənciri infrastrukturunun davamlılığına töhfə verəcək. Təkcə texnologiyalara deyil, risklərin önlənməsi üzrə institusional mexanizmlərə də investisiya edilməlidir. Beləliklə, rəqəmsallaşma prosesi təhlükəsizlik, şəffaflıq və etibarlılıq çərçivəsində idarə oluna bilər. Rəqəmsal təchizat zənciri yalnız effektiv deyil, həm də dayanıqlı və etibarlı olmalıdır. Bu isə yalnız texniki deyil, həm də strateji və təşkilati yanaşmaların birlikdə tətbiqini tələb edir.

Müasir təchizat zənciri idarəçiliyində Enterprise Resource Planning (ERP) və Supply Chain Management (SCM) sistemləri inteqrasiyanın əsas dayaqları hesab edilir. ERP sistemləri müəssisədaxili resursların koordinasiyasını təmin etməklə maliyyə, istehsal, insan resursları və logistika funksiyalarını vahid platformada birləşdirir. SCM həlləri isə xarici tərəfdaşlarla – tədarükçülər, distribyutorlar, müştərilər və nəqliyyat operatorları ilə qarşılıqlı əlaqələrin optimallaşdırılmasına xidmət edir. Azərbaycanda iri istehsal müəssisələri və ticarət şirkətləri artıq SAP, Oracle və Microsoft Dynamics kimi qabaqcıl ERP həllərindən istifadə etməyə başlamışdır. Bu sistemlər vasitəsilə məlumatların real vaxt rejimində monitorinqi və analizi mümkün olur ki, nəticədə qərarvermə sürəti və dəqiqliyi artır. Eyni zamanda, SCM tətbiqetmələri logistik axınların proqnozlaşdırılmasını və anbar idarəçiliyini rəqəmsal əsasda həyata keçirməyə şərait yaradır. İnteqrasiyanın uğurlu modeli kompleks proqram təminatının

mərhələli şəkildə tətbiqi, əməkdaş heyətin texnoloji bacarıqlarının artırılması və biznes proseslərin rəqəmsallaşma strategiyası ilə uyğunlaşdırılması şərtlərinə əsaslanır. Azərbaycanın təchizat zəncirinin inkişafında ERP və SCM sistemlərinin düzgün inteqrasiyası rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır [6].

Blokçeyn texnologiyası təchizat zəncirində məlumat axınlarının təhlükəsizliyini və şəffaflığını təmin edən innovativ həll kimi çıxış edir. Bu texnologiya vasitəsilə malların hərəkəti, müqavilələrin icrası və ödənişlərin həyata keçirilməsi tam nəzarət altında olur və dəyişdirilməz məlumat bazasında qeydə alınır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, blokçeyn tətbiqi vasitəsilə saxta məhsulların dövriyyəsi və logistika riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Azərbaycanda blokçeyn əsaslı layihələr hələ ilkin mərhələdədir, lakin rəqəmsal audit və elektron sənəd dövriyyəsinin inkişafı üçün real potensial mövcuddur. Dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ilə ticarət və nəqliyyat əməliyyatlarının rəqəmsallaşdırılması üzrə layihələrdə blokçeyn sınaqları aparılır. Bu texnologiyanın üstünlükləri sırasında əməliyyat sürətinin artırılması, əməliyyat xərclərinin azaldılması və hüquqi risklərin minimumlaşdırılması xüsusi qeyd edilir. Rəqəmsal audit vasitəsilə təchizat zəncirinin bütün mərhələlərində şəffaflıq səviyyəsi yüksəlir və müasir idarəetmə standartlarına uyğun hesabatlılıq təmin edilir. Blokçeyn və rəqəmsal audit imkanları Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində etibarlı tərəfdaş mövqeyini möhkəmləndirmək üçün strateji vasitə hesab olunur [7].

Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyaların təchizat zəncirində tətbiqi sahəsində hüquqi-normativ baza kifayət qədər geniş və mərhələli şəkildə formalaşmışdır. Ölkənin "Elektron hökumət" konsepsiyası, "Rəqəmsal Transformasiya Konsepsiyası" və "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası" rəqəmsallaşmanın hüquqi əsaslarını təşkil edir. Bu sənədlərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi və biznes mühitinin elektronlaşdırılması xüsusi prioritet kimi müəyyən edilib [1]. 2021-ci ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı" çərçivəsində müxtəlif sektorlar üzrə rəqəmsallaşma hədəfləri qoyulmuşdur. Bu tədbirlər təchizat zəncirinin rəqəmsal idarəetmə alətlərinin tətbiqini də əhatə edir. Dövlət proqramları eyni zamanda yerli şirkətlərə innovativ texnologiyaların tətbiqinə dair dəstək mexanizmlərini – güzəştli kreditlər, vergi imtiyazları və texnologiya parklarında rezidentlik imkanlarını təqdim edir. Hüquqi-normativ baza Azərbaycanda rəqəmsal transformasiyanın institusional təminatı üçün zəruri mühit yaradır və bizneslərin rəqəmsallaşmanı strateji inkişaf prioritetinə çevirməsini stimullaşdırır [5].

Özəl sektorda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi son illərdə artan templə inkişaf edir. Böyük pərakəndə ticarət şirkətləri və logistika operatorları ERP sistemləri, CRM platformaları, elektron sənəd dövriyyəsi və rəqəmsal anbar idarəçiliyi həllərini mərhələli şəkildə tətbiq edir. Xüsusilə iri ticarət şəbəkələri məhsul dövriyyəsinin və tədarük zəncirinin idarə edilməsində SAP və Oracle əsaslı həllərdən istifadə edirlər. Nəqliyyat-logistika şirkətləri isə marşrut planlaşdırma və nəzarət proseslərində rəqəmsal platformalara üstünlük verir, bu da xidmətlərin keyfiyyətini və sürətini artırır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi startaplar isə təchizat zənciri üçün innovativ həllər – IoT əsaslı izləmə

sistemləri, mobil tətbiqlər və elektron ödəniş platformaları hazırlayır. Ölkədəki bank sektoru da maliyyə əməliyyatlarının və tədarük zəncirinin rəqəmsallaşdırılmasına töhfə verir: elektron akkreditivlər və rəqəmsal ticarət maliyyələşməsi xidmətləri təklif olunur. Bununla belə, özəl sektorun böyük hissəsində hələ də ənənəvi idarəetmə və kağız əsaslı proseslər qalmaqdadır. Buna görə də rəqəmsal kompetensiyaların artırılması və texnoloji modernləşmə proqramlarının genişləndirilməsi vacibdir.

Rəqəmsal texnologiyaların təchizat zəncirində tətbiqi sahəsində bir sıra çətinliklər mövcuddur ki, bunlar prosesin sürətinə və nəticəliliyinə mənfi təsir göstərir. Əvvəla, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı regional fərqlərin yaranmasına səbəb olur: iri şəhərlərdə yüksək sürətli internet və texnoloji baza olsa da, bir çox rayonlarda bu imkanlar məhdud qalır. İkincisi, kadr potensialının məhdudluğu, rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin qeyri-kafi olması və texniki bacarıqların çatışmazlığı müəssisələrin transformasiya qabiliyyətini zəiflədir. Üçüncü problem maliyyə resurslarının məhdudluğudur – orta və kiçik sahibkarlıq subyektləri bahalı ERP və SCM həllərinə investisiya etməkdə çətinlik çəkir. Bundan əlavə, bəzi müəssisələrdə dəyişikliklərə qarşı psixoloji müqavimət və ənənəvi idarəetmə metodlarına bağlılıq qalır. Nəhayət, hüquqi və tənzimləyici mexanizmlərdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinə dair bəzi boşluqlar mövcuddur. Məsələn, blokçeyn əsaslı əməliyyatların hüquqi tanınması, rəqəmsal müqavilələrin icra mexanizmləri və elektron arxivləşmə məsələləri tam tənzimlənməyib. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət dəstəyi, beynəlxalq təcrübənin adaptasiyası və rəqəmsal bacarıqların inkişaf etdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər zəruridir [6].

Rəqəmsal texnologiyalar təchizat zəncirinin ilkin mərhələsi olan planlaşdırma proseslərinin optimallaşdırılmasında əsas rol oynayır. Planlaşdırma təchizat zəncirinin strateji, taktiki və operativ səviyyələrində qərarların qəbul olunması üçün əsas mərhələdir. Bu mərhələdə rəqəmsallaşma məlumatların toplanması, emalı və təhlili üçün geniş imkanlar yaradır. Rəqəmsal planlaşdırma sistemləri müəssisəyə real vaxt rejimində təchizat, tələb və istehsal balanslarını müəyyən etməyə imkan verir. Xüsusilə ERP (Enterprise Resource Planning) sistemləri planlaşdırma mərhələsində müəssisədaxili resursların koordinasiyasını təmin edir. Məlumat əsaslı qərarvermə prosesi planlaşdırmanın dəqiqliyini artırır və risklərin azaldılmasına xidmət edir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi modelləri tələb proqnozlarının daha dəqiq aparılmasına kömək edir. Bu isə ehtiyat səviyyələrinin optimallaşdırılmasını və israfın qarşısının alınmasını təmin edir. Rəqəmsal texnologiyalar statistik və qeyri-müəyyənlik şəraitində ssenari əsaslı planlaşdırma aparmaq imkanı yaradır. Təchizat zənciri iştirakçıları arasında məlumat axını rəqəmsal platformalar vasitəsilə sürətlənir. Bu, müəssisənin çevikliyini və dinamik dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətini artırır. Təchizat və istehsal sistemləri inteqrasiya olunmuş rəqəmsal platformalar üzərindən birgə planlaşdırma həyata keçirə bilir. Elektron məlumat mübadiləsi (EDI) sistemləri planların avtomatik şəkildə paylaşılmasını və sinxronizasiyasını təmin edir. Rəqəmsal dashboard-lar vasitəsilə menecerlər təchizat göstəricilərini birbaşa izləyə bilirlər. Bulud əsaslı planlaşdırma proqramları əməkdaşlığı gücləndirir və coğrafi məsafədən asılı olmayaraq komanda işinə şərait yaradır. Rəqəmsal ikiz

(digital twin) texnologiyası məhsul və proseslərin virtual modelinin yaradılmasına imkan verir. Bu, planlama mərhələsində müxtəlif ssenariləri əvvəlcədən sınaqdan keçirmək üçün ideal vasitədir. Məlumat bazalarının inteqrasiyası rəqəmsal planlaşdırmanın effektivliyini artırır. Təchizatçı bazasının rəqəmsallaşdırılması tədarük mənbələrinin risk və potensiallarını daha dəqiq təhlil etməyə imkan verir. Proqnozlaşdırma və planlama arasında əlaqə avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə real vaxtda qurulur. Satış və əməliyyat planlaması (S&OP) modelləri rəqəmsal analitika ilə daha çevik şəkildə tənzimlənir. Süni intellektə əsaslanan qərarvermə alqoritmləri çoxsaylı faktorları paralel şəkildə qiymətləndirə bilir. Təchizat zəncirində qeyri-müəyyənliklərin idarə olunmasında rəqəmsal analitika aparıcı rol oynayır. Qlobal logistika proseslərində zamanında təchizatın təmin olunması üçün planlaşdırma alətləri rəqəmsallaşdırılır. Azərbaycanın təchizat sistemlərində də planlaşdırma modulları mərhələli şəkildə ERP sistemlərinə inteqrasiya olunur. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli planlaşdırma modelləri rəqəmsal texnologiyalarla dəstəklənir. Kənd təsərrüfatında hava proqnozları və tələb analizi rəqəmsal platformalarda inteqrasiya olunur. Enerji sektorunda yük balanslaşdırması və enerji tələbatı planlaması rəqəmsal texnologiyalarla optimallaşdırılır. Rəqəmsal xəritələmə texnologiyaları logistik planlamada böyük üstünlük yaradır. Marşrutların və təhvil qrafiklərinin optimallaşdırılması planlama prosesini daha effektiv edir. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə müxtəlif departamentlərin sinxron fəaliyyəti təmin olunur. Bu, istehsalın və təchizatın optimal səviyyədə planlaşdırılmasını dəstəkləyir. Süni intellekt əsaslı proqnoz sistemləri bazar dəyişikliklərinə tez reaksiya verməyə şərait yaradır. İnventar idarəetməsində rəqəmsal sistemlər balans və dövriyyə göstəricilərini avtomatik izləyir. Bu isə anbar tutumlarının düzgün istifadəsinə və xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır. Təchizatın çevik planlaşdırılması rəqəmsal vasitələrlə risklərin qabaqlanmasını asanlaşdırır. Müəssisələr eyni anda bir neçə ssenari üzərində işləyərək daha çevik qərarlar verə bilir. Planlama və proqnozlaşdırma nəticələrinin vizualizasiyası qərar qəbulunu asanlaşdırır. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə həm qısa, həm də uzunmüddətli planlar effektiv şəkildə koordinasiya olunur. Təchizat bazarında dəyişən şərtlərə uyğunlaşmaq üçün rəqəmsal planlaşdırma sistemləri adaptiv modellərlə işləyir. Süni intellekt dəyişən müştəri davranışlarına əsasən tələbi öncədən təxmin edə bilir. Təchizat zəncirinin elastikliyi planlama mərhələsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiq səviyyəsindən asılıdır. Elektron sənədlərin dövriyyəsi planlama məlumatlarının sürətli ötürülməsinə səbəb olur. Rəqəmsal texnologiyalar planlama və yerinə yetirmə arasında keçidi daha şəffaf edir. Rəqəmsal planlaşdırma yalnız səmərəliliyi deyil, həm də qənaətçiliyi təmin edir. Təchizat strategiyalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün real vaxt məlumatlarına əsaslanmaq vacibdir. Azərbaycanın rəqəmsallaşma strategiyası çərçivəsində planlaşdırma alətlərinin yayılması dəstəklənir. Bu məqsədlə təlim proqramları və texnoloji dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır. Özəl sektor bu texnologiyaları tətbiq etdikcə məhsuldarlıq və dayanıqlılıq göstəriciləri artır. Texnologiyanın bu mərhələdəki rolu ümumi təchizat zəncirinin performansına birbaşa təsir göstərir. Planlaşdırma düzgün aparılmadıqda sonrakı mərhələlərdə

problemlər qaçılmaz olur. Buna görə də rəqəmsal texnologiyalarla dəstəklənən planlama sistemləri strateji əhəmiyyət daşıyır.

Rəqəmsal texnologiyalar təchizat zəncirinin istehsal və paylama mərhələsində çeviklik, dəqiqlik və məhsuldarlıq baxımından mühüm üstünlüklər təmin edir. Müasir istehsal sistemləri tam rəqəmsallaşdırılmış mühitdə fəaliyyət göstərir. Sənaye 4.0 konsepsiyası çərçivəsində rəqəmsal texnologiyalar istehsal sahəsində inqilabi dəyişikliklər yaradıb. Əşyaların İnterneti (IoT), avtomatlaşdırma sistemləri və süni intellekt əsaslı istehsal xətləri məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Real vaxt rejimində maşınların monitorinqi istismarda fasilələrin qarşısını alır. Sensor texnologiyaları vasitəsilə avadanlıqların texniki vəziyyəti izlənilir və proqnozlaşdırıcı texniki xidmət tətbiq olunur. Rəqəmsal monitorinq sistemləri enerji sərfiyyatını və istehsal xətləri üzrə məhsuldarlığı optimallaşdırır. SCADA sistemləri uzaqdan idarəetməyə və proseslərə müdaxiləyə imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar istehsal planlaması ilə real istehsal gedişatını sinxronlaşdırır. İnteqrasiya olunmuş istehsal informasiya sistemləri ERP ilə əlaqələndirilərək vahid nəzarət mühiti yaradır. Süni intellekt məhsul keyfiyyətini izləmək və qəza hallarını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Təchizat zəncirinin effektivliyi yalnız planlaşdırma və icra mərhələləri ilə məhdudlaşmır, həm də davamlı monitorinq və təkmilləşdirmə prosesi ilə formalaşır. Bu mərhələdə rəqəmsal texnologiyalar sistemin dayanıqlığını, şəffaflığını və uyğunluğunu təmin edən əsas vasitəyə çevrilir. Təchizat zəncirində real vaxt məlumatların toplanması və emalı monitorinq prosesinin əsasını təşkil edir. Bu məqsədlə Big Data texnologiyaları geniş istifadə olunur. Müxtəlif mənbələrdən – ERP, SCM, CRM, IoT cihazları və logistika platformalarından gələn məlumatlar inteqrasiya olunaraq mərkəzi analiz sistemlərində emal olunur. Bu isə qərarvermə mexanizmlərini dəqiqləşdirir və risklərin erkən aşkar edilməsinə imkan verir. Süni intellekt əsaslı alqoritmlər təchizat zəncirində normadan kənar fəaliyyətləri müəyyənləşdirə bilir. Bu texnologiyalar vasitəsilə tələbatdakı dəyişikliklər, gecikmələr və məhsul qıtlığı kimi halların proqnozlaşdırılması mümkündür. Təchizat zəncirində əməliyyat performansının qiymətləndirilməsi üçün KPI-lər (Əsas Göstəricilər) rəqəmsal dashboard-larda əks olunur. Bu göstəricilərə çatdırılma dəqiqliyi, stok dövriyyəsi, sifariş icra müddəti və məhsul itkiləri daxildir. Rəqəmsal nəzarət paneli vasitəsilə bu göstəricilər anlıq izlənilir və müqayisəli təhlil aparılır. Avtomatlaşdırılmış hesabat sistemləri rəhbərliyə operativ və strateji qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Eyni zamanda, təchizat zəncirində fasilələrin səbəbləri təhlil olunaraq düzəlişlər həyata keçirilə bilir. Süni intellekt sistemləri "anomal davranışları" müəyyənləşdirərək xəbərdarlıq verir. Məsələn, məhsulun normal hərəkət trayektoriyasından kənara çıxması sistemdə avtomatik qeyd olunur. Blokçeyn texnologiyası məlumatların dəyişdirilməzliyini təmin edərək etibarlılıq və şəffaflıq yaradır. Təchizat zəncirinin istənilən mərhələsində baş verən dəyişikliklər blokçeyn qeydiyyatına düşür və sistem tərəfindən izlənilir. Bu texnologiya xüsusilə audit və uyğunluq yoxlamalarında effektiv vasitədir. Rəqəmsal texnologiyalar həmçinin təchizat zəncirində "bottle-neck" – tıxanma nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsində də istifadə olunur. Analitik alətlər sistemdəki zəif həlqələri təyin edir və

təkmilləşdirilmə istiqamətləri təqdim edir. Rəqəmsal proses xəritələşdirmə (process mapping) texnikaları təchizat zəncirinin vizual analizinə imkan verir. Bu texnologiyalar vasitəsilə proseslərdəki səmərəsizliklər və gecikmə nöqtələri müəyyən olunur. Təchizat zəncirinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılması üçün Lean və Six Sigma metodologiyaları da rəqəmsal platformalarla birgə tətbiq edilir. Müəssisələr rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə proseslərin optimallaşdırılması və standartlaşdırılmasına nail olur. Təkmilləşdirmə strategiyaları süni intellektin verdiyi tövsiyələr əsasında formalaşdırılır. Azərbaycanda bəzi müəssisələr rəqəmsal keyfiyyət idarəetməsi sistemlərini tətbiq edərək məhsul və xidmətlərini standartlara uyğunlaşdırmağa çalışır. Rəqəmsal texnologiyalar daxili yoxlamaların və uyğunluq qiymətləndirmələrinin daha səmərəli aparılmasına imkan verir. Eyni zamanda, rəqəmsal təhlil vasitəsilə təchizat zəncirindəki hər bir mərhələnin məhsuldarlığı ölçülə bilir. Əldə edilən nəticələr əsasında strateji qərarlar qəbul edilir və uzunmüddətli planlar yenilənir. Rəqəmsal texnologiyalar istismar xərclərinin azaldılmasına da töhfə verir. Real vaxt monitorinqi sayəsində resurs israfı və enerji sərfiyyatı minimallaşdırılır. Təkmilləşdirmə mərhələsində rəqəmsal simulyasiya (digital simulation) vasitəsilə alternativ modellər sınaqdan keçirilir. Bu yanaşma resurs sərf etmədən dəyişikliklərin mümkün nəticələrini öncədən qiymətləndirməyə imkan verir. Süni intellekt əsaslı "öyrənən sistemlər" (machine learning systems) təchizat zənciri performansından öyrənərək gələcəkdə daha effektiv strategiyalar hazırlayır. Müştəri məmnuniyyəti göstəriciləri də monitorinq sistemlərinə inteqrasiya olunur. Elektron geribildirimlər, şikayətlər və qiymətləndirmələr məlumat bazasında qeyd edilir. Bu məlumatlar təchizat proseslərinin müştəri gözləntilərinə uyğun təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Təchizat zəncirində rəqəmsal monitorinq sistemləri həmçinin mütəxəssis qərarlarının sübut əsaslı olmasını təmin edir. İnsan səhvləri minimuma enir və operativlik artır. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə strateji partnyorlarla koordinasiya daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Bu, regional və qlobal səviyyədə əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir. Azərbaycanın "Rəqəmsal Ticarət Qovşağı" təşəbbüsü bu sahədə rəqəmsal təkmilləşdirmə imkanlarının inkişafına zəmin yaradır. Logistika mərkəzlərində tətbiq olunan ağıllı idarəetmə sistemləri tranzit və ticarət imkanlarını artırır. Monitorinq texnologiyaları təchizat zəncirinin geosiyasi risklərə davamlılığını da artırır. Regionda baş verən geosiyasi dəyişikliklərə operativ cavab vermək üçün rəqəmsal nəzarət zəruridir. Təchizat zənciri üzrə performans qiymətləndirilməsi müəssisələrin gələcək strategiyalarına birbaşa təsir göstərir. Rəqəmsal texnologiyalar strateji planlaşdırma və təkmilləşdirmə arasında körpü rolunu oynayır. Bu isə davamlı inkişaf və rəqabət qabiliyyəti üçün əsas şərtdir. Azərbaycanda təchizat sistemlərinin rəqəmsal monitorinq və təkmilləşdirmə imkanlarının genişləndirilməsi prioritet sahələrdən biri olmalıdır. Dövlət dəstəyi ilə müəssisələrin rəqəmsal hesabat sistemlərinə keçidi təşviq olunmalıdır. Rəqəmsal monitorinq nəticələri yalnız daxili qərarvermə üçün deyil, həm də tərəfdaşlara şəffaflıq təqdim etmək üçün əhəmiyyətlidir. Beləliklə, təchizat zəncirinin monitorinqi və təkmilləşdirilməsi sahəsində rəqəmsal texnologiyaların rolu hər keçən gün daha da əhəmiyyət kəsb edir.

Qlobal rəqəmsallaşma prosesləri təkcə daxili istehsal və ticarət

əməliyyatlarını deyil, həm də regional əməkdaşlıq modellərini əsaslı şəkildə dəyişməkdədir. Cənubi Qafqaz regionunda, xüsusilə Azərbaycan üçün rəqəmsal texnologiyalar nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin inteqrasiyası və beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin artırılması baxımından strateji alətə çevrilir. TRACECA və Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizi kimi iri regional layihələr rəqəmsal təchizat zənciri platformalarına tələbat yaradır. Bu layihələr çərçivəsində rəqəmsal gömrük sistemləri, elektron sənəd dövriyyəsi və beynəlxalq akkreditivlərin elektron forması geniş tətbiq edilir [2]. Rəqəmsal iqtisadiyyat regional bazarlarda şəffaflığı və sürəti artırır, rəqabət mühitini genişləndirir və yeni xidmət sahələrinin yaranmasına şərait yaradır. Azərbaycan hökumətinin "Rəqəmsal Ticarət Qovşağı" təşəbbüsü ölkənin regionda rəqəmsal logistika və ticarət mərkəzi statusunu gücləndirməyi hədəfləyir. Bu təşəbbüslər eyni zamanda qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsini və rəqəmsal standartların uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Regional əməkdaşlıq formatında rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi Azərbaycanın logistika və nəqliyyat klasterlərinin inkişafında həlledici rol oynayır [4].

Azərbaycanın iqtisadi modelində enerji və logistika sektorları aparıcı sahələr hesab edilir və rəqəmsallaşmanın tətbiqi bu sahələrdə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Enerji sektorunda rəqəmsal texnologiyalar hasilatın optimallaşdırılması, avadanlıqların uzaqdan monitorinqi və istehsal proseslərinin proqnozlaşdırılması üçün geniş tətbiq olunur. SOCAR şirkəti artıq bir sıra layihələrdə SCADA və ERP sistemlərinin inteqrasiyası vasitəsilə rəqəmsal idarəetməni inkişaf etdirir. Neft-qaz hasilatı və nəqli sahəsində rəqəmsal həllər əməliyyat xərclərini azaltmaq və istehsal təhlükəsizliyini artırmaq məqsədinə xidmət edir. Logistika sektorunda isə blokçeyn texnologiyası, GPS əsaslı izləmə sistemləri və elektron daşınma sənədləri əməliyyat effektivliyini yüksəldir [7]. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri rəqəmsal logistika infrastrukturunun inkişafını dəstəkləyən strateji obyektlərdir. Bu obyektlərdə müasir rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi tranzit potensialının daha səmərəli reallaşmasına və Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyinin güclənməsinə şərait yaradır. Enerji və logistika sahələrinin rəqəmsallaşdırılması həm regional əməkdaşlıqda yeni imkanlar açır, həm də qlobal dəyər zəncirlərinə daha dərin inteqrasiyanı təmin edir [3].

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi – Avropa ilə Asiya arasında yerləşməsi və zəngin enerji ehtiyatlarına sahib olması – ölkəni təchizat zənciri və logistika mərkəzinə çevirmək üçün unikal imkanlar təqdim edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi bu üstünlüklərin effektiv reallaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biridir. Mərkəzi Avrasiya regionunda rəqəmsal logistika dəhlizlərinin yaradılması Azərbaycanın beynəlxalq tranzit yük axınlarında payını artırmaq potensialını möhkəmləndirir. Eyni zamanda, rəqəmsal gömrük xidmətləri və beynəlxalq sertifikatlaşdırma sistemlərinin tətbiqi ölkənin logistika sektorunun qlobal standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Azərbaycanın "bir pəncərə" prinsipi üzrə rəqəmsal xidmətlər platforması transsərhəd əməliyyatların sadələşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm alət kimi çıxış edir. Geosiyasi baxımdan ölkə regionun enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və nəqliyyat dəhlizlərinin diversifikasiyasında əsas rol oynayır [3]. Bu funksiyanın

rəqəmsal alətlərlə dəstəklənməsi Azərbaycanın beynəlxalq təsir gücünü genişləndirməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunda dayanıqlı inkişafı stimullaşdırır. Beləliklə, rəqəmsallaşma Azərbaycanın geostrategiya baxımından mövqeyini daha da möhkəmləndirən strateji faktor kimi formalaşır.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, rəqəmsal texnologiyalar təchizat zəncirinin idarə edilməsində keyfiyyətcə yeni mərhələ formalaşdırır və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet istiqamət kimi çıxış edir. ERP və SCM sistemlərinin tətbiqi müəssisələrin əməliyyat effektivliyini yüksəltməklə yanaşı, resursların səmərəli idarə olunmasına və xərclərin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Süni intellekt və Big Data əsaslı həllər proqnozlaşdırmanın dəqiqliyini artırır, strateji qərarların daha çevik qəbul olunmasını təmin edir. Blokçeyn texnologiyası və rəqəmsal audit imkanları təchizat zəncirində şəffaflığı və təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldir. Dövlətin qəbul etdiyi normativ sənədlər və strateji proqramlar rəqəmsallaşmanın institusional bazasının möhkəmləndirilməsini dəstəkləyir. Özəl sektorun təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal transformasiya istehsal, logistika və ticarət əməliyyatlarında mühüm üstünlüklər qazandırır. Bununla yanaşı, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabər inkişafı, maliyyə və kadr resurslarının məhdudluğu prosesin dinamikasını zəiflədən amillər sırasındadır. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi və tranzit potensialı rəqəmsallaşmanın tətbiqi ilə yeni səviyyədə reallaşır və regionda lider logistika mərkəzinin formalaşmasını stimullaşdırır. Ümumiyyətlə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin edən vacib amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Təchizat zəncirinin rəqəmsallaşdırılması prosesinin dərinləşməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir: Yüksək sürətli internet və rəqəmsal xidmətlərin bütün regionlarda əlçatanlığı təmin olunmalıdır. Təchizat zənciri idarəçiliyi üzrə ixtisaslaşmış kadr hazırlığı və rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində təlim proqramları genişləndirilməlidir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqəmsal transformasiya layihələrinə çıxışını asanlaşdırmaq üçün güzəştli maliyyələşmə alətləri təkmilləşdirilməlidir. Blokçeyn əməliyyatlarının hüquqi tanınması və elektron müqavilələrin icra mexanizmləri ilə bağlı boşluqlar aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. Rəqəmsal Transformasiya üzrə Dövlət Proqramı (2023–2026). URL: https://mincom.gov.az/.2023.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. Azərbaycan 2030: Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişaf Konsepsiyası. URL: https://economy.gov.az/.2024.
3. European Bank for Reconstruction and Development. Azerbaijan: Transition Report – Digital Transformation and Logistics Infrastructure. London: EBRD Publications.

URL: https://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/transition-report.2022.
4. Christopher, M. Logistics & Supply Chain Management (5th ed.). Harlow: Pearson Education Limited. ISBN: 978-1292083797- https://www.pearson.com/en-gb/subject-catalogue/logistics-supply-chain-management-5e.html.2016.
5. Quliyev, T. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf trendləri və təchizat zənciri idarəetməsi. UNEC Ekspert Elmi Publisistik Jurnal, №1(14),-2023. s. 22–27.
6. Məmmədova, S. (2024). Rəqəmsal texnologiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi: təhlil və perspektivlər. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəşrləri, Bakı, s. 45–50.
7. Sheffi, Y. The Power of Resilience: How the Best Companies Manage the Unexpected. Cambridge: MIT Press. DOI: 10.7551/mitpress/9780262035373.001.0001.2017.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 25.08.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 29.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.9
UOT - 620.92
Tələt ƏLİZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti,doktorant
talatalizade@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2381-0458

AZƏRBAYCAN ÜÇÜN BƏRPA OLUNAN ENERJİ TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə: İqlim dəyişikliyinin sürətlənməsi, fosil yanacaq ehtiyatlarının məhdudluğu və geosiyasi qeyri-sabitliklər qlobal miqyasda enerji keçidini zəruri edir və bu kontekstdə bərpa olunan enerji texnologiyaları dayanıqlı inkişafın əsasına çevrilir. Ənənəvi olaraq karbohidrogenlərlə zəngin olan Azərbaycan bu qlobal dəyişikliyin ciddi nəticələrini nəzərə alaraq, enerji qarışığının şaxələndirilməsinə strateji şəkildə yönəlir. Bu məqalədə günəş, külək, su elektrik, geotermal və biokütlə kimi müxtəlif bərpa olunan enerji texnologiyaları və onların Azərbaycanda inkişaf potensialı araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan mənbələrin rolunu müəyyənləşdirmək, bu keçidin üstünlüklərini və mövcud çətinliklərini təhlil etməkdir. Metod olaraq normativ sənədlərin, rəsmi statistikaların və beynəlxalq təşkilatların hesabatlarının təhlili aparılmış, həmçinin müqayisəli yanaşma ilə digər ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmışdır. Bu keçidin çoxşaxəli strateji əhəmiyyəti izah edilir: enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizənin effektivliyi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması. Azərbaycan 2030-cu ilə qədər enerjisinin 30%-ni bərpa olunan mənbələrdən istehsal etməyi, 2050-ci ilə qədər isə istixana qazı emissiyalarını 40% azaltmağı hədəfləyir və bu istiqamətdə mütərəqqi siyasət çərçivələri, Dünya Bankının AZURE layihəsi və yaşıl hidrogenin inkişafı üzrə beynəlxalq tərəfdaşlıqlar kimi təşəbbüslərlə dəstəklənir. Eyni zamanda, Xəzər dənizində quruda və dənizdə külək enerjisi potensialının yüksək olması, Azərbaycanın bu sahədə regional liderə çevrilmək imkanlarını artırır. Ölkənin dəyişən enerji strategiyası yalnız daxili tələbatı qarşılamır, həm də onu regional ticarət üçün potensial "yaşıl enerji dəhlizi" kimi mövqeləndirərək, enerji mənzərəsində transformativ bir dəyişiklik vəd edir. **Nəticə olaraq,** Azərbaycanın bərpa olunan enerjiyə keçidi, davamlı inkişaf və qlobal enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən strateji bir istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, yaşıl enerji, bərpa olunan enerji strategiyası, texnologiya.

Talat ALIZADE

RENEWABLE ENERGY TECHNOLOGIES AND THEIR STRATEGIC IMPORTANCE FOR AZERBAIJAN

Abstract: The global imperative for an energy transition, driven by escalating climate change, finite fossil fuel resources, and geopolitical instabilities, places renewable energy technologies at the forefront of sustainable development. Azerbaijan, traditionally a hydrocarbon-rich nation, is strategically pivoting towards a diversified energy mix, recognizing the profound implications of this global shift. This article examines the various renewable energy technologies—solar, wind, hydroelectric, geothermal, and biomass—and their burgeoning potential within Azerbaijan. It elucidates the multifaceted strategic importance of this transition, encompassing enhanced energy security, robust climate change mitigation, significant economic diversification, and substantial job creation. Azerbaijan has set ambitious targets, aiming to generate 30% of its energy from renewable sources by 2030 and reduce greenhouse gas emissions by 40% by 2050, supported by progressive policy frameworks and key international partnerships such as the World Bank's AZURE project and collaborations for green hydrogen development. The nation's evolving strategy not only addresses domestic energy needs but also positions it as a prospective “green energy corridor” for regional trade, signifying a transformative shift in its energy landscape.

Keywords: Azerbaijan, green energy, renewable energy strategy, technology

Талат АЛИЗАДЕ

ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ИХ СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Абстракт: Глобальная необходимость энергетического перехода, вызванная ускоряющимся изменением климата, ограниченностью ископаемых топливных ресурсов и геополитической нестабильностью, выдвигает возобновляемые энергетические технологии на передний план устойчивого развития. Азербайджан, традиционно богатый углеводородами, стратегически переориентируется на диверсифицированный энергетический микс, осознавая серьезные последствия этого глобального сдвига. В данной статье рассматриваются различные возобновляемые энергетические технологии — солнечная, ветровая, гидроэлектрическая, геотермальная и биомасса — и их растущий потенциал в Азербайджане. Раскрывается многоаспектное стратегическое значение этого перехода, включающее усиление энергетической безопасности, эффективную борьбу с изменением климата, значительную диверсификацию экономики и создание новых рабочих мест. Азербайджан поставил перед собой амбициозные цели — к 2030 году производить 30% энергии из возобновляемых источников, а к 2050 году сократить выбросы парниковых газов на 40%, что поддерживается

прогрессивными политическими рамками и ключевыми международными партнёрствами, такими как проект AZURE Всемирного банка и сотрудничество в области развития зелёного водорода. Эволюционирующая стратегия страны не только отвечает внутренним энергетическим потребностям, но и позиционирует её как потенциальный «зелёный энергетический коридор» для региональной торговли, означая трансформационные изменения в энергетическом ландшафте.

Ключевые слова: Азербайджан, зелёная энергия, стратегия возобновляемой энергетики, технологии.

Introduction

The global energy landscape is undergoing an unprecedented transformation, driven by an urgent need to address the escalating threats of climate change, the finite nature of fossil fuel resources, and the persistent geopolitical instabilities associated with traditional energy sources [1]. The International Energy Agency (IEA) has projected a substantial increase in global energy demand by 50% by 2030 [15], intensifying the pressure to identify and deploy sustainable energy solutions. A significant portion of the global population, approximately 80%, resides in countries that are net-importers of fossil fuels, rendering them vulnerable to supply disruptions and unpredictable price fluctuations [6]. In response to these multifaceted challenges, the United Nations advocates for an accelerated transition to clean energy as a fundamental pathway to a healthy and livable planet for current and future generations [6].

Renewable energy, derived from sources continually replenished by nature—such as the sun, wind, water, Earth's heat, and biomass—offers a compelling and clean alternative to fossil fuels [16]. These technologies are instrumental in reducing greenhouse gas emissions, mitigating severe environmental impacts, and fostering a more sustainable energy future [1]. Over the past decade, there has been a remarkable global shift towards renewable energy adoption, propelled by continuous technological advancements, supportive policy incentives, and a growing worldwide environmental consciousness [1]. This transition is not merely an environmental imperative but a strategic necessity, promising enhanced energy security, robust economic growth, and significant job creation on a global scale [6].

Azerbaijan, a nation historically endowed with and reliant upon significant oil and natural gas reserves, presents a unique and compelling case study in this global energy transition. Its energy system has traditionally been dominated by hydrocarbons, with natural gas accounting for over 90% of its electricity generation in 2022 [4]. This substantial hydrocarbon production has afforded Azerbaijan one of the world's highest energy self-sufficiency ratios, with production nearly four times greater than domestic demand [4]. However, recognizing the long-term vulnerabilities associated with fossil fuel dependence, including exposure to global market volatility and the need to meet international climate commitments, Azerbaijan has embarked on an ambitious pivot towards renewable energy [2].

The country has set forth clear and ambitious targets, aiming to increase the share of renewable power capacity to 30% by 2030 and to reduce its greenhouse gas emissions by 40% by 2050 [3]. Azerbaijan's commitment is further underscored by its role as the host of COP29 in 2024, providing a significant platform to demonstrate and encourage leadership in sustainable energy development.[14] This strategic shift is designed not only to secure its domestic energy future and mitigate environmental impact but also to diversify its economy and position itself as a key player in regional green energy trade.

The situation in Azerbaijan, a nation with abundant oil and gas reserves, highlights a critical dynamic often observed in resource-rich economies. Despite possessing one of the world's highest energy self-sufficiency ratios due to its vast hydrocarbon production, Azerbaijan is aggressively pursuing renewable energy development [4]. This approach stems from a recognition that heavy reliance on a single energy source, even if domestically abundant, can create structural vulnerabilities. For instance, the historical presence of high energy price subsidies in Azerbaijan has disincentivized energy efficiency and exposed the domestic market to global fossil fuel price fluctuations [2]. By diversifying its domestic energy mix with renewables, Azerbaijan can achieve multiple strategic objectives. It can conserve its valuable exportable hydrocarbons for more lucrative international markets, thereby extending the lifespan and maximizing the value of its primary economic assets. Simultaneously, it can reduce the volatility of its domestic energy consumption and proactively mitigate the "resource curse" by fostering new, sustainable economic sectors. The nation's role as host of COP29 further elevates this strategy to a level of international responsibility, presenting an opportunity for global leadership in sustainable development.

This strategic direction also illustrates the interplay between global momentum and national policy. Azerbaijan's renewable energy push is not an isolated, internally generated policy but rather a deliberate and strategic response to, and active participation in, a broader global energy paradigm shift. The country is actively leveraging global trends—such as the falling costs of renewable technologies and the availability of international partnerships—to achieve its national objectives of energy security, economic diversification, and climate mitigation. This alignment of national energy policy with overarching global sustainability goals significantly amplifies Azerbaijan's strategic importance in the renewable energy domain, potentially allowing it to become a compelling model for other hydrocarbon-rich nations navigating similar transitions. This demonstrates how national self-interest can converge effectively with global environmental imperatives, leading to mutually beneficial outcomes.

This article aims to provide a comprehensive analysis of renewable energy technologies and their profound strategic importance for Azerbaijan. It will delve into the specific characteristics and advancements of various renewable technologies, examine the global strategic drivers for their adoption, and critically assess their particular relevance and development within the Azerbaijani context. The discussion will cover the technological, policy, economic, and environmental dimensions, culminating in a set of recommendations for Azerbaijan's continued leadership in the global energy transition.

The Strategic Importance of Renewable Energy Technologies

The strategic importance of renewable energy technologies transcends their environmental benefits, encompassing critical dimensions of global energy security, economic competitiveness, and social development. As the world grapples with the existential threat of climate change and the geopolitical complexities tied to finite fossil fuel resources, the transition to renewables has become a paramount global imperative.

Climate Change Mitigation: The burning of fossil fuels is unequivocally the largest contributor to global climate change, accounting for over 75% of global greenhouse gas (GHG) emissions and nearly 90% of all carbon dioxide emissions [6]. Renewable energy sources offer inherently clean alternatives, significantly reducing GHG emissions and mitigating the adverse environmental impacts associated with conventional energy production [1]. The International Renewable Energy Agency (IRENA) and the United Nations emphasize that to avert the most severe impacts of climate change, global emissions must be nearly halved by 2030 and reach net-zero by 2050, necessitating an end to fossil fuel reliance and a substantial investment in clean, accessible, affordable, sustainable, and reliable alternative energy sources [6]. Cheap electricity derived from renewable sources is projected to supply 65% of the world's total electricity by 2030 and could decarbonize 90% of the power sector by 2050, representing a massive reduction in carbon emissions [6]. This direct link to climate action underscores renewables as a cornerstone of international climate commitments, such as the Paris Agreement. Beyond climate change, switching to clean energy sources significantly improves public health by reducing air pollution. Air pollution, primarily from the burning of fossil fuels, is responsible for more than 13 million deaths worldwide each year and caused an estimated $2.9 trillion in health and economic costs in 2018 alone [6].

Energy Security and Independence: A significant strategic driver for renewable energy adoption is the enhancement of national energy security. Approximately 80% of the global population resides in countries that are net-importers of fossil fuels, rendering them highly susceptible to geopolitical shocks, supply disruptions, and volatile international energy prices.[6] Renewable energy sources, being indigenous and available in virtually all countries, offer a compelling pathway out of this import dependency [6]. By diversifying their energy portfolios with domestic renewables, nations can create more resilient and reliable power systems, insulating themselves from unpredictable global market fluctuations and enhancing their strategic autonomy [6]. This shift fundamentally redefines energy security from merely securing external supply lines to maximizing internal resource utilization and building a robust, diversified power supply. The International Renewable Energy Agency (IRENA) itself was mandated by governments worldwide to promote a rapid transition towards widespread and sustainable use of renewable energy, specifically to cope with challenges like rising energy prices and increasing global energy demand, thereby enhancing energy security [5].

Economic Competitiveness and Growth: The economic case for renewable energy has become overwhelmingly strong. Renewable energy is now the cheapest power option in most parts of the world, a status achieved through dramatic cost reductions [5]. For instance, the cost of electricity from solar power plummeted by 85% between 2010 and 2020, while onshore and offshore wind energy costs fell by 56% and 48% respectively during the same period [6]. These falling prices make renewable energy increasingly attractive, particularly for low- and middle-income countries where the majority of new electricity demand will originate [6]. The use of auction-based mechanisms for renewable energy procurement has been instrumental in driving down these costs, sometimes by as much as 70%, fostering increased competition among developers and improving risk allocation between private and public sectors [13]. Beyond direct cost savings, renewables protect national economies from the unpredictable price swings of fossil fuels and drive inclusive economic growth by stimulating new industries and value chains [6]. The economic viability of renewables is no longer a future aspiration but a present reality, making them a compelling and often preferential choice for new power generation capacity globally.

Job Creation and Social Benefits: The transition to a clean energy economy is a significant engine for job creation. The International Energy Agency (IEA) estimates that every dollar invested in renewables generates three times more jobs than in the fossil fuel industry [6]. The broader transition towards net-zero emissions is projected to result in an overall increase in energy sector jobs: while approximately 5 million jobs in fossil fuel production could be lost by 2030, an estimated 14 million new jobs would be created in clean energy, leading to a net gain of 9 million jobs [6] Furthermore, an additional 16 million workers would be required in energy-related industries for roles such as manufacturing electric vehicles, hyper-efficient appliances, or developing innovative technologies like hydrogen, totaling over 30 million potential jobs by 2030 [6]. Beyond employment, switching to clean energy sources significantly improves public health by reducing air pollution, which is responsible for millions of premature deaths and trillions of dollars in health and economic costs annually [6]. Ensuring a "just transition," which prioritizes the needs and rights of people affected by this shift, is paramount to ensure no one is left behind in this energy shift [6].

Global Policy and Investment Trends

Global renewable energy policy trends are characterized by several key approaches aimed at accelerating deployment and integration. Auction-based mechanisms have become increasingly popular for procuring renewable energy, driving down costs and enhancing transparency in the procurement process [13]. The growing importance of energy storage and grid modernization is also evident, as governments recognize these technologies as crucial for integrating intermittent renewable sources and ensuring grid reliability and efficiency [13]. There is also an increased focus on developing policy frameworks for emerging technologies, such as floating offshore wind and advanced solar PV, to support their development and deployment [13]. These trends highlight a global shift towards more sophisticated and integrated approaches to renewable energy policy, aiming

to drive down costs, enhance grid stability, and foster innovation in the sector.

Global energy investment patterns reflect these policy shifts. In 2025, global energy investment is set to reach a record $3.3 trillion, with clean energy technologies attracting $2.2 trillion, twice the capital of fossil fuels [11]. This decisive structural shift signifies a new "Age of Electricity," where investments in electricity generation, grids, and storage are projected to be 50% higher than total spending on bringing oil, natural gas, and coal to market [11]. Investment in solar PV, both utility-scale and rooftop, is expected to reach $450 billion in 2025, making it the single largest item in global energy investment [11]. Battery storage investments are also rapidly climbing, surging above $65 billion in 2025 [11]. Despite these historic investment levels, the International Energy Agency (IEA) warns that the world is still not on track to meet the COP28 pledge of tripling renewable power capacity, requiring annual investments in renewables to double and efficiency and electrification spending to nearly triple within five years [12].

The International Renewable Energy Agency (IRENA) plays a crucial role in promoting renewable energy globally. Mandated by governments, IRENA acts as a global voice for renewable energy, driving a rapid transition towards widespread and sustainable use. It addresses global challenges like increasing energy demand, global warming, and rising energy prices by providing leadership and expertise [5]. IRENA offers practical advice to member countries, helping them improve regulatory frameworks and build capacity. It facilitates access to relevant information, including data on renewable energy potential, best practices, financial mechanisms, and technological expertise [5]. The agency also focuses on knowledge and technology transfer, promoting local capacity development, integrating renewables into urban and rural environments, and raising the profile of renewable energy in global energy and climate debates [5]. This comprehensive approach underscores the global commitment to accelerating the renewable energy transition through coordinated efforts.

Importance for Azerbaijan

For Azerbaijan, a nation historically rich in hydrocarbon resources, the strategic importance of renewable energy technologies is multifaceted, extending beyond global environmental imperatives to encompass profound national energy security, economic diversification, and regional geopolitical aspirations.

- **Diversification of Energy Mix and Reduced Fossil Fuel Reliance**

Azerbaijan's energy system has traditionally been heavily reliant on oil and natural gas. In 2022, natural gas accounted for over 90% of the country's electricity generation [4]. While this has afforded Azerbaijan a high energy self-sufficiency ratio, with production nearly four times greater than domestic demand [4], it also exposes the nation to vulnerabilities associated with global fossil fuel market fluctuations [14]. The presence of high energy price subsidies has historically disincentivized energy efficiency, further entrenching fossil fuel dependence [2].

Recognizing these challenges, Azerbaijan has embarked on an ambitious energy transition. The country aims to increase the share of renewable power capacity to 30% by 2030 and to reduce its greenhouse gas emissions by 40% by 2050 [3]. This strategic pivot allows Azerbaijan to conserve its valuable oil and

natural gas resources for export, thereby maximizing their economic value in international markets and extending their lifespan [2]. The current share of renewable energy sources in Azerbaijan's total energy supply was 1.5% in 2022, contributing 6% to electricity supply [4]. In 2020, about 5.5% of electricity was generated from water, wind, and solar power plants, with 96.1 million kWh from wind farms and 46.9 million kWh from solar power plants [15].

Azerbaijan possesses significant untapped renewable energy potential across various forms:

- **Solar:** The country's abundant sunshine offers excellent solar power potential, with an estimated technical potential of around 23,000 MW and annual sunshine hours ranging from 2,400 to 3,200. Solar intensity is estimated at 1,500 to 2,000 kWh/m2 [2].
- **Wind:** Azerbaijan is relatively windy, particularly along the Caspian Sea coast. The technical potential for onshore wind is roughly 3,000 MW, with an economic potential of 800 MW, capable of generating approximately 2.4 TWh annually and conserving about 1 Mt of conventional fuel.[2] Offshore wind potential is even more substantial, with a technical capacity of 157 GW [8]
- **Small Hydro:** Hydropower is currently Azerbaijan's largest source of renewable energy. The technical potential for small hydro is 520 MW, which could generate up to 3.2 TWh annually [2] The Mingachevir Hydroelectric Power Plant, with an installed capacity of 424 MW, is a crown jewel of its hydropower infrastructure [8].
- **Geothermal:** The country has up to 800 MW of geothermal energy potential, with 11 identified geothermal zones holding water temperatures from 30°C to 100°C [2].
- **Biomass:** Rapid growth in industry and agriculture creates opportunities for electricity generation from various wastes, with an estimated technical potential of 380 MW [2].

Current projects underscore this commitment, including the inauguration of the 230 MW Garadagh Solar PV Plant and plans to connect the 240-Megawatt Absheron-Garadagh Wind Power Plant to the transmission grid [7].

Enhanced Energy Security and Resilience

While Azerbaijan is a net exporter of fossil fuels, diversifying its domestic energy mix with renewables significantly enhances its internal energy security and resilience. By reducing reliance on natural gas for domestic electricity generation, the country can better insulate its internal market from global price volatility and supply chain disruptions. The World Bank's AZURE project, for instance, focuses on strengthening and expanding Azerbaijan's high-voltage grid to ensure reliable evacuation of up to 1 GW of privately developed renewable power and improve grid stability to integrate 1.8 GW of renewable electricity through private investments.[7] This grid modernization is crucial for managing the intermittency of renewable sources and ensuring a robust and flexible power system for future energy needs. Furthermore, Azerbaijan's energy efficiency policies, including the 2021 Law on Rational Use of Energy Resources and Energy Efficiency and ongoing subsidy reforms slated for completion by 2028, are vital for optimizing

domestic consumption and reducing overall energy demand, thereby complementing the renewable energy expansion [14].

- **Economic Growth and Job Creation**

The transition to renewable energy is a powerful engine for economic growth and job creation in Azerbaijan. The AZURE project alone is expected to unlock an initial $384 million in private investments, paving the way for further renewable energy ventures [7]. The government's new renewable energy law, approved in 2022, provides incentives such as tax breaks, reduced import duties on renewable energy equipment, and guaranteed purchase agreements, making the market more attractive for investors [3]. These measures foster a conducive environment for new industries, stimulate local value chains, and create substantial employment opportunities across the renewable energy sector, from manufacturing and installation to operation and maintenance.

- **Regional Leadership and "Green Energy Corridor"**

Beyond domestic benefits, Azerbaijan is actively pursuing a strategic vision to become a regional "green energy corridor." This initiative aims to increase renewable energy development and trade across the region [7]. The country is working with international partners to develop cross-border energy projects, such as the proposed Trans-Caspian Energy Corridor, which would connect the energy grids of Azerbaijan, Turkmenistan, and Kazakhstan, facilitating the export of renewable energy to Europe and Asia [3]. This ambition leverages Azerbaijan's strategic geographical location and immense renewable potential, particularly its 157 GW of offshore wind technical capacity [8]. Hosting COP29 in 2024 provides Azerbaijan with a significant platform to demonstrate its leadership in sustainable energy development and encourage broader regional and international collaboration [14]. This transformation from a traditional fossil fuel exporter to a potential green energy exporter signifies a profound redefinition of its role in the global energy market and enhances its geopolitical influence through "green energy diplomacy."

- **Policy and Regulatory Framework**

Azerbaijan has made significant strides in establishing a supportive policy and regulatory framework for renewable energy. The 2022 Law on the Use of Renewable Energy and the 2021 Law on Rational Use of Energy Resources and Energy Efficiency provide the foundational legal tools for this transition.[2]. These laws introduce competitive bidding processes, support mechanisms for active consumers, and establish objectives for rational energy use across the economy. Incentives, including tax breaks, reduced import duties on renewable energy equipment, and guaranteed purchase agreements, are designed to attract private investment and streamline project development.[3]. Furthermore, the establishment of a dedicated Energy Efficiency Fund in March 2024, managed by the Ministry of Energy, signals a commitment to financial mechanisms that incentivize energy-efficient practices [14].

Despite these advancements, challenges persist. The cost of renewable energy in Azerbaijan remains higher compared to traditional sources, partly due to technology costs and historical energy price subsidies [4]. There is a recognized

need for further development of the regulatory framework, clearer rules for grid connection, and a more competitive electricity market, as the energy sector remains largely state-owned [4]. Additionally, a comprehensive strategy and action plan for energy efficiency are still being developed, and public interest in renewable energy remains relatively low, partly due to the absence of a specific regional development strategy [4].

- **International Collaboration and Technology Transfer**

International collaboration is a cornerstone of Azerbaijan's renewable energy strategy. Partnerships with multilateral development banks like the World Bank (AZURE project) and the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) for green hydrogen development are crucial for financing and expertise [3]. Bilateral agreements, such as the MoU with Saudi Arabia for a 240 MW wind farm and a 200 MW solar power plant, further demonstrate the commitment to attracting foreign direct investment and technology transfer [3]. These collaborations are vital for overcoming limitations in domestic expertise, building local capacity through training programs, and fostering research and development in renewable energy Technologies [3]. Moreover, government campaigns to raise public awareness and promote energy efficiency are essential for ensuring broad societal buy-in and the long-term success of the energy transition [3].

Conclusion and Recommendations

The global energy landscape is undergoing a profound transformation, driven by the imperative to address climate change, enhance energy security, and foster sustainable economic growth. Renewable energy technologies, characterized by their continuous replenishment and diminishing costs, are at the forefront of this transition, offering viable alternatives to traditional fossil fuels. Azerbaijan, a nation historically reliant on hydrocarbons, has strategically embraced this global shift, recognizing the multifaceted benefits of diversifying its energy mix.

Azerbaijan's commitment is evident in its ambitious targets to generate 30% of its energy from renewable sources by 2030 and reduce greenhouse gas emissions by 40% by 2050. This pivot is not merely an environmental obligation but a calculated strategic maneuver to conserve valuable hydrocarbon reserves for export, mitigate exposure to global market volatility, and foster new economic sectors. The nation's abundant solar, wind, hydro, geothermal, and biomass potential provides a strong foundation for this transition. Key projects, such as the Garadagh Solar PV Plant and the Absheron-Garadagh Wind Power Plant, alongside significant international investments and partnerships, underscore the tangible progress being made.

The strategic importance for Azerbaijan extends to enhancing its energy security by reducing domestic fossil fuel consumption and strengthening its grid infrastructure, as exemplified by the World Bank's AZURE project. Economically, the transition is attracting substantial private investment, stimulating job creation, and fostering new industries. Critically, Azerbaijan is positioning itself as a regional "green energy corridor," aiming to become a hub

for renewable energy development and trade across the Caspian region, potentially through initiatives like the Trans-Caspian Energy Corridor. This represents a fundamental redefinition of its geopolitical role, leveraging green energy for regional influence.

Despite significant progress in establishing a legal framework and attracting international collaboration, challenges remain. These include the relatively higher cost of renewable energy compared to subsidized traditional sources, the need for a more competitive electricity market, and further development of institutional capacity and public awareness. Addressing these challenges is crucial for accelerating the pace of the energy transition and ensuring its long-term success.

References

1. [Elektron resurs] / International Energy Agency. (2023). *Azerbaijan Energy Profile: Energy System Transformation.* Retrieved from: https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-system-transformation

2. [Elektron resurs] / International Energy Agency. (2023). *Azerbaijan Energy Profile: Overview.* Retrieved from: https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/overview

3. [Elektron resurs] / International Energy Agency. (2024). *Global energy investment set to rise to $3.3 trillion in 2025 amid economic uncertainty and energy security concerns.* Retrieved from: https://www.iea.org/news/global-energy-investment-set-to-rise-to-3-3-trillion-in-2025-amid-economic-uncertainty-and-energy-security-concerns

4. [Elektron resurs] / International Energy Agency. (2024). *Energy Efficiency Roadmap for Azerbaijan.* Retrieved from: https://iea.blob.core.windows.net/assets/f3452765-ade4-4a2a-8316-e8bde4c5ea3d/EnergyEfficiencyRoadmapforAzerbaijan.pdf

5. [Elektron resurs] / International Renewable Energy Agency. (n.d.). *Data.* Retrieved from: https://www.irena.org/Data

6. [Elektron resurs] / International Renewable Energy Agency. (2025). *Record-Breaking Annual Growth in Renewable Power Capacity.* Retrieved from: https://www.irena.org/News/pressreleases/2025/Mar/Record-Breaking-Annual-Growth-in-Renewable-Power-Capacity

7. [Elektron resurs] / International Renewable Energy Agency. (2025). *Renewables Boom Highlights Growing Regional Divide.* Retrieved from: https://www.irena.org/News/pressreleases/2025/Jul/Renewables-Boom-Highlights-Growing-Regional-Divide

8. [Elektron resurs] / International Renewable Energy Agency. (n.d.). *The Role of IRENA.* Retrieved from: https://www.astrid-online.it/static/upload/protected/Role/Role_IRENA_dicembre_08.pdf

9. [Elektron resurs] / Ministry of Energy of Azerbaijan. (n.d.). *Azerbaijan's Green Energy Transition Initiatives. COP29.* Retrieved from: https://cop29.az/en/sustainability/energy-transition-initiatives

10. [Elektron resurs] / National Renewable Energy Laboratory. (n.d.). *What is Renewable Energy?* Retrieved from: https://docs.nrel.gov/docs/ fy01osti/27955.pdf
11. [Elektron resurs] / Number Analytics. (2025, June 12). *Global Renewable Energy Policy Trends.* Retrieved from: https://www.numberanalytics.com/blog/global-renewable-energy-policy-trends
12. [Elektron resurs] / Photovoltaics. (n.d.). *SEIA.* Retrieved from: https://seia.org/photovoltaics/
13. [Elektron resurs] / PV Know How. (2025, May 15). *Azerbaijan renewable energy goals: 30% Renewable Energy by 2030.* Retrieved from: https://www.pvknowhow.com/news/azerbaijan-renewable-energy-goals-30-percent-2030/
14. [Elektron resurs] / Rafiq, M. (2022). *Problems and Prospects of Renewable Energy Sources in Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 12(6), 118-125.* Retrieved from: https://econjournals.com/index.php/ijeep/article/download/13636/7056/31684
15. [Elektron resurs] / Renewable Energy and Energy Transition Strategies.(2025). *In ACS Symposium Series (Vol. 1499, Ch. 1). American Chemical Society.* Retrieved from: https://pubs.acs.org/doi/10.1021/bk-2025-1499.ch001
16. [Elektron resurs] / U.S. Department of Energy. (n.d.). *Biopower Basics. Office of Energy Efficiency & Renewable Energy.* Retrieved from: https://www.energy.gov/eere/bioenergy/biopower-basics
17. [Elektron resurs] / U.S. Department of Energy. (n.d.). *Geothermal Basics. Office of Energy Efficiency & Renewable Energy.* Retrieved from: https://www.energy.gov/eere/geothermal/geothermal-basics
18. [Elektron resurs] / U.S. Department of Energy. (n.d.). *How Hydropower Works. Office of Energy Efficiency & Renewable Energy.* Retrieved from: https://www.energy.gov/eere/water/how-hydropower-works
19. [Elektron resurs] / U.S. Department of Energy. (n.d.). *How Do Wind Turbines Work? Office of Energy Efficiency & Renewable Energy.* Retrieved from: https://www.energy.gov/eere/wind/how-do-wind-turbines-work
20. [Elektron resurs] / U.S. Energy Information Administration. (n.d.). *Photovoltaics and electricity.* Retrieved from: https://www.eia.gov/energyexplained/solar/photovoltaics-and-electricity.php
21. [Elektron resurs] / United Nations. (n.d.). *Raising Ambition: Renewable Energy. Climate Change.* Retrieved from: https://www.un.org/en/climatechange/raising-ambition/renewable-energy
22. [Elektron resurs] / World Bank. (2025, March 27). *Azerbaijan to Strengthen Energy Security and Diversify its Energy Mix. Press Release.* Retrieved from: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/03/27/azerbaijan-to-strengthen-energy-security-and-diversify-its-energy-mix

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.07.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 27.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 08.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.10
UOT:378
Nəsirulla NƏSİRLİ
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
fizika-riyaziyyat elmlər namizədi, dosent
n.nasirli@atmu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-9813-7843

MÜASİR UNİVERSİTET

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda universitet idarəçiliyi modeli təhlil olunur və bu işdə rektorun rolu qeyd edilir.

Məqalədə göstərilir ki, akademik bilik universitetin dəyərlərinin qorunması və tədris prosesinin düzgün təşkili üçün vacibdir. Eyni zamanda, iqtisadi qeyri-sabitlik və sosial dəyişiklik dövrlərində menecment bacarıqları və sahibkarlıq yanaşması universitetin inkişafı üçün həlledici ola bilər. Sonda isə universitetin struktur bölməsi olan departamentin funksiyaları izah olunur. Departament əsas təhsil proqramlarının təşkili və həyata keçirilməsinə cavabdehdir və universitetin akademik fəaliyyətinin əsas daşıyıcı bölməsidir.

Nəticə olaraq, məqalədə müasir universitetin uğurlu idarə olunması üçün rektorun həm akademik, həm də inzibati sahədə balanslı bacarıqlara malik olmasının vacibliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan universitet modeli, Universitet idarəçiliyi, rektorun rolu, akademik liderlik, menecment bacarıqları, tədris prosesi, elmi fəaliyyət.

Nasirulla NASIRLI
MODERN UNIVERSITY

Abstract: The article analyzes the university management model in Azerbaijan, focusing on the role of the rector. It is emphasized that academic knowledge is crucial for maintaining the university's values and organizing the educational process properly. Additionally, during periods of economic instability and social changes, management skills and an entrepreneurial approach can be decisive for the university's development. Finally, the functions of the department, which is a structural unit of the university, are explained. The department is responsible for organizing and implementing the main educational programs and is the main carrier of the university's academic activities. In conclusion, the article stresses the importance of the rector having balanced skills in both academic and administrative areas for the successful management of the modern university.

Keywords: Azerbaijan university model, university management, role of the rector, academic leadership, management skills, educational process, scientific activities.

Насирулла НАСИРЛИ

СОВРЕМЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Абстракт: В статье анализируется модель управления университетом в Азербайджане, с акцентом на роль ректора. Подчеркивается, что академические знания имеют решающее значение для сохранения ценностей университета и правильной организации учебного процесса. Также в период экономической нестабильности и социальных изменений управленческие навыки и предпринимательский подход могут стать решающими для развития университета. В конце статьи рассматриваются функции департамента, который является структурным подразделением университета. Департамент отвечает за организацию и реализацию основных образовательных программ и является основным носителем академической деятельности университета.
В заключение статьи подчеркивается важность наличия у ректора сбалансированных навыков как в академической, так и в административной сферах для успешного управления современным университетом.
Ключевые слова: модель университета Азербайджана, управление университетом, роль ректора, академическое лидерство, управленческие навыки, учебный процесс, научная деятельность.

Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycan universitet idarəçiliyi modelində universitetin rektoru eyni anda iki rolda çıxış edir: ilk akademik xadim və universitet həyatının inzibati komponentinin rəhbəri və təşkilatçısı. Yəni o, həm akademik, həm də təşkilati qərarlara cavabdehdir, provost və prezident vəzifələrini, məsələn, Amerika universitetinin standart modelində effektiv şəkildə birləşdirir. Yəqin ki, heç bir aydın cavabı olmayan bir sual yaranır: rektor güclü akademik xadim olmalıdır, yoxsa ondan ilk növbədə universitetin inkişafı və çiçəklənməsi üçün bütün maliyyə və infrastruktur şəraitini təmin etməyə qadir olan effektiv menecer olmaq tələb olunur?

Bir tərəfdən, akademik bilik lazımdır, çünki rektor universitet və kommersiya firması arasındakı fərqi anlamalı, həm də universitetin unikal xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirmə qabiliyyətinə malik olmalı, eləcə də onu təmin etmək lazımdır ki, universitetdə tədris prosesinin təşkilini bürokratik məntiq öz üzərinə götürməsin. Nəhayət, çətin ki, elmi mənsubiyyətə malik olmayan şəxs elmi biliklərin istehsalı prosesini təşkil edə bilsin.

Digər tərəfdən, müəyyən dövrlərdə, xüsusən də maliyyə qeyri-sabitliyi dövrlərində, universitetlərin yaşamaq astanasında olduğu və ya sürətli sosial-iqtisadi transformasiya dövrlərində, universitetlərin dəyişən şərtlərə tez uyğunlaşmalı olduğu, təşkilatçılıq bacarıqları, biznes mühiti ilə əlaqə, sahibkarlıq və vəsait toplamaq qabiliyyəti kritik əhəmiyyət kəsb edir. Belə hallarda akademik dünyadakı əlaqələrdən daha çox akademik təcrübə daha vacib ola bilər. Əslində, Azərbaycanda rektorların bir qisminin akademik keçmişi var və onların bəziləri karyeralarını sonradan rektor vəzifəsini tutduqları universitetdə qurublar.

Departament-təlimin istiqaməti (və ya bir neçə istiqaməti) çərçivəsində əsas təhsil proqramı üzrə tədris fəaliyyətinin təşkili, məzmunu, həyata keçirilməsi və nəticələrinə cavabdeh olan struktur bölməsidir. Deportament universitetin fəaliyyət sahəsinə və ya xidmət edilən fənlərin tərkibinə aid olan şöbələr qrupunu birləşdirən struktur bölməsidir və aşağıdakı proseslərə xidmət edir.

- müəyyən təlim sahəsinin intensiv inkişafı üçün şərait yaratmaq;
- seçilmiş təlim sahəsində bir neçə struktur bölməsinin işini əlaqələndirməklə idarəetməni optimallaşdırmaq;
- struktur bölmələrin səylərinin optimal koordinasiyası və sinergik effektin yaradılması yolu ilə təlim sahəs(lər)ində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaqda səmərəliliyi artırmaq.

Departament-ali təhsil müəssisəsi daxilində şöbələr aşağıdakı şərtlərə eyni vaxtda riayət olunmaqla yaradılır:
- ali təhsil müəssisəsi tərkibinə daxil olan kafedralar arasında ümumi (əlaqəli) təlim sahələrinin olması;
- ali təhsil müəssisəsi daxilində çox sayda kafedraların olması;
- ali təhsil müəssisəsinin bir neçə (birdən çox) fakültənin birləşdirilməsi əsasında formalaşması;
- ali təhsil müəssisəsinin departament rəhbərlərinə maliyyə və büdcədənkənar vəsaitlər hesabına mükafatlar verməyə hazır olması.
Departament yarandıqda onun funksiaları universitetin rektor müavininin, kafedraların, dekanlıqların, tədris işinin təşkili şöbəsinin bəzi funksiyalarından formalaşa bilər.
İki növ departamentin yaradılması məqsədəuyğun sayılır:
- təşkilatcı departament;
- idarəetmə departamenti.

Birinci tipli departament ("Təşkilatçı") üçün tədris prosesinin idarə edilməsi funksiyalarının kafedra və dekanlıq səviyyəsində şöbələrin fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə mərkəzləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Departamentlər müəyyən bir sahədə təhsil fəaliyyətinin planlaşdırılması, tədris yükünün bölüşdürülməsi, tədris və iş planlarının formalaşdırılması, təhsil proqramlarının və texnologiyalarının işlənib hazırlanması və dəyişdirilməsi üzrə fəaliyyətlərin planlaşdırılması kimi funksiyalara cavabdehdirlər.

İkinci tip departament ("Əlaqələndirici") kafedra səviyyəsində təhsil fəaliyyətinin əsas proseslərinin cəmlənməsini nəzərdə tutur və departament səviyyəsində bütövlükdə istiqamətin inkişafını planlaşdırmaq, təhsil proqramları və texnologiyalarının işlənib hazırlanması və dəyişdirilməsində şöbələrin fəaliyyətini əlaqələndirmək, şöbələrdə təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etmək, kontingentlə işləmək funksiyaları həyata keçirir.

-Departament yaradıldıqda, növündən asılı olaraq departamentə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməyə icazə verilir:
- universitetin strateji inkişaf planının göstəricilərinə uyğun olaraq ərazidə təhsil fəaliyyətinin (o cümlədən kontingent, akademik dərs yükü, maliyyə göstəriciləri, inkişaf proqramı ilə bağlı göstəricilər) planlaşdırılması;

- universitetin elektron məlumat bazasında tədris və iş planlarının formalaşdırılması;
- təhsil nəticələri ilə maraqlanan tərəflərin (işəgötürənlər də daxil olmaqla) ehtiyac və gözləntilərinin təhlilinin aparılması;
- yeni doktorantura və magistratura proqramlarının yaradılmasına dair təkliflərin verilməsi;
- maraqlı tərəflərin müəyyən edilmiş ehtiyaclarını ödəmək üçün təhsil proqramlarının və texnologiyalarının hazırlanması və modifikasiyası üzrə şöbələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi (o cümlədən, şöbələr arasında təhsil proqramlarının hazırlanmasında fəaliyyətin əlaqələndirilməsi);
- departamentin tədris məhsullarının təbliği və yeni kadrların işə qəbulu (sahələr üzrə işə qəbula cavabdehdir;
- müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrə təhsil xidmətlərinin təşviqi və həyata kecirilməsi üçün kanalların formalaşdırılması;
- müqavilə işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi:
- abituriyentlər, müəssisələr və digər sifarişçilər ilə müxtəlif səviyyəli və dərəcəli təhsil proqramları üzrə kadr hazırlığı müqavilələri bağlamaq;
- təhsil alan tələbələrlə bağlanmış müqavilələrdən əlavə müqavilələrin bağlanması;
- müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün fəaliyyət iş;
- tədris-metodiki fəaliyyətə dair hesabatların hazırlanması;
- tələbələrlə tədris işinin təşkili;
- peşəyönümü işi üzrə təşkilati tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Karl Yaspers öz tədqiqatında Klassik Universitet fenomenini təhlil edir, onun aktuallığı, müəllifin fikrincə, kilsənin dünyəviləşməsi, xristian ideologiyasının böhranı, universalist mövqelərinin tənqidi ilə bağlıdır [1]. Klassik Universitetin formalaşması və inkişafı nəticəsində ictimai həyatın müxtəlif sahələrində xristianlığın təsirini azaltmaq mümkün oldu. Klassik Universitetin yaranma və inkişaf dövrü 17-ci əsrin sonu - 18-ci əsrin əvvəlləridir; bu dövr elmi-texniki biliklərin sürətli inkişafı ilə fərqlənmirdi. Məhz universitetin inkişafı sayəsində elmi inqilabın maddi və mənəvi əsasları yaradıldı. 20-ci əsrə qədər Klassik Universitet cəmiyyətin elmi və sosial-iqtisadi inkişafının aparıcı qüvvəsi kimi mövqe tuturdu. K.Jaspers birgə tədqiqatı fundamental "universitet ideyası" kimi müəyyən etmişdir. Universitet təhsilinin əsas prinsipi tələbələrin konkret biliklərə yiyələnməsi deyil, tədqiqatda birgə iştirak vasitəsilə biliyin operativ tədqiqat mədəniyyətinə yiyələnməkdir. Belə bir vəziyyətdə müəllim və tələbə tərəfdaş olur, dialoqda iştirak edir, bu da öz növbəsində gələcək mütəxəssisin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir.

K.Yaspersin təsvir etdiyi Klassik Universitet ideyası yeni nəslin sosial transformasiyalara diskursiv cəlb olunmasını təmin edir.

Vilhelm fon Humboldta görə universitetin fəaliyyətinin əsas prinsipləri tədqiqat və tədrisin vəhdəti və akademik azadlıqdır [2]. Bu prinsiplər müəyyən kompromisə əsaslanır, yəni akademik azadlıq dövlətin və cəmiyyətin inkişaf vəzifələri üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürür.

Q.Mayer öz tədqiqatında müasir klassik universiteti təsvir edir ki, onun

ayrılmaz hissəsi, müəllifin fikrincə, dəqiq, humanitar və təbiət elmləri sahəsində aparıcı elmi-pedaqoji məktəblərdir. Onun düşüncəsinə görə yalnız belə məktəblərin fəaliyyətini təşkil etməklə tədris prosesini yüksək səviyyədə həyata keçirmək mümkündür. Biliklərin yayılması prosesi həm də təhsil-mədəni komponentləri ehtiva edir ki, bu da müasir klassik tipli universitetləri elm, təhsil, maarifləndirmə və mədəniyyət mərkəzi kimi təhlil etməyə imkan verir. Mayer araşdırmasında aşağıdakı nəticələrə gəlir [3]:

1. Klassik universitet telekommunikasiya, yeni informasiya texnologiyalarının yaradılması və təbliği mərkəzinə çevrilir ki, bu da onun informasiya mərkəzi kimi rolunu xeyli artırır. Universitetin texnoloji və elmi-təhsil sferalarında koordinasiya və ekspert mərkəzi kimi fəaliyyətinin təşkili vacibdir ki, bu da onun akademik elmi müəssisələr, tədqiqat qrupları və s. ilə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

2. XXI əsrdə klassik universitet müxtəlif elmi sahələrdən resursların və texnologiyaların cəlb edilməsini tələb edən, xüsusən sənaye və regional səviyyədə mürəkkəb problemlərin qoyulmasına və həllinə imkan verən fənlərarası tədqiqat və inkişaf mərkəzi kimi mövqe tutur. Belə bir şəraitdə universitetlər sosial-iqtisadi kontekstdə sabitləşdirmə institutları funksiyalarını da yerinə yetirməklə region formalaşdıran strukturlara çevrilirlər.

3. Universitetlər regional tədqiqat və təhsil sistemlərinin "nüvə"sinə çevrilirlər.

4. Qloballaşma proseslərinin tərkib hissəsi kimi yeni tipli universitetlər də beynəlxalq səviyyədə koordinasiya və əməkdaşlıq mərkəzləri kimi mövqe tutmağa başlayırlar.

Hazırda dəyişən sosial-iqtisadi şəraitdə universitetlərin yeni mövqelərinin axtarışı aparılır, müxtəlif ontoloji əsaslar üzərində yeni tipli universitetlər formalaşır.

Məsələ burasındadır ki, universitetdə dominant mövqe bazarın reallıqlarına yaxından bələd olan biznes rəhbərləri və menecerlər tərəfindən tutulmağa başlayıb, professorlar isə tabe mövqeyə keçiblər; universitetin "elm məbədindən bazar yerinə, ticarət platformasına, iqtisadi "bilik satışı korporasiyasına" çevrilməsi prosesini hər yerdə görünməkdədir [4].

Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olduğu ölkələrdə təhsilə yüksək qiymət təyin etməyin mümkünsüzlüyü şəraitində universitetin daha çox tələbə qəbul etməsi vacibdir; Elmi araşdırmalara praktiki olaraq vaxtı qalmayan müəllimlərin dərs yükü artır . Müxtəlif funksiyalarda eyni vaxtda yüksək performans təmin edə bilməyən universitetlərin əksəriyyəti ixtisaslaşır.

Universitetlərin müxtəlifliyi "növlər" və ya "modellər" vasitəsilə təsvir edilir. "Növ" termini universitetin təbii şəkildə formalaşmış spesifik obrazını nəzərdə tutur. Universitetlərin müxtəlifliyini tarixdə təbii olaraq yaranmış və təsnifata uyğun olaraq qəbul edən təhsil tarixi alimləri tərəfindən istifadə olunur. "Model" termini universitetin özünəməxsus şəkildə yaradılmış (təşkilati və idarəetmə səyləri ilə) xüsusiyyətə aiddir. Bir universitetin inkişafını idarə edərkən hədəf obrazı kimi seçilən "model" menecerlər tərəfindən istifadə olunur. Universitetlər təbii-süni yaradılmış strukturlar olduğundan (onlar tarixdə, onilliklər, bəzən də əsrlər boyu formalaşır; lakin eyni zamanda öz

rəhbərləri və dövlət tərəfindən formalaşdırılır), onda hər iki termin qanunauyğundur və konkret universitetin hansısa tipə və ya modelə aid olmasından danışmaq olar. Bu araşdırmada aşağıdakı universitet modelləri müzakirə olunur:

1. Klassik universitet.
2. Sahibkarlıq universiteti.
3. Universitet – "kadrlar hazırlayan".
4. Tədqiqat universiteti – "düşüncə fəaliyyəti".
5. Korporativ universitet.
6. Şəbəkə universiteti.
7. Virtual universitet.

Bir qayda olaraq, universitet dedikdə, digər ali təhsil müəssisələri arasında ən yüksək səviyyədə təhsil verən klassik universitet nəzərdə tutulur. Tədqiqatda, klassik universitet modelinə uyğun gəlməyən digər universitetlər də çox vaxt qeyri-mükəmməl imitasiya (məsələn, pedaqoji, texniki və digər institutlar) və ya yalnız metaforik mənada universitetlər kimi ("distant təhsili təmin edən açıq" universitetlər) nəzərə alınır. Avropa və ABŞ-da əsrlər boyu mövcud olan Bolonya, Oksford, Kembric, Salamanka kimi ən qədim universitetlər bu tip üçün nümunədir. Ali təhsil müəssisələrinin bu sinfi yüksək səviyyəli, elm və təhsilin inteqrasiyası ilə seçilir[5].

Klassik universitet modelinin bir neçə milli variantı var[6].

Elmi və təhsil fəaliyyətinin universitet həyatının ayrılmaz şəkildə əlaqəli komponentləri olduğu Alman modeli ("Humboldt") tədqiqat universiteti; tələbələr qabaqcıl elmə daxil olmaqla tədqiqat fəaliyyətlərində təcrübə qazanırlar;

internat universitetinin Britaniya modeli (tələbə və ona həvalə edilmiş repetitor arasında fərdi dərslər formasında tələbələr və müəllimlər arasında sıx ünsiyyətə əsaslanan Oksbridge modeli);

"böyük məktəblər"in fransız modeli (özünü idarəedici elit kimi təsdiqləyən meritokratik icmanın xüsusi atmosferinə malik kasta universitetləri);

Çikaqo modeli (universitet kursu açıq humanitar fokusla ümumi təhsil proqramına əsaslanır).

Klassik universitet müasir multidissiplinar təhsil verir [7]. Texniki, kommersiya, tibb və ya kənd təsərrüfatı universitetlərindən fərqli olaraq, universitet təhsil və elmi tədqiqatların geniş sahələrini (təbii, "dəqiq", sosial, humanitar elmlər) əhatə edən bölmələri (institutlar, fakültələr, şöbələr və s.) ehtiva edir. Universitet ənənəvi olaraq elmi məktəblərin ənənələrini cəmləşdirən və diqqətlə qoruyan, eyni zamanda elmi biliklərin müxtəlif sahələrinin (təbii, texniki və humanitar sahələr) yenilənməsində əsas rol oynayan elmin qalası hesab olunur.

Avrasiya Universitetlər Assosiasiyasının ekspert qrupunun fikrincə, klassik universitetlərin ən mühüm xüsusiyyətləri yüksək səviyyəli mütəxəssis hazırlığı, tələbələrin təbiətşünaslıq və humanitar fənlərin optimal kombinasiyası ilə müxtəlif elm sahələri üzrə əsas biliklər əldə etmək bacarığı, mənəvi və mədəni dəyərləri formalaşdırmaq və yaymaq bacarığı, elmi işdə fundamental tədqiqatların üstünlük təşkil etməsidir. Bu xüsusiyyətlər klassik universitetlərin

xüsusi rolundan danışmağa imkan verir. Həqiqətən də, hazırda ən mühüm texniki və texnoloji problemlərin həlli, bir qayda olaraq, elmlərin qovşağında baş verir və fundamental tədqiqatlara əsaslanır. İqtisadiyyatın mülki sektorunda texnika və texnologiyanın inkişafı, yeni nəsil silahların yaradılması, əhalinin həyatının, ekoloji və texnoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün yeni həll yollarının axtarışı və digər kritik əhəmiyyətli inkişaflar ali təhsilli mütəxəssislər olmadan mümkün deyil.

Klassik universitetlər dövlətdə və cəmiyyətdə baş verən proseslərə təkcə məzunları vasitəsilə deyil, həm də sosial-iqtisadi sferanın bütün sahələri üzrə müxtəlif tətbiqi və eksperimental konstruktor işlərinin əsasını təşkil edən fundamental elmi tədqiqatların nəticələri ilə təsir göstərir.

Universitetlərdə, bir qayda olaraq, digər ali təhsil müəssisələrinə nisbətən daha yüksək ixtisaslı müəllimlər çalışır. Bu, universitetlərə yeni ixtisaslar və istiqamətlər üzrə kadr hazırlığı açmağa, tələbələrin ikinci, əlavə ixtisas əldə etmələrinə şərait yaratmağa imkan verir. Klassik universitetlərin intellektual potensialı onlara təhsilin məzmununda və texnologiyalarında müxtəlif dəyişikliklərin, xüsusən də fundamental hazırlığın gücləndirilməsi, fənlərarası biliklərin ötürülməsi, tədris prosesində elmi tədqiqat texnologiyalarından fəal istifadə kimi sınaq meydançası olmağa imkan verir. Universitetlər ali təhsilin məzmun və metodlarında innovasiyaların episentri olmağa, sonra bütün ali təhsil müəssisələrinə yayılan "dəyişiklik dalğaları"na təşəbbüs göstərməyə çağırılır. Klassik universitetlər aspirantura və doktorantura yolu ilə yüksək ixtisaslı kadrların genişmiqyaslı hazırlanması ilə xarakterizə olunur. Universitetlər təhsil sistemi üçün yeni səviyyəli magistrlərin - mütəxəssislərin buraxılışını həyata kecirir.

Bir çox universitetlər yenidənhazırlanma və ixtisasartırma sistemləri yaradır, digər müəssisələrlə sıx əlaqələr qurur. Beləliklə, fasiləsiz təhsil, ömür boyu təhsil sisteminin özəyinə çevrilən klassik universitetlərdir. Klassik universitetlərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların məzunları istisnasız olaraq bütün fəaliyyət sahələrində çalışırlar: iqtisadiyyat, elm, təhsil, idarəetmə, mədəniyyət. Məhz klassik universitetlər ali təhsil sistemi üçün xüsusilə humanitar, təbiət elmləri və dəqiq elmlər sahələri üzrə müəllim kadrları hazırlamağa peşəkar yanaşır. Klassik ali məktəblərdə təhsil prosesinin fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlarla inteqrasiyası əsasında yerli təhsilin, elmin, texnologiyanın və yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalının prioritet inkişaf istiqamətlərini təmin etmək üçün kadrların təkmilləşməsini həyata keçirmək mümkündür. Beləliklə, klassik universitetlər ali təhsil müəssisələrinin xüsusi qrupudur ki, ali təhsilin istənilən islahatları zamanı öz spesifikliyini qoruyub saxlamalıdır.

Sahibkarlıq universitetləri universitetin xüsusi növü və ya modeli kimi kifayət qədər inert və müasir dünyanın çağırışlarına tam cavab verməyən klassik universitetlərə qarşı çıxmışlar. Bu o demək deyil ki, klassik universitetlər sahibkarlıq universitetləri ilə əvəz olunur – bu tiplərin hər biri müasir dünyada özünəməxsus "nüfuz" tapır. Sahibkarlıq universitetləri müasir ali təhsilin dinamik inkişaf edən strukturlarından biridir.

Hər dəfə universitetin transformasiyası onun məqsəd və ideologiyasına,

tədris prosesinin istiqamətlərinə və məzmununa, professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinin xarakterinə, universitet korporasiyasının xarakterinə təsir göstərir.

Sahibkarlıq universitetləri müasir ali təhsilin dinamik inkişaf edən strukturlarından biridir. Bir sıra Avropa, Amerika və inkişaf etmiş ölkələrin universitetləri təhsil fəaliyyətinin və elmi tədqiqatların yüksək səviyyədə kommersiyalaşdırılması və sahibkarlıq iş tərzi ilə seçilən uğurlu mövqe tuturlar [8]. Sahibkarlıq üç zəruri elementdən ibarətdir: təşkilati fəaliyyət; dəyişiklərə başlanması; pul gəliri uğurun məqsədi və meyarı kimi.

Universitetlə əlaqədar "sahibkarlıq təşkilatı" dedikdə:

1) öz fəaliyyətini məqsədyönlü innovasiyaya əsaslandıran, risk və dinamik tələbat şəraitində fəaliyyət göstərə bilən təşkilat;
2) gəlirli fəaliyyətlə məşğul olan və ilk növbədə öz imkanlarına arxalanan iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkilat;
3) çevik şəbəkə strukturuna malik liberal təşkilat;
4) müvəffəqiyyətin əsas amillərinin insanlar, qruplar və onların səriştəsi olduğu, insanların işinin fayda və risk balansına əsaslandığı təşkilat;
5) menecerləri işçilərin hərəkətlərini planlaşdırmağa və onlara nəzarət etməyə deyil, təşkilatın strategiyası çərçivəsində fəaliyyətlərinə hər cür dəstəyi təmin etməyə üstünlük verən bir təşkilatdır ki, bu məqsədlə menecerlər hüquq və vəzifələri mümkün qədər icraçılara həvalə edir;
6) istehlakçıya, ehtiyaclarındakı dəyişikliklərə operativ və çevik reaksiya verən bir təşkilat.

P. Schulte [9] qrupunun ekspertlərinin fikrincə, sahibkarlıq universitetinin iki əsas məqsədi var:

- sahibkarlığa yönəlmiş təhsil proqramları təklif etməklə öz biznesini qurmaq istəyən insanlara təhsil vermək;
- biznes inkubatorlar, texnoparklar və s. təşkil etməklə sahibkarlıq institutu kimi fəaliyyət göstərmək, tələbələri və məzunları bu fəaliyyətə cəlb etmək, onlara öz şirkətlərini yaratmağa kömək etmək.

Belə ki, sahibkarlıq universiteti təkcə biznes sahəsində və ona aid olan sahələr üzrə təlim və tədqiqat işləri aparmır, həm də öz sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir ki, bunun da nəticəsində onun fəaliyyətinin maliyyə bazası iri korporasiyaların, dövlətin investisiyalarından, həmçinin gəlirlərdən ibarətdir. Yüksək şaxələndirilmiş maliyyə mənbələrinə irimiqyaslı layihələrin, o cümlədən beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi, innovativ texnoloji məhsulların yaradılması və tətbiqi, sınaq və kiçik istehsal, məsləhət xidmətləri, sosial və mədəni xidmətlər daxildir. Sahibkarlıq universiteti hələ biznes tərəfindən araşdırılmamış sahələrdə sahibkarlıq layihələrinin təşəbbüskarı olmaqla, digər qurum və şirkətlərlə əməkdaşlıq edərək regional, milli və qlobal səviyyədə sosial-mədəni və iqtisadi inkişafa böyük töhfə verir.

İ.M.Qaynutdinovanın fikrincə, sahibkarlıq universiteti təkcə biznes və digər sosial-iqtisadi sahələr üzrə kadr hazırlığı və tədqiqat işləri aparmır, həm də universitetlərə iri korporasiyalardan, hökumətdən iri maliyyə

investisiyalarının cəlb edilməsinə və universitetin öz sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir əldə etməsinə kömək edir [10].

Sahibkarlıq universitetinin təşkilati xüsusiyyəti onun sahibkarlıq xarakterli innovativ fəaliyyətə yönəlmiş aktiv və təşəbbüskar siyasətidir ki, bu da strukturun yenidən qurulması yollarının axtarışında, universitetin öz fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirin artırılmasında, bazarda mühüm oyunçu olmaq cəhdində, öz qaydalarına uyğun olaraq biznesin aparılmasında ifadə olunur [11].

Mütəxəssislərin fikrincə, sahibkarlıq universitetinin innovativ modelinin elementləri arasında ən universalı bunlardır:

- idarəetmə fəaliyyətinin gücləndirilməsi,
- periferiyanın genişləndirilməsi və inkişafı,
- maliyyə mənbələrinin şaxələndirilməsi,
- akademik şöbələrin stimullaşdırılması və inteqrasiya olunmuş sahibkarlıq mədəniyyətinin inkişafı.

Sahibkarlıq universiteti, hər hansı bir kommersiya müəssisəsi kimi, işçiləri arasında təşkilatın strateji siyasətinin bir hissəsi kimi dəyişikliklərin qəbulunu nəzərdə tutan müəyyən korporativ mədəniyyəti inkişaf etdirməyə çalışır. Belə bir mədəni perspektivin tətbiqi ilə universitet həyatının simvolik tərəfi, eləcə də institusional kimlik və işgüzar nüfuzu dəyəli əhəmiyyət kəsb edir.

Sahibkarlıq universiteti eyni anda bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

- təhsil xidmətləri,
- elmi araşdırmalar,
- beynəlxalq təhsil layihələri.

Amerikalı tədqiqatçılar H.Torp və B.Qoldşteynə görə, sahibkarlıq universiteti [12]:

1) tələbələrə öz bizneslərini necə qurmağı və idarə etməyi öyrədən peşə məktəbi deyil. Bu, aparıcı tədqiqat universitetlərinin vəzifəsi deyil;
2) kommersiya təşkilatının bilavasitə analoqu deyil, bir əsrlik tarixə və formalaşmış korporativ mədəniyyətə malik unikal təhsil icmasıdır ki, bu da öz növbəsində universitetin sahibkarlıq ruhunun hərəkətverici qüvvəsidir;
3) yeni şirkətlər yaratmaq üçün sadəcə montaj xətti (konveyer) deyil. Mürəkkəb problemlərin həllinə yönəlmiş prioritet tədqiqatlar çox vaxt yüksək gəlirli müəssisələrin yaradılmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, gündəlik işlərin çoxu akademik dairələrdə deyil, startapların gündəlik yaradılması üçün daha əlverişli olan sahibkarlıq mədəniyyətinə malik innovasiya mərkəzlərində baş verir;
4) ölkənin iqtisadi inkişafını idarə edən orqan deyil, çünki universitet əməkdaşlarının hamısı yeni müəssisələrin, texnoloji mərkəzlərin yaradılmasında və ya mövcud zərərlə işləyən müəssisələrin yeindən formalaşdırılması sahəsində mütəxəssis deyillər. Demək olmaz ki, universitetlərdə yaradılan və yeni müəssisələrin yaradılmasında və ya mövcud müəssisələrin strukturunun yenidən qurulmasında tətbiq edilən yeniliklər (xüsusilə dövlət-özəl tərəfdaşlıq formasında) iqtisadi inkişafa töhfə vermir. İqtisadi inkişaf- sahibkarlıq universitetinin uğurlu fəaliyyətinin əlavə məhsuludur. Belə ki, geniş mənada

universitet çoxillik ənənələrindən və korporativ mədəniyyətindən əl çəkərək sahibkarlıq qurumuna çevrilmir.

Digər amerikalı tədqiqatçı C. Ropkeyə görə, sahibkarlıq universiteti aşağıdakı tələblərə cavab verir:

- təşkilat kimi sahibkarlıq davranışı nümayiş etdirməlidir;
- müəllimlər, tələbələr və universitet işçiləri sahibkar olmalıdırlar;
- universitet və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə universitet və regionun "struktur birləşməsinə" səbəb olmalıdır [13].

Universitetin beyin mərkəzi formatına keçid strategiyasını həyata keçirilməsində ilk addım inkişaf üçün yeni istiqamətin formalaşdırılmasıdır. Belə bir formulaya keçid, ya hökumət strukturlarının əmri ilə, ya da hansısa sahədəki vəziyyətlə bağlı narazılıqla müəyyən edilə bilər. Problemi strukturlaşdırmaq və onun inkişaf üsullarını müəyyən etmək üçün Rusiyada dar bir ekspert dairəsi üçün bir neçə giriş seminarları keçirilir. Bundan sonra öz vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən İşçi Qrup formalaşır. İşçi qrupu nəticələrə əsasən geniş müzakirə üçün, o cümlədən müxtəlif dövlət strukturlarına "təqdim edilən" hesabat hazırlayır. Sifarişçi müəyyən edilir – yəni islahatı "təbliğ etmək" kimi siyasi vəzifəni öz üzərinə götürməyə hazır olan hakimiyyət tərəfdaşı.

İkinci mərhələ - sifarişçi (müştəri) ilə işləməkdir. Beləliklə, islahat rəsmi forma alır və bürokratik formada həyata keçirilir. Beləliklə, bir tərəfdən hadisələrin analitik dəstəyi üçün sifarişlər qəbul edilir, digər tərəfdən isə islahatdan kənara çıxmaların və mümkün inzibati çıxılmaz nöqtələrin erkən müəyyən edilməsi məqsədi ilə problemin hərtərəfli monitorinqi davam etdirilir.

Üçüncü mərhələ - inkişafın "sifarişçiləri" - universitetin tərəfdaşları dairəsini genişləndirir. İslahat irəlilədikcə, adətən nəzərə alınmayan problemlər ortaya çıxır və vətəndaş cəmiyyətinin həmin elementləri və ya onları təmsil edən hakimiyyət orqanları ilə rezonans yaranır. Bu zaman universitet müxtəlif intellektual, güclü və sosial qrupların ünsiyyətçisi kimi çıxış edir. Bu "yetkin" mərhələdə universitet həm "akademik" bloku, həm də əlavə təhsil bloku üçün möhkəm intellektual əlavə alır. Belə ki, universitetin kafedraları fasiləsiz rejimdə çalışaraq çoxsaylı tədqiqatların nəticələrini təbliğ edir, müxtəlif layihələr üzrə hesabatlar təqdim edir, dövlət siyasətinin bir sıra əsas istiqamətləri üzrə intellektual dizaynı təmin edir. Qeyd olunan bütün hallarda bölmələr yeni ideyaların, təkliflərin, həllərin və ssenarilərin yarandığı, müzakirə edildiyi və sınaqdan keçirildiyi eksperimental və tətbiqi platformalardır. Nəticədə, layihə sənədləri səlahiyyətli orqanlara ünvanlanmış, müəyyən dövlət qurumları tərəfindən qəbul edilən və ya rədd edilən, diqqətlə hazırlanmış tövsiyələrlə ortaya çıxır.

Tədqiqat universitetlərinin təşkilinin xüsusiyyətlərindən bəzi ekspertlərin əsərlərində də bəhs edilir [14-15].

Yüksək keyfiyyətli tədqiqat universitetlərinin ən uğurlu tərifini və onları uğurlu edən əsasları və şərtləri başa düşməyin açarını axtarmaq üçün bir sıra ekspertlərin gəldiyi nəticələrə [16]-da baxmaq olar.

Ədəbiyyat

1. Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. Т. В. Тягуновой; ред. перевода О.Н. Шпарага ; под общ. ред. М.А. Гусаковского. – Минск : БГУ, 2006. – 159 с.
2. Шнедельбах Г. Университет Гумбольдта // Логос 5-6 (35), 2002.
3. Майер В.Г. Классические университеты: современность и перспективы /Майер В.Г., Бабанский М.Д. //Университетское управление: практика и анализ.-2002.-№ 2.-С.20-21.
4. Покровский Н.Е. Побочный продукт глобализации: университеты перед лицом глобальных изменений // Общественные науки и современность. 2005. №4. С.148-154
5. Прокопьев В.П. О признаках классического университета // Университетское управление: практика и анализ. 2000. № 2 (13)
6. Строгецкая Е.В. В поисках модели современного // Высшее образование сегодня. – 2009. - № 3. – С. 15-17
7. Горохов П.А. На передовой строительства страны должен находиться классический российский университет / «Оренбургский университет». – 2005. - № 3.
8. Шкуратов С.Е. Развитие университета как предпринимательской организации. [Электронный ресурс] URL: http://viperson.ru/wind.php?ID=425641
9. Schulte, P. The Entrepreneurial University: a Strategy for Institutional Development / P. Schulte // Higher Education in Europe. - 2004. - Vol. 29. - No 2. - p. 187-193.
10. Гайнутдинова И.М. Модели управления высшей школой в условиях глобализации и международной интеграции: предпринимательский университет / Вестник Военного университета. 2010. № 1 (21). С. 21 – 25.
11. Clark B.R. Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. N. Y. : Pergamon Press, 1998.
12. Thorp H., Goldstein B. The Entrepreneurial University // http:// www. insidehighered. com/ views/2010/09/27/thorp
13. Ropke J. The Entrepreneurial University: Innovation, academic knowledge creation and regional development in a globalized economy. N.Y., 1998.
14. Кузьминов Я. Центры мозговых атак? Атакуйте! // Со-Общение, 2002, №10.
15. Материалы выступления А.Волкова на семинаре НИУ ВШЭ, ноябрь 2012 г., URL: www.strf.ru
16. Дорога к академическому совершенству. Становление исследовательских университетов мирового класса : пер. с англ. / под ред. Ф.Дж. Альтбаха, Дж. Салми. – Москва : Весь мир, 2012. – 382 с.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 16.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 17.09.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.11
UOT: 930.85:338.48:379.85
Mikayıl MUSTAFAYEV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
"Arxeoloji abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması" şöbəsinin müdiri
mustafayev_info@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0001-8462-9495

ASTARA RAYONUNUN TURİZM POTENSİALININ ARTIRILMASI ÜÇÜN ABİDƏLƏRİN QORUNMASI, BƏRPASI VƏ TƏBLİĞATI

Xülasə: Məqalədə Astara rayonunun Alaşa kəndində yerləşən Əlişa qalasının tarixi, arxeoloji və mədəni əhəmiyyəti, həmçinin onun regional turizm potensialına təsiri elmi əsaslarla təhlil olunur. 2023–2025-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qalada dörd bürc, sitadel hissəsi, inkişaf etmiş kanalizasiya sistemi, lotusvari hovuz kompleksi, 8 metrlik su borusu və XII–XIV əsrlərə aid saxsı və memarlıq tapıntıları aşkar edilmişdir. Tapılan lotus formalı hovuzun Yaxın Şərq və Hindistan memarlığına bənzərliyi onun nadir memarlıq nümunəsi kimi dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Astara rayonunun dağlıq-düzənlik relyefi, Xəzər sahili boyunca yerləşməsi, subtropik iqlimi, termal bulaqları və Hirkan Milli Parkı kimi ekosistem resursları bölgənin ekoturizm və mədəni turizm sahəsində geniş imkanlara malik olduğunu göstərir. Eyni zamanda, Əlişa toponiminin etimoloji araşdırmaları onun ümumtürk toponimik sistemində tutduğu yer və Qazaxıstanla tarixi-etnoqrafik bağlılıqlarını ortaya qoyur.

Məqalədə turizmin davamlı inkişafı üçün yolların təmiri, infrastrukturun gücləndirilməsi, müasir qonaqlama obyektlərinin yaradılması, yerli əhalinin maarifləndirilməsi və turizm fəaliyyətinə cəlb olunması kimi kompleks tədbirlərin vacibliyi vurğulanır. Əlişa qalasının beynəlxalq sərgilərdə təqdim edilməsi, sosial mediada aktiv tanıtımı və turizm marşrutlarına daxil edilməsi həm mədəni irsin qorunması, həm də regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün strateji addım kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: Astara, Əlişa qalası, xalq yaddaşı, arxeoloji irs, etnoqrafiya, tarixi abidə, turizm

Mikail MUSTAFAYEV

PRESERVATION, RESTORATION, AND PROMOTION OF MONUMENTS FOR ENHANCING THE TOURISM POTENTIAL OF THE ASTARA REGION

Abstract: The article provides a scholarly analysis of the historical, archaeological, and cultural significance of the Alisha Fortress located in the village of Alasha in the Astara region, as well as its impact on regional tourism potential. Archaeological excavations conducted between 2023 and 2025 revealed four towers, a citadel section, an advanced sewage system, a lotus-shaped pool complex, an 8-meter-long water pipe, and ceramic and architectural findings dating back to the 12th–14th centuries. The discovered lotus-shaped pool, resembling Middle Eastern and Indian architecture, has led to its recognition as a unique architectural example.

The mountainous-plain topography of Astara, its location along the Caspian Sea, subtropical climate, thermal springs, and ecological resources such as the Hirkan National Park demonstrate the region's vast potential in eco-tourism and cultural tourism. Additionally, the etymological study of the toponym "Alisha" reveals its place within the pan-Turkic toponymic system and its historical and ethnographic links with Kazakhstan.

The article emphasizes the necessity of comprehensive measures for sustainable tourism development, including road rehabilitation, infrastructure enhancement, establishment of modern accommodation facilities, public awareness-raising, and local community involvement in tourism activities. The presentation of the Alisha Fortress at international exhibitions, its active promotion on social media, and its inclusion in tourism routes are presented as strategic steps for both the preservation of cultural heritage and the socio-economic development of the region.

Keywords: Astara, Alisha Fortress, collective memory, archaeological heritage, ethnography, historical monument, tourism

Микаил МУСТАФАЕВ

СОХРАНЕНИЕ, ВОССТАНОВЛЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА АСТАРИНСКОГО РАЙОНА

Абстракт: В статье проводится научный анализ исторического, археологического и культурного значения крепости Алиша, расположенной в селе Алаша Астаринского района, а также её влияния на региональный туристический потенциал. В результате археологических раскопок, проведённых в 2023–2025 годах, в крепости были обнаружены четыре башни, цитадельная часть, развитая канализационная система, комплекс бассейнов в форме лотоса, водопроводная труба длиной 8 метров, а также керамические и архитектурные находки, датируемые XII–XIV веками. Найденный бассейн в форме лотоса, схожий с архитектурой Ближнего Востока и Индии, признан уникальным образцом архитектурного наследия.

Горная и равнинная местность Астаринского района, его расположение вдоль побережья Каспийского моря, субтропический климат, термальные

источники и такие природные ресурсы, как Гирканский национальный парк, свидетельствуют о широких возможностях региона в сфере экотуризма и культурного туризма. Кроме того, этимологическое исследование топонима «Алиша» выявляет его принадлежность к обще тюркской топонимической системе и историко-этнографические связи с Казахстаном.

В статье подчёркивается важность комплексных мер для устойчивого развития туризма: ремонт дорог, укрепление инфраструктуры, создание современных объектов размещения, просвещение местного населения и его привлечение к туристической деятельности. Представление крепости Элиша на международных выставках, её активное продвижение в социальных сетях и включение в туристические маршруты рассматриваются как стратегические шаги по сохранению культурного наследия и социально-экономическому развитию региона.

Ключевые слова: Астара, крепость Алиша, народная память, археологическое наследие, этнография, исторический памятник, туризм,

Giriş

Azərbaycan Respublikasında yerləşən çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələri dövlət tərəfindən qorunur. Ölkəmizdəki 6308 daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi dövlət mühafizəsindədir. Bunlardan 82-si dünya, 2059-u ölkə və 4167-si yerli əhəmiyyətli abidələrdir. Bu sahədə Nazirlər Kabineti 2 avqust 2001-ci il tarixli №132 qərarı ilə dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix-mədəniyyət abidələrinin yeni siyahısını təsdiq etmişdir. Son illərdə aparılmış monitorinqlər nəticəsində əvvəlki siyahılara daxil edilməyən 1400-dən çox tarix, memarlıq və arxeoloji əlamət daşıyan obyekt müəyyən edilib və yeni aşkar olunan tarix-mədəniyyət abidələri kimi qeydə alınmışdır [4].

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində ölkəmizin qədim tarixə və zəngin mədəni irsə sahib olduğu təsdiqlənmişdir. Məsələn, Qax rayonunda Torpaqqala, Qazax rayonunda Baba-Dərviş, Fizuli rayonunda Azıx Mağarası, Naxçıvanda Gəmi Qaya, Bakıda isə Qobustan abidələri və s. ölkənin zəngin tarixi və mədəni irsini nümayiş etdirir. Bu abidələr, həmçinin Azərbaycanın turizm potensialının artırılmasına mühüm töhfə verir.

UNESCO və İSESCO ilə Əməkdaşlıq

Yuxarıda qeyd olunan dünya əhəmiyyətli abidələrin bir qismi UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir. UNESCO 1945-ci ilin noyabrında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu kimi 37 dövlətin nizamnaməni imzalaması ilə təsis edilmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi irq, cins, din və dil fərqlərindən asılı olmayaraq xalqlar arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı təşviq etməklə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə töhfə verməkdir. 1972-ci ildə UNESCO tərəfindən "Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması" haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir [2, s.8].

Eyni zamanda, 1979-cu ildə İslam dünyasında təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığın inkişafını dəstəkləmək məqsədilə İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı – İSESCO yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən İSESCO-nun üzvüdür. 1991-ci ildə qurulan qarşılıqlı münasibətlər uğurla

inkişaf etmiş və bu əlaqələr 24 noyabr 2006-cı ildə ölkənin birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevaya İSESCO-nun xoşməramlı səfiri statusunun verilməsi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Hal-hazırda İSESCO-nun beynəlxalq nüfuzu durmadan artır və Azərbaycan bu təşkilatla sıx əməkdaşlıq edərək dünya miqyasında mədəni irsin qorunması və təşviqi istiqamətində mühüm təşəbbüslərlə çıxış edir [8].

AMEA-nın Arxeoloji Abidələrin qeydiyyatı və Pasportlaşdırılması Şöbəsi

1993-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Arxeologiya və Antropologiya (o dövrdə Arxeologiya və Etnoqrafiya) İnstitutunda abidələrin mühafizəsi ilə bağlı "Arxeoloji abidələrin toplusu" adı altında şöbə yaradılmışdır. 2024-cü ilin may ayında şöbənin adı "Arxeoloji abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması" kimi dəyişdirilmişdir. Şöbənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, bir çox yeni aşkar olunmuş abidələrin GPS koordinatları təyin edilmiş və pasportlaşdırılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycanın cənub-şərq bölgələrində arxeoloji abidələrin dövlət mühafizəsinə götürülməsi üçün obyektlərin siyahıya alınması və mədəni irsin qorunması istiqamətində rəy bildirilməsi kimi işlər görülmüşdür. Bu dəyişikliklər nəticəsində, yeni aşkar edilmiş abidələrin GPS koordinatlarının təyin edilməsi və pasportlaşdırılması kimi fəaliyyətlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın cənub-şərq bölgələrində arxeoloji abidələrin dövlət mühafizəsinə götürülməsi üçün obyektlərin siyahıya alınması və mədəni irsin qorunması istiqamətində rəy bildirilməsi işləri görülmüşdür. AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun "Arxeoloji abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması" şöbəsinin əməkdaşları 15 iyul 2023-cü il tarixində Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində abidələrin qeydiyyata alınması ilə bağlı baxış keçirərək, Astaranın Alaşa kəndində yerləşən Əlişa qalasını aşkar etmişdir [6] (şək.1). Bu arxeoloji kəşf təkcə tarixi baxımdan deyil, həm də coğrafi və ekoloji baxımdan diqqətəlayiq olan Astara rayonunun turizm potensialını ön plana çıxarır.

Astara rayonu Azərbaycanın cənubunda yerləşir və təbii-coğrafi müxtəlifliyi ilə seçilir. Ərazi dağlıq və düzənlik relyefə malikdir; qərbdə Talış silsilələri, şimal-şərqdə isə Lənkəran ovalığı ilə əhatələnir. Rayonun Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi və Talış dağlarının sıx meşə örtüyü onun ekosistem zənginliyini artırır. Mülayim subtropik iqlimi ilə seçilən bölgədə yanvar ayında orta temperatur -1,5°C ilə 4°C, iyulda isə 15–25°C arasında dəyişir. Astarada Yanar bulaq və İstisu kimi mineral mənbələr mövcuddur ki, bunlar həm sağlamlıq turizmi, həm də ekoturizm üçün əlverişli şərait yaradır. Rayonun 25,3%-i meşələrlə örtülmüşdür və nadir flora-fauna elementlərinə ev sahibliyi edir. Xüsusilə Hirkan Milli Parkı relikt bitkilərlə zəngin olması ilə turistlər üçün əhəmiyyətli məkandır [1].

Astara rayonu, həmçinin zəngin tarixi-mədəni irsə sahib olan bir bölgədir. Rayon ərazisində 400-dən çox tarixi və memarlıq abidəsi mövcuddur. Bu abidələr arasında Astara-Nəmin yolunun kənarı, Şindan dağında yerləşən VII əsrə aid olan Şindan qalası, Nudis kəndindəki qədim qala, Pensər kəndindəki Məşədi Abutalıb hamamı, Hacı Teymur və Hacı Cahanbaxış məscidləri, Şahağac kəndindəki türbə və Ərçivan kəndindəki Kərbəlayi Həmid Abdulla hamamı kimi nümunələr diqqət çəkir. Ərçivan kəndində kükürdlə zəngin bulaqlar mövcuddur ki, bu da turistlər üçün maraqlı məkanlardan biridir. Qapıçıməhəllə kəndində Daş və Tunc dövrlərinə aid daş abidələr, Sipiyəpart, Seləkəran, Lomin və Pəlikəş kəndlərində

VIII əsrə aid körpü qalıqları da turistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Astara rayonunda son orta əsrlərə aid Ləmləri (yay evi) ilə məşhurdur. Ləm, əsasən təbii materiallardan – daş, ağac və samanla tikilən müvəqqəti yaşayış evləridir. Bu evlər, yerli əhalinin yay aylarında heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduqları dövrdə istifadə olunur. Ləmlər, bölgənin ənənəvi memarlığını və həyat tərzini əks etdirən mühüm mədəni irs nümunələri kimi diqqət çəkir [9, s.199—221]

Əlişa Qalasının Bərpası və Turizm Potensialı

Astara rayonunun Alaşa kəndində yerləşən Əlişa qalasının tarixi və mədəni dəyəri nəzərə alınaraq, onun bərpası və qorunması vacib məsələlərdən biri kimi gündəmə gəlmişdir. Əlişa qalası, Astara rayonunun Alaşa kəndində yerləşən və zəngin tarixi ilə diqqət çəkən mühüm bir abidədir. 2023-cü ilin iyul ayında, Astara arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində qalanın dörd bürcdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir. Bu bürclərdən ikisi tamamilə dağılmış, digərləri isə qismən dağılmış vəziyyətdədir. Qalanın sitadel hissəsi isə yaxşı vəziyyətdə qorunub saxlanılmışdır.

Qazıntılar zamanı çoxsayda saxsı qab nümunələri, o cümlədən şirli və şirsiz qab qırıqları, kaşılar və s. aşkar olunmuşdur. Xüsusilə diqqət çəkən tapıntılardan biri də kanalizasiya xəttidir. Bu, qalanın inkişaf etmiş su təchizatı və kanalizasiya sisteminə malik olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, IV əsrə aid saxsı qab parçaları və üzərində şir başı təsviri olan daş parçası tapılmışdır. Şir, əzəmət və qüdrətin simvolu olaraq qədim mədəniyyətlərdə mühüm yer tutmuşdur [6].

2024-cü ildə arxeoloji qazıntı işlərinin davamı nəticəsində Əlişa qalasında yeni maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Qazıntılar zamanı qalada bir neçə otaq, miniatur saxsı kaşılar və 8 metr uzunluğunda saxsı su borusu tapılmışdır (şək.2). Bu tapıntılar əsasən XII-XIV əsrləri əhatə edir və qalada möhtəşəm bir memarlıq abidəsinin varlığını göstərir [5].

2025-ci ildə Əlişa qalasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı elmi baxımdan böyük önəm kəsb edən unikal memarlıq nümunəsi – lotusvari formada dizayn edilmiş daş hovuz kompleksi üzə çıxarılmışdır. Hovuzun konstruksiyası ümumilikdə 10 ləçəkdən ibarət olub, diametri təxminən 1,5 metrdir. Kompleksə əlavə olaraq, daimi su təchizatını təmin edən daş su kanalları və daş plitələrlə örtülmüş tikililər daxildir (şək.3).

Əldə olunan məlumatlara görə, bu hovuz kompleksi Azərbaycanda sənədləşdirilmiş nadir su qurğusu nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Belə çoxləçəkli hovuz formaları daha çox Yaxın Şərq, İran və Hindistan regionlarında məlumdur və onun Azərbaycan ərazisində ilk dəfə aşkarlanması ölkənin qədim memarlıq və mədəni irsinin araşdırılmasında mühüm yenilik kimi dəyərləndirilir [3].

Əlişa qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində üzə çıxan memarlıq nümunələri və XII–XIV əsrlərə aid maddi mədəniyyət tapıntıları abidənin tarixi dəyərini və dövrünü müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu nəticələr qalada sistemli tədqiqatların aparılmasının zəruriliyini göstərir və abidənin mədəni irs kontekstində qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Belə nümunələrin turizm dövriyyəsinə daxil edilməsi, həm ölkənin tarixi-mədəni irsinin qorunmasına, həm də regionun iqtisadi və sosial inkişafına real töhfə verə bilər.

Bu səbəbdən, Əlişa qalasının bərpası, turistik infrastrukturun yaradılması və

yerli icmanın maarifləndirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlət və özəl sektorun birgə əməkdaşlığı ilə bölgədə ekoturizm və mədəni turizmə dair yeni layihələrin icrası, Əlişa qalasının ölkə və dünya səviyyəsində tanıdılmasına töhfə verə bilər. Bunun üçün müasir turizm strategiyalarına əsaslanan marketinq fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi və mədəni irsin geniş kütlələrə təqdim olunması vacibdir [7, s.61].

Davamlı turizmin təşviqi üçün bölgədə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yolların təmiri, nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi və turistlər üçün müasir qonaqlama obyektlərinin yaradılması bu istiqamətdə prioritet addımlar sırasında yer alır. Eyni zamanda, yerli əhalinin turizm sahəsində maarifləndirilməsi, onların bu fəaliyyətlərə cəlb olunması və əl işlərinin satışına dəstək göstərilməsi regionun sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Turizm sahəsinin davamlı inkişafı yalnız fiziki infrastrukturla məhdudlaşmır; bölgənin tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Alaşa kəndinin toponimik mənşəyi diqqəti cəlb edir. Araşdırmalara görə, kəndin adı Qazaxıstanda bütün qazax tayfalarının ulu əcdadı kimi tanınan Alaşa xanla əlaqələndirilə bilər. Qazax xalq yaddaşında mühüm yer tutan bu mifoloji obrazın Ulıtaudakı məqbərəsi onun tarixi-mədəni çəkisini ortaya qoyur. Alaşa toponiminin Azərbaycanın cənub bölgəsində qeydə alınması orta əsr miqrasiyaları və monqol yürüşləri ilə izah edilə bilər. Beləliklə, bu toponim yalnız lokal səviyyədə deyil, ümumtürk toponimik sistemində də əhəmiyyət daşıyır.

Xorəzmşahlar dövründə türk tayfalarının miqrasiyası və ərazi fəthləri müxtəlif türk xalqlarının dil, mədəniyyət və adətləri arasında qarşılıqlı təsir formalaşdırmış, nəticədə Azərbaycan və Qazaxıstan arasında toponimik paralellərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Alaşa kəndinin dəniz səviyyəsindən 8 metr yüksəklikdə, UNESCO-nun Ümumdünya İrsi Siyahısına daxil edilmiş Hirkan Milli Parkının yaxınlığında, İranla sərhəddə yerləşməsi onun həm strateji, həm də ekoloji baxımdan mühüm mövqe tutduğunu göstərir. Toponimin etimologiyasına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur; Talış dilində "aleşo" sözü həm "böyük həyat", həm də "at" mənasını verir, Azərbaycanda, xüsusilə Şəmkir bölgəsində isə "alaşa" ifadəsi "at" anlamında işlənir [10, s.18–21].

Beynəlxalq və Yerli Tanıtım

Əlişa qalasının turizm potensialını artırmaq məqsədilə müxtəlif beynəlxalq və yerli sərgilərdə təqdimatların keçirilməsi, sosial mediada aktiv tanıtım kampaniyalarının aparılması və turizm marşrutlarına bu abidənin daxil edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Rayonun tarixi abidələrinin qorunması, bərpası və təbliği, həmçinin bölgənin turizm potensialının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələrin bərpası və mühafizəsi, bölgənin zəngin mədəni irsinin gələcək nəsillərə çatdırılması ilə yanaşı, turizm sektorunun inkişafına da müsbət təsir göstərəcəkdir. Turistlər üçün cəlbedici olan bu abidələrin tanıdılması, həm yerli, həm də xarici turist axınının artmasına səbəb olacaqdır. Mədəni irsin qorunması və turizmin inkişafı istiqamətində aparılan tədbirlər yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə və yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradacaqdır. Bununla yanaşı, dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ilə turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, yolların təmiri, nəqliyyat imkanlarının genişləndirilməsi və turistlər üçün müasir

qonaqlama obyektlərinin yaradılması vacibdir. Həmçinin, yerli əhalinin turizm sahəsində maarifləndirilməsi və onların turizm fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi, bölgənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Beynəlxalq və yerli sərgilərdə Astara rayonunun tarixi abidələrinin təqdim edilməsi, sosial mediada aktiv tanıtım kampaniyalarının aparılması və turizm marşrutlarına bu abidələrin daxil edilməsi bölgənin turizm potensialını artıracaqdır. Bu tədbirlər həmçinin yerli əhalinin mədəni irsə olan marağını artıracaq və onların turizm sahəsində fəaliyyətə cəlb edilməsinə kömək edəcəkdir.

Nəticə

Əlişa qalası yalnız bir arxeoloji abidə deyil, həm də Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin canlı şahidlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun bərpası, tədqiqi və turizm dövriyyəsinə daxil edilməsi mədəni irsimizin qorunması və davamlı inkişafı istiqamətində atılan mühüm addımlardan biridir. Bu istiqamətdə AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun, yerli idarəetmə orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlığı mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Astara Rayon İcra Hakimiyyəti. Coğrafi mövqeyi // Astara-ih.gov.az. – Tarix məlum deyil. – URL: http://astara-ih.gov.az/az/page/13.html
2. Azərbaycan - UNESCO əməkdaşlığı dinamik şəkildə inkişaf etdirilir // İki sahil. – 2014. – 17 may. – S. 8. – https://anl.az/down/meqale/iki_sahil/2014/may/370478.htm
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Akademik İsa Həbibbəyli Astarada arxeoloji qazıntı işləri ilə tanış olub // AMEA-nın rəsmi saytı. – 2025. – URL: https://science.gov.az/az/news/open/32974
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. "Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında" 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərara dəyişiklik edilməsi barədə 31 avqust 2020-ci il tarixli 318 nömrəli Qərar. – URL: https://e-qanun.az/framework/45817
5. Mustafaev M. Astara rayonu, Alaşa kəndi ərazisində yerləşən Əlişa və ya Divaka qalasında 15 iyul – 13 avqust 2024 tarixlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı. – Bakı: AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2024.
6. Mustafayev M. Əlişa (Divəkə) qalası: Astara rayonunun Alaşa kəndində yerləşən Əlişa (Divəkə) qalasında 7 sentyabr – 6 oktyabr 2023 tarixlərində ilkin arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı. – Bakı: AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, 2023.
7. Turizmin davamlı inkişafı yerli planlaşdırma üzrə mütəxəssislər üçün vəsait. – Bakı, 2012. – 61 s.
8. Азербайджан — ИСЕСКО // Azerbaijan.az. – URL: https://azerbaijan.az/ru/related-information/200
9. Джавадов Г. Д. Талыши (Историко-этнографическое исследование). — Баку: Elm, 2004. — 616 с
10.Мустафаев М., Гусейнова Н. Крепость Алиша на территории южной части Азербайджана в селе Алаша // Азербайджанский журнал исторических исследований. – Алматы, 2024. – № 5. – С. 18–21.



Şəkil 1. Əlişa qalasının ümumi görüntüsünün bir hissəsi.



Şəkil 2. 2024-cü ildə aşkar edilmiş 8 metr uzunluğunda saxsı su borusu.



Şəkil 3. 2025-ci il arxeoloji ekspedisiyası zamanı tapılmış, 10 ləçəkli çiçək formasında su hovuzu.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.07.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 11.07.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.08.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.12
UOT: 94 (479.24)
Əli FƏRHADOV
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ali_farhadov@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-9322-3670

MİRZƏ BALA MƏHƏMMƏDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MİLLİ İSTİQLALA DAİR ("AZƏRBAYCAN MİSAQİ-MİLLİSİ: 28 MAY İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİNİN TƏHLİLİ" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Xülasə: Görkəmli Azərbaycan ictimai-siyasi xadimi Mirzə Bala Məhəmmədzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə (AXC) və milli istiqlal ideyasına həsr olunmuş dəyərli əsərlər ərsəyə gətirib. Belə əsərlərdən biri də "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 May İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili"dir. Əsərin 1927-ci ildə ərəb qrafikası ilə yazılmış nüsxəsi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kitabxanasında saxlanılır. Bu əsərində M.B.Məhəmmədzadə AXC-nin İstiqlal Bəyannaməsinin maddələrini şərh edir və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi altında "Müsavat" partiyasının milli istiqlala nail olunmasında oynadığı rolu ətraflı izah edir. Əsərdə həmçinin Osmanlı türklərinin Azərbaycan xalqına qardaşlıq yardımı və onun milli ədəbiyyatda əks olunması məsələlərinə də toxunulur. Bu məqalə M.B.Məhəmmədzadənin həyatı, milli istiqlal uğrunda mübarizəsi, həmçinin muzeydə saxlanılan əsərləri və onların məzmunu haqqında məlumatları özündə ehtiva edir. Bundan əlavə, həmin əsər əsasında dövrün ictimai-siyasi, ədəbi və mədəni hadisələri şərh edilir. M.B.Məhəmmədzadə, İstiqlal Bəyannaməsinin maddələrini şərh edərək, AXC-nin bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verdiyini, qadınlara seçki hüququ tanıdığını və Şərqdə ilk dünyəvi, demokratik respublika olduğunu vurğulayır. O, ruhanilərin və bəzi radikal dindarların mühafizəkar mövqeyini tənqid edir, milli birliyin əhəmiyyətini, xüsusilə də sünni və şiə məzhəbləri arasındakı ixtilafların aradan qaldırılmasını müdafiə edir. M.B.Məhəmmədzadə əsərində milli azadlıq mübarizəsində maarifçi ziyalıların ədəbi fəaliyyətlərinin də roluna toxunur. Nəticə etibarı ilə, məqalə müəllifin milli istiqlal ideyasını, onun prinsiplərini, məqsədlərini və bu mübarizədə qarşılaşdığı çətinlikləri geniş şəkildə təhlil edir. Bu əsər Azərbaycanın müstəqillik tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz bir mənbədir.

Açar sözlər: Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Azərbaycan Misaqi-Millisi, AXC, İstiqlal Bəyannaməsi

Ali FARHADOV

ON NATİONAL INDEPENDENCE IN THE WORKS OF MİRZA BALA MAMMADZADE (BASED ON THE WORK "THE NATIONAL PAT OF AZERBAIJAN: AN ANALYSIS OF THE DELARATION OF THE INDEPENDENCE OF MAY 28")

Abstract: Mirza Bala Mammadzade, a prominent Azerbaijani public and political figure, left valuable works dedicated to the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) and the idea of national independence**.** One such work is **"**The National Pact of Azerbaijan: An Analysis of the Declaration of Independence of May 28**".** A copy of the 1927 edition, written in Arabic script, is preserved in the library of the National Museum of History of Azerbaijan. In this work, M.B.Mammadzade comments on the articles of the ADR's Declaration of Independence and thoroughly explains the role of the Musavat party, led by M.E.Rasulzade, in achieving national independence. The work also sheds light on the fraternal assistance of the Ottoman Turks to the Azerbaijani people and its reflection in national literature. The presented article provides information about M.B. Mammadzade's life, his struggle for national independence, and his works preserved in the museum, including their content. Furthermore, based on this work, the socio-political, literary, and cultural events of that period are interpreted. Commenting on the articles of the Declaration of Independence, M.B.Mammadzade emphasizes that the Azerbaijan Democratic Republic granted equal rights to all citizens, including the right to vote for women, and became the first secular, democratic republic in the East. He criticizes the conservative stance of the clergy and some radical religious figures, advocating for the importance of national unity and overcoming the differences between Sunnis and Shiites. In his work, M.B.Mammadzade also touches upon the role of enlightened intellectuals and their literary activities in the national liberation struggle. As a result, the article provides a comprehensive analysis of the idea of national independence, its principles, and goals, as well as the difficulties encountered by those involved in this struggle. This work is an invaluable source for studying the history of Azerbaijan's independence.

Keywords: Mirza Bala Mammadzade, National Pact of Azerbaijan, ADR, Declaration of Independence

Али ФАРХАДОВ

О НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ БАЛЫ МАМЕДЗАДЕ (НА ОСНОВЕ РАБОТЫ «НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПАКТ АЗЕРБАЙДЖАНА: АНАЛИЗ ДЕКЛАРАЦИИ НЕЗАВИСИМОСТИ ОТ 28 МАЯ»)

Абстракт: Мирза Бала Мамедзаде, выдающийся азербайджанский общественно-политический деятель, оставил ценные труды, посвященные Азербайджанской Демократической Республике (АДР) и идее национальной независимости. Одним из таких произведений является «Национальный пакт Азербайджана: анализ Декларации независимости от 28 мая». Копия издания 1927 года, написанная арабской графикой, хранится в библиотеке Национального музея истории Азербайджана. В этом труде М.Б.Мамедзаде комментирует статьи Декларации независимости АДР и подробно разъясняет роль партии «Мусават» под руководством М.Э.Расулзаде в достижении национальной независимости. В работе также освещается братская помощь тюрок-османов азербайджанскому народу и её отражение в национальной литературе. Представленная статья содержит информацию о жизни М.Б.Мамедзаде, его борьбе за национальную независимость, а также о хранящихся в музее работах и их содержании. Кроме того, на основе этого труда интерпретируются общественно-политические, литературные и культурные события того периода. М.Б.Мамедзаде, комментируя статьи Декларации независимости АДР, подчёркивает, что Азербайджанская Демократическая Республика предоставила равные права всем гражданам, включая избирательное право для женщин, и стала первой светской, демократической республикой на Востоке. Он критикует консервативную позицию духовенства и некоторых радикальных религиозных деятелей, выступая за важность национального единства и преодоление разногласий между суннитами и шиитами. В своей работе М.Б.Мамедзаде также затрагивает роль просветительских деятелей и их литературной деятельности в национально-освободительной борьбе. Таким образом, статья представляет собой всесторонний анализ идеи национальной независимости, её принципов и целей, а также трудностей, с которыми столкнулись участники этой борьбы. Эта работа является бесценным источником для изучения истории независимости Азербайджана.

Ключевые слова*:* Мирза Бала Мамедзаде, Национальный пакт Азербайджана, АДР, Декларация независимости

Giriş

Məqalədə görkəmli ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məhəmmədzadənin (1898-1959) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kitabxanasında qorunan "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" əsərinin surəti [8] əsasında müəllifin milli istiqlal mövzusundakı fikirləri, dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələrinə baxışı təqdim olunur. Kitabın orijinalı 1927-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir və 54 səhifədir. Məqalədə istifadə edilən nüsxə muzeyin kitabxanasındakı nüsxə olub 51 səhifədən ibarətdir və son üç səhifəsi

əskikdir. Muzeyin Sənədli mənbələr fondunda isə kitabın sadəcə 52-ci və 53-cü səhifələrinin surəti qorunur [9, s.52-53].

Məqalədə mövzu ilə bağlı M.B.Məhəmmədzadənin digər əsərlərindən, o cümlədən, müxtəlif ədəbiyyatlardan - o cümlədən, A.Askerin, İ.Türkoğlunun, S.Mehralıyevanın və s. müəlliflərin müvafiq əsərlərindən istifadə edilmişdir. M.B.Məhəmmədzadənin 2023-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş "Seçilmiş əsərləri"ndə onun "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" əsəri təqdim edilsə də, onun Ankarada nəşr olunmuş 2022-ci il türkcə nüsxəsindən istifadə edilmişdir [8, s.25]. Təqdim etdiyimiz məqalə isə M.B.Məhəmmədzadənin qeyd olunan əsərinin 1927-ci ildə İstanbulda ərəb əlifbası ilə nəşr edilmiş nüsxəsi əsasında hazırlanmışdır.

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı və əsərləri

M.B.Məhəmmədzadə Abşeron rayonunun Zirə kəndində anadan olmuş, Bakıda rus-tatar məktəbində təhsil almışdır. O, Bakı Politexnik Məktəbindən inşaat-memarlıq ixtisası üzrə məzun olmuşdur [4, s.6]. M.B.Məhəmmədzadə tələbəlik illərində M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi "Açıq söz" qəzetində işləmiş və yazmış, 1917-ci ildə Müsavat Partiyasına üzv olmuşdur. M.B.Məhəmmədzadə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra respublikanın müxtəlif orqanlarında, o cümlədən parlamentdə stenoqrafçı kimi çalışmış [4, s.9] və Müsavat Partiyasının Bakı komitəsinin üzvü seçilmişdir. Eyni zamanda "Bəsirət", Azərbaycan" və s. mətbuat orqanlarında müxbir və yazar olaraq çalışmışdır.

M.B.Məhəmmədzadə AXC-nin süqutundan sonra işğala qarşı yaradılmış Milli Müqavimət Komitəsinin sədri olmuş, komitənin "İstiqlal" qəzetində Rusiya işğalına qarşı yazılar yazdığına görə bir müddət həbs edilsə də, İrana qaça bilmişdi. M.B.Məhəmmədzadə bir müddət Rəştdə və Tehranda yaşamış, daha sonra Rusiyanın İrana təzyiqləri səbəbilə 1926-cı ildə Türkiyəyə mühacirətə getmiş və İstanbul Universitetində hüquq təhsili almışdır [13, s.271-272]. Dövrün sovet qaynaqları hər nə qədər 28 aprel işğalını Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sovetləri dəstəkləməsi və inqilab kimi dəyərləndirsələr də, M.B.Məhəmmədzadə bu dövrü "qatı ÇEKA (sovet xüsusi xidmət orqanı-Ə.F.) istibdadı" adlandırmış və hadisənin işğal olduğunu bildirmişdir [8, s.5].

M.B.Məhəmmədzadə İstanbulda tələbə ikən azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi "Yeni Kafkasya" jurnalında məqalələr yazıb, M.Ə.Rəsulzadə və M.Sadıq ilə "Azəri Türk" jurnalını, daha sonra "Odlu yurd" jurnalını nəşr etmişdir. Bu jurnallarda o, Azərbaycanda və Rusiyada yaşayan müsəlman türklərin tarixi və siyasətlə bağlı məqalələr yazırdı. Lakin onun Rusiya əleyhinə yazıları, o cümlədən, Türkiyəyə sığınan mühacirlərin fəaliyyəti Rusiya ilə Türkiyə arasında siyasi ziddiyyətə səbəb olmuş, nəticədə digər mühacirlərlə birlikdə M.B.Məhəmmədzadə də Türkiyəni tərk etməyə məcbur olmuşdu. O, bir müddət Varşavada yaşamış və Berlində nəşr olunan "İstiqlal" və "Qurtuluş" jurnallarında məqalələr yazmışdır [13, s.271-272].

1939-cu ildə Almaniya Polşanı işğal edəndə M.B.Məhəmmədzadə İstanbula qayıtmış və Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyinin nəşr etdiyi İslam Ensiklopediyasında müəllif kimi çalışıb, burada türk dünyası ilə bağlı məqalələr

yazmışdır. O, 1947-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasında əsas rol oynayıb, 1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasının və Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri seçilmişdir. M.B.Məhəmmədzadə Almaniyada yerləşən Sovet İttifaqını Öyrənmə İnstitutunun dəvəti ilə Münhenə getmiş, burada bir müddət institutun rəhbərlərindən biri olmuş, institutun türk dilində nəşr etdiyi "Dergi" adlı jurnalda V.Nuhoğlu adı ilə bir sıra məqalələr yazmışdır [13, s.271-272].

Başda Azərbaycan mövzusu olmaq üzrə türk dünyası haqqında yüzlərlə məqalə yazan M.B.Məhəmmədzadə Rusiya işğalına qarşı türk xalqlarının milli mübarizəsinin əsas müdafiəçilərindən biri olmuşdur. O, "Komünizmle mücadele", "Türk yurdu", "Milliyet", "Cumhuriyet" və s. mətbu orqanlarındakı yazılarında Mirza Bala, V.Nuhoğlu, Daşdemir, M.B.Ali Kutluk kimi adlardan istifadə etmişdir [13, s.271-272].

M.B.Məhəmmədzadənin 1905-1917-ci illər Rusiya inqilabları dövründə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən bəhs edən "İki inqilab arasında", 15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakını işğaldan azad etməsindən bəhs edən "Bakı uğrunda mücadilə", 1875-1922-ci illərdə Azərbaycanda və Gürcüstanda türkcə nəşr olunan nəşrlər haqqında məlumat verdiyi "Azərbaycan türk mətbuatı", 28 may 1918-ci ildə qalib gəlmiş milli istiqlaldan və bolşeviklərə qarşı mübarizəsindən bəhs edən "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili", İran ermənilərinin müsəlmanlar əleyhinə fəaliyyətindən bəhs edən "Ermənilər və İran", AXC-dən bəhs edən "Milli Azərbaycan hərəkatı", "Azərbaycan tarixində türk Albaniyası" kimi əsərləri var.

M.B.Məhəmmədzadə öz əsərlərində milli mübarizənin problemlərini tədqiq edərək tarixçi mövqeyi ilə hadisələrə yanaşmışdır. Onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı "İflas nədən oldu", "Azərbaycan parlamentosu, "Azərbaycanın Milli Şurası", "Azərbaycan Universiteti" adlı məqalələri Şərqdə ilk respublika olan Cümhuriyyət tarixini və həmin dövrün siyasi proseslərini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələrdir. O, "Bolşeviklər və daşnaklar" adlı məqaləsində AXC-yə qarşı mübarizədə bolşevik – daşnak ittifaqını xüsusi qeyd etmişdir [12, s.2935, 2939].

Milli dövləti mədəni inkişafın ən yüksək forması sayan M.B.Məhəmmədzadəyə görə, türk-islam aləmində ilk demokratik dövlətin – AXC-nin yaranması ilə nəticələnən milli hərəkatda M.F.Axundzadədən, H.Zərdabidən, İ.Qaspralıdan Ə.Hüseynzadəyə, Ə.Ağaoğluya, M.Ə.Rəsulzadəyə qədər hər kəsin müəyyən bir rolu vardır [4, s.25].

Mirzə Bala Məhəmmədzadə və "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" adlı əsəri

M.B.Məhəmmədzadənin "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" adlı əsəri Azərbaycan milli hərəkatının tədqiqi baxımından mühüm yer tutur. AXC-nin İstiqlal Bəyannaməsini "Misaqi-Milli" ("Milli müqavilə") adlandıran müəllifə görə, bu ideya və üçrəngli Azərbaycan bayrağı milli məfkurəni təmsil etdiyi üçün müqəddəsdir [8, s.5-6].

"Azərbaycan Misaqi-Millisi" "Azəri gəncliyi" adlı gizli təşkilat tərəfindən 1923-cü ilin may ayında nəşr edilmişdir. Bu bəyannamə milli məfkurə uğrunda

azəri türk millətpərvərlərinin mücadiləsinin başlanğıcı sayılır [8, s.3]. M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, 1918-ci ilin mart faciəsi Azərbaycan istiqlal məfkurəsi reallaşmasın deyə qəsdən tərtib edilmişdir. Lakin irtica qüvvələrinin zərbələri milli hərəkatın əzmini daha da artırdı, azərbaycanlıların "muxtariyyət və federasiya" arzusu "milli istiqlal" arzusuna döndü və bu uğurda mücadilə başladı [8, s.3-4]. Bunun qarşısında əsas maneələrdən biri isə "bolşevik-daşnak" işğalı idi [8, s.46]. Şair Əli Yusifin ifadəsilə "Şərqin Kəbəsi" adlanan Azərbaycanın xilaskarı isə qardaş Osmanlı türklərinin göndərdiyi Qafqaz İslam Ordusu oldu [4, s.362]. M.B.Məhəmmədzadə hələ Rusiya işğalı dövründə zalım çarizm məmurlarına və daşnak terroruna, "müsəlman qövmlərinin tənəzzülünə" qarşı mübarizədə Ə.Ağaoğlunun elmi-publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyətinə, xüsusilə Difai Partiyasının roluna xüsusi əhəmiyyət vermişdir [11, s.35].

M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, Azərbaycanın istiqlalı 1918-ci ilə qədər təkcə Müsavat Partiyasının qayəsi idi, mart faciəsindən sonra isə o, Milli Şuranın elan etdiyi və xalqımızın inandığı milli bir məfkurəyə çevrildi [8, s.5]. Müəllifə görə, milli istiqlalı olmayan bir millət öz mədəniyyətini qoruya bilməz. Buna görə də ən təbii hökumət milli hökumətdir [8, s.8-9]. Bu ideyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan Müsavat Partiyasının Proqramına görə millət mexaniki surətdə toplanmış insanlardan ibarət bir kütlə deyil, əksinə müştərək arzusu, dil birliyi, ortaq tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, adət-ənənəsi olan bir cəmiyyətdir [8, s.10]. AXC-nin yaradılma qayəsi də bu müqəddəs milli məfkurə olmuşdur.

İstiqlal Bəyannaməsinin I maddəsini şərh edən M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, Milli Şura vasitəsilə müstəqil dövlət olduğunu elan edən Azərbaycan xalqı türklüyünü və azərbaycanlılığını dərk etmədən bu qərara gələ bilməzdi. Milli Şurada bu qərarın bayraqdarı azəri-türk millətpərvərliyini təşkil edən Müsavat Partiyası olmuşdur [8, s.8]. Bu prosesə gedən yolda Rusiya türklərinin milli şüurunun oyanmasında, bütün türk xalqlarını vahid bir türk dili ətrafında birləşdirməyə çalışan İ.Qaspralıya və onun nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetinə, onun milli təhsil sahəsində ortaya qoyduğu "üsuli-cədid" (yeni metod-Ə.F.) məktəblərinə, bu cərəyanın Azərbaycanda da yayılmasına M.B.Məhəmmədzadə böyük əhəmiyyət və dəyər vermişdir [11, s.15-16]. O, Ə.Hüseynzadənin "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalılaşmaq" şüarı ilə türklüyün gələcək hədəflərini ortaya qoyduğunu göstərir, bu ideyanın Müsavat Partiyasının şüarı və AXC-nin Dövlət Bayrağının əsasını təşkil etdiyini vurğulayırdı [11, s.16]. Azərbaycanda türk-islam mədəniyyətinin inkişafında, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi ziyalıların maliyyə olaraq dəstəklənməsində, "Həyat", "Füyuzat", "Kaspi" kimi mətbu orqanlarının nəşrində görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin mühüm rolu M.B.Məhəmmədzadə tərəfindən vurğulanmışdır [11, s.35].

M.B.Məhəmmədzadə Azərbaycanda müsəlmançılıq şüurundan milli şüura keçişdə, milli məfkurənin formalaşmasında Müsavat Partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin daha mühüm rol oynadığını qeyd edir. M.B.Məhəmmədzadə yazır ki, azəri millətpərvərlərinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə 1905-ci ildən bəri milli şüurun elmi prinsiplərini "Dirilik", "Şəlalə" jurnallarında, "Açıq söz", "Təkamül", "Müsavat" qəzetlərində ortaya qoyaraq milli məfkurəni formalaşdırdı. O, "Dirilik"dəki "Milli dirilik" məqalələri, "Şəlalə"də "Dil-ictimai bir amil", "Yeni lisançılar və türkçülər", "Sadə türkcə" ətrafında yazılan elmi məqalələri, "Açıq

söz"də "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" şüarının izahı haqqındakı fikirləri ilə müasir millət nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi, Azərbaycanda türklük şüurunun qələbə çalmasına nail oldu [8, s.10].

M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə C.Əfqaninin – müsəlmanlar müxtəlif millətlərdən ibarətdir, bu millətlər öz milli dövlətlərini qurub, daha sonra bir federasiyada birləşməlidirlər, fikrinə əsaslanaraq bu ideyanı daha da inkişaf etdirdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, insanlıq naminə biz razı ola bilmərik ki, bir millət başqa bir millətə zülm etsin, bütün millətlər bərabər hüquqda olmalıdır [8, s.25-26].

İstiqlal Bəyannaməsinin II, IV və V maddələrini, yəni AXC dövründə millət, din, sinif, cins fərqi olmadan bütün vətəndaşlara bərabər hüquq verildiyini və onlar tərəfindən seçkili cümhuriyyət sistemini şərh edən M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, Azərbaycanda demokratik respublika idarə formasıdır. Dövləti idarə edən Milli Şura demokratik bir məclis idi, millətin bütün siniflərinin, zümrələrinin, qadın-kişi fərqi olmadan sərbəst iştirakı ilə demokratik seçkiyə əsaslanan bir müəssisə idi [8, s.18]. Müəllif qeyd edir ki, İstiqlal Bəyannaməsi ilə qadın-kişi bərabərliyi ortaya qoyularaq "cins fərqi gözləmədən" ifadəsilə Şərqdə yeni bir mədəni inqilab reallaşmışdır [8, s.33]. M.B.Məhəmmədzadə göstərirdi ki, bu mütərəqqi hadisənin başlanğıcı olaraq Rusiya fevral inqilabından sonra islamçıların təzyiq və təhqirlərinə baxmayaraq məhz Müsavat Partiyasının təşviqi ilə Azərbaycan qadınları Duma seçkilərində aktiv iştirak edərək müsəlman deputatların daha çox seçilməsinə nail oldular [8, s.41-42]. AXC ilə müsəlman Şərq dünyasında ilk dünyəvi dövlətçilik modeli ortaya qoyulmuşdur. Ona görə, demokratiyanın din və vicdan azadlığı prinsipinin tətbiqi ilə milli hakimiyyət yaradıldı. Lakin islam dini də rədd edilmir, dövlət bayrağında ortaya qoyulduğu kimi - türkləşməkdən sonra islamlaşmaq şüarı siyasi olmamaq şərti ilə qəbul edilmişdi [8, s.32]. Bunun reallaşmasında islamçıların əksinə olaraq "ruhaniləri siyasətə qarışdırmayın" deyən M.Ə.Rəsulzadə mühüm rol oynamışdır [1, s.7].

M.B.Məhəmmədzadə milli dövlətçiliyin qurulmasında əsas rolun müsavatçılarda olduğunu qeyd edir və yazırdı ki, millət sözünün müsəlmanlıq kimi anlayan ruhani-mülkədarlar xalqı çoban və qoyun kimi iki sinifə ayırıb hakimiyyəti yalnız Allah tərəfindən seçilmiş çobanlara, yəni ali ruhani-mülkədarlara xas bir imtiyaz sayırdılar. Milli Şurada ruhanilərə və feodallara əsaslanan İttihadi-islam partiyası və milliliyi yox, beynəlmiləlçiliyi müdafiə edən sosialist qrupları olsa da, əksəriyyət millətpərvər demokrat müsavatçılardan ibarət idi [8, s.18-19]. Ə.Ağaoğlu, M.Pişnamazzadə, Q.Qarabəyov kimi osmanlıpərəst, islamçı ziyalılar da ilk dövrlərdə cümhuriyyətçiliyə, dünyəvi dövlətçiliyə qarşı çıxış edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, bir tərəfdən islamçılar bizi islam birliyinə xəyanətdə, digər tərəfdən isə sosialistlər bizi sosializm ideyasına zidd getməkdə ittiham edirdilər [2].

M.B.Məhəmmədzadə xalqı parçalayan din və məzhəb ixtilafını tənqid edir, göstərirdi ki, vahid bir milləti iki düşmən qismə bölən sünni və şiə mücadiləsidir. Bu ixtilaf aradan qalxmalıdır. Lakin bu uğurda mücadilə, məzhəb ixtilafına qarşı mübarizə, milli mətbuat, milli məktəb, üsuli-cədid üzrə tədris, bütün yeniliklər mürtəcelərin hücumuna məruz qalmışdı. Xarici istismarçılar, mürtəcelərin başında duran ruhanilər, mollalar yenilikçi millətpərvərlərə qarşı çıxırdılar. "Molla

Nəsrəddin" və s. mütərəqqi ziyalılar buna qarşı mübarizə edirdilər [8, s.14-15]. Təəssüf ki, M.B.Məhəmmədzadə bu fikirlərini ortaya qoyarkən bir qədər subyektiv hərəkət edərək, mənfi ruhani obrazı yaradaraq ümumiləşdirmə etmişdir. O, məzhəbçiliyə, dində ixtilafa, uydurmalara qarşı çıxan, kişi və qadınların dünyəvi təhsil almasını müdafiə edən, elm və dini vəhdətdə görmək istəyən, ərəb dilini bilməyən azərbaycanlılar üçün ana dilində yazdığı ilk Quran təfsiri olan "Kəşfül-həqayiq" əsərində milli və dini maarifçiliyi təbliğ edən Bakı qazısı M.K. əl-Bakuvi kimi ruhanilərin mütərəqqi fəaliyyətlərini qeyd etməmişdir. Əsərdə İraqda və Şamda ali dini təhsil almış şair S.Ə.Şirvaninin məzhəbçiliyə qarşı mübarizə apardığı qeyd edilsə də, onun dini maarifçi fikirləri təqdim edilməmişdir. Həmçinin ruhanilərdən "İslamın təfriqəsi səbəbləri" əsərinin müəllifi Əbu Turab Axundzadənin adı sadəcə qeyd edilmiş, onun məzhəbçiliyə qarşı mübarizə apardığı, lakin millilikdən uzaq olduğu göstərilmişdir [8, s.31].

M.B.Məhəmmədzadə yazırdı ki, Müsavat partiyası istiqlalçı, millətçi, türkçü və mədəniyyətcə turançı, müsəlman bir partiya idi. Lakin bu partiya ittihadi-islamı yox, ittifaqi-islamı təbliğ edirdi. Bütün islam dövlətlərinin və türk dövlətlərinin bir dövlətdə birləşməsini yox, ittifaqını, dünya federasiyasına gedən yolda bir federasiya daxilində müstəqil olmasını arzu edirdi. Ona görə Turan və islam birliyi dinə yox, mədəni birliyə əsaslanmalıdır [8, s.24-26]. Mütəfəkkirə görə vahid bir dövlətə əsaslanan siyasi turançılıq və ya islam birliyi mexaniki şəkildə millətlərin birliyinə əsaslana bilməz, bu, imkansız bir xəyaldır. Yeganə yol milli istiqlal və türk-islam xalqlarının mədəni birliyidir [6, s.14].

Milli istiqlala gedən yolda Azərbaycanda Rusiyaya meyilli bolşevik və sosialistlər, o cümlədən dini siyasətə əsaslanan ittihadi-islam cərəyanları güclənmişdi və M.B.Məhəmmədzadə göstərir ki, bunlar milli istiqlala qarşı olduğu üçün onlara qarşı mücadilə etmək vacib idi. Onlar xalqı öz tərəfinə çəkməyə çalışırdılar. Bunlara qarşı mübarizəni aparan əsas qüvvə Müsavat Partiyası idi. Onun hədəfi millətçilik, türklüyü mühafizə və Azərbaycanın istiqlalı idi [8, s.47-48].

M.B.Məhəmmədzadə bolşevikləri və milli istiqlala qarşı olan digər qrupları tənqid edərək yazırdı ki, milli istiqlalı xan və bəylərin intriqası sayan düşmənlərimiz demokratik cümhuriyyətimizi Müsavat Partiyasının şəxsi arzusu saya bilərlər. Lakin bu istiqlal fikrini və milli hərəkatı, Müsavat Partiyasını yaradan Azərbaycan xalqının özü idi [8, s.24].

İstiqlal bəyannaməsinin VI maddəsini, yəni Azərbaycanda xalqın seçdiyi Milli Şura və ona tabe olan hökumət sistemini şərh edən M.B.Məhəmmədzadə yazırdı ki, cümhuriyyəti qurucuları bu xüsusda ancaq demokratiyanı və milli iradəni, parlamentarizmi əsas saymış, seçilmiş Milli Şuradan başqa ikinci hakim iradə qəbul edilməmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti konstitusiya ilə idarə olunan dövlətlərdə olduğu kimi bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə əsaslanırdı [8, s.44-45]. AXC-nin konstitusiyasının qəbul edilməsi hərbi-siyasi səbəblərdən sonrakı dövrə saxlansa da, İstiqlal Bəyannaməsi demokratik bir konstitusiyanın əsas müddəalarını özündə ehtiva etmişdi. AXC-nin İstiqlal Bəyannaməsinin II maddəsində göstərildiyi kimi o, bütün qonşuları ilə sülh və mehriban qonşuluq prinsipi ilə fəaliyyət göstərirdi [8, s.24-25]. Lakin keçmiş çar Rusiyasının sərhədlərini bərpa etməyi qarşısına məqsəd qoymuş olan bolşeviklər bu yeni

dövlətin yaşamasına imkan vermədilər və Şimali Azərbaycanı işğal etməklə yanaşı erməni millətçilərindən istifadə edərək bölgədə separatçılığa da münbit şərait yaratdılar. M.B.Məhəmmədzadə erməni millətçilərinin nəinki Şimali Azərbaycanda, hətta İran Azərbaycanındakı separatçılıq hərəkətlərini də tənqid edirdi. O, ermənilərin İran Azərbaycanında muxtariyyət və ya yerli özünüidarəetmə haqqı arzusuna təbrizli ictimai-siyasi xadim S.H.Tağızadənin mənfi cavab verdiyini və konstitusiyada azsaylı xalqlara, etnik azlıqlara yerli özünüidarəetmə haqqının verilməyəcəyini dediyini göstərirdi [10, s.16]. Şimali Azərbaycanda ermənilərə bu haqqın verilməsi ilə ölkədə on illərlə davam edən işğalçılıq siyasətinin təməlinin qoyulması M.B.Məhəmmədzadənin və S.H.Tağızadənin mövqeyinin nə qədər doğru olduğunu göstərdi.

28 Aprel işğalı nəticəsində məhv edilən milli dövlətçiliyimizin yenidən bərpasının zəruriliyini vurğulayan M.B.Məhəmmədzadə yazırdı ki, milli istiqlal və Azərbaycan dövlətçiliyi yenidən bərpa edilməzsə, Azərbaycan bir coğrafiya olaraq da məhv olacaq, Azərbaycan türkləri əcnəbiləşəcəkdir. Xilas yolumuz və ehtiyacımız Misaqi-Millinin yenidən hakim olmasıdır [4, s.362-363].

M.B.Məhəmmədzadə "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" əsərində şair və ədiblərin, yazarların Azərbaycan istiqlalında oynadığı rol haqqında geniş məlumat vermişdir. Məqalədə M.F.Axundzadənin, H.Zərdabinin, H.Cavidin və digər ziyalıların yaradıcılıqlarındakı milli ideyalara xüsusi yer verilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, H.Zərdabi Azərbaycan dilində ilk teatr əsərlərini yazan M.F.Axundzadədən ilham alaraq milli mədəniyyətimizi və elmi dünyagörüşünü təbliğ edirdi. Onun illər əvvəl təbliğ etdiyi milli və dini maarifçiliyin, xeyriyyəçiliyin əhəmiyyəti barədəki fikirləri Azərbaycanda cəhalət səddini dağıtmağa başlamışdı [8, s.16]. M.B.Məhəmmədzadə "Bizi puç etdi sünni, şiə sözü" deyərək məzhəbçiliyə qarşı mübarizə aparan S.Ə.Şirvaninin H.Zərdabinin maarifçi fikirlərini dəstəklədiyini göstərirdi [8, s.30-31]. M.B.Məhəmmədzadə milli istiqlal fikrinin formalaşmasında H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetinin mühüm rol oynadığını göstərir və vurğulayır ki, əgər H.Zərdabi 50 il sonra dünyaya gəlsəydi, istiqlal fikri, Misaqi-Milli 50 il sonra reallaşacaqdı [8, s.7-8].

M.B.Məhəmmədzadə milli istiqlal üçün dini vəhdətin əhəmiyyətini çox gözəl anlayır və bunu təbliğ edirdi. O, Abdulla Şaiqin müsəlmanları vəhdətə çağıran -

"Tərk edək cümlə məzahib söhbətin...
Tanrı bir, peyğəmbərü Quran bir" [8, s.30]

şerini nümunə verərək məzhəbçiliyin milli birliyə ən böyük əngəllərdən biri olduğunu göstərirdi.

M.B.Məhəmmədzadə 1917-ci ilin aprel ayında Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında sünni və şiə ruhanilərinin ittifaq qurmasını alqışlayır və bu dini birlik ideyasının cümhuriyyət dövründə davam etdirildiyini göstərirdi [8, s.29]. Həqiqətən də İstiqlal Bəyannaməsinin IV maddəsi və cümhuriyyət dövründə şiə və sünni ruhani idarələrinin vahid bir dini idarədə - "Məşixət"də birləşdirilməsi AXC hökumətinin dini vəhdət siyasətindəki ən böyük uğurlarından biridir. Lakin M.B.Məhəmmədzadə ruhanilərin qadın azadlığına qarşı çıxdığını yenə Qafqaz müsəlmanları qurultayındakı ruhanilərin nümunəsi ilə

göstərir və bu azadlığın ancaq dünyəvi dövlət quran və qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verən AXC dövlətinin töhfəsi olduğunu göstərirdi [8, s.42]. Bu qurultayda Şəfiqə Əfəndizadə və digər bəzi maarifçi qadınların çadrasız olaraq kişilərin qarşısında çıxış etməsi radikal ruhanilərin hiddətinə səbəb olmuş, onlar bu hadisəni şəriətə zidd saymışdılar [5]. Bu ruhaniləri tənqid edən M.B.Məhəmmədzadə yazır ki, Milli Şura da öz İstiqlal Bəyannaməsində qadınlara kişilərlə bərabər hüquq və azadlığı verərək milli müqəddəratda mühüm rol oynadı. Bu bəyannamə bütün azəri qadınlarının Misaqi-Millisi oldu. Azəri qadınlar öz hüquq və azadlıqlarını tam əldə edərək bütün idarələrdə çalışa bilərdilər, hətta parlamentdə məmur kimi də fəaliyyət göstərirdilər. Qadınlar üçün ibtidai, orta və ali məktəblər açılmışdı, universitetdə ali təhsil ala bilirdilər [8, s.42-43]. Təbii ki, bu prosesdə M.B.Məhəmmədzadənin də qeyd etdiyi kimi uzun illər boyu qadın hüquqlarını təbliğ edən "Molla Nəsrəddin" jurnalının, "İqbal" qəzetinin, Müsavat Partiyasının böyük rolu olmuşdur. Çadraya qarşı mübarizəni "rəzalət" adlandıran, islama zidd olduğunu deyən "Şəlalə" jurnalının baş redaktoru Xalid Xürrəm Səbribəyzadənin, islamçıların və digər radikal dindarların təzyiqlərinə baxmayaraq qadınlar öz layiq olduqları haqları əldə etdilər. Bunda isə müsavatçıların və AXC dövlətinin böyük rolu oldu [8, s.38-40]. Əliqulu Qəmküsar X.X.Səbribəyzadənin qadın haqlarına qarşı olan mövqeyini belə tənqid edirdi:

"Yaxşı təsvir elə öz rəyin ilə Quranı,
Çadra, çarşafa bük, dustaq elə nisvani (qadın-Ə.F.),
Qoyma getsin qabağa milləti qaytar ani" [3].

M.Ə.Sabirin hicvlə yazdığı –

"Övrətlərə tədrisi-kitabət yeni çıxdı,
İslama xələl qatdı bu bidət, yeni çıxdı" [8, s.38]

şerini misal çəkən M.B.Məhəmmədzadə qadın azadlığına, qadınların dünyəvi təhsil almasına qarşı çıxanları tənqid edir, görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin ilk dəfə müsəlman qız məktəbi açmasını alqışlayırdı [8, s.34-35].

M.B.Məhəmmədzadə Azərbaycan ədəbiyyatından nümunə verdiyi –

"Bir gün gələcək şəmsi-həqiqət doğacaqdır,
Şərqin bu əsir validəsi hürr olacaqdır",

şeri ilə buna olan qəti ümidini göstərirdi [8, s.33].

M.B.Məhəmmədzadə AXC-nin öz vətəndaşları arasında varlı – kasıb fərqi qoymadan hamıya bərabər yanaşdığını vurğulayır. Lakin bu ədalətli yanaşma məhz cümhuriyyət qurucularının sayəsində oldu. Çarizm dövründə M.Ə.Sabirin hicv dili ilə yazdığı –

"Pul istənilir, məktəb açılsın füqarəyə...
Kasibləri elmlə ucalandırmaq olarmı?" [8, s.38]

şerini nümunə verən M.B.Məhəmmədzadə bu ayrı-seçkiliyə məhz AXC dövləti dövründə son qoyulduğunu göstərir.

M.B.Məhəmmədzadə H.Cavidin də Rusiya işğalı dövründəki problemlərdən, "Fəqir olan çürüsün!... Həqqü müadələt (haqq-ədalət-Ə.F.) nərədə?" – deyərək ədalətsizlikdən şikayət etdiyini göstərir [8, s.22], onun AXC dövründə reallaşmış olan mütərəqqi ideyalarını nümunə verirdi:

"Böyük, kiçik, qara, ağ, həp xristian, islam,

Bütün bəşər nə hüquq istiyorsa, həp alacaq;
Demək ki, qalmayacaq zülmdən cihanda nişan" [8, s.27].

"Misaqi-Milli bu ruhdan yaranmışdır" deyən [8, s.28] M.B.Məhəmmədzadə çarizm dövründəki milli, dini, sinfi ayrı-seçkiliklərə cümhuriyyət dövründə nəzəri olaraq son qoyulduğunu göstərir. O, yazırdı ki, Müsavat Partiyası torpağı əkinçilərə, zəhmətkeş kəndliyə verməklə, ölkənin taleyini xalqın bütün təbəqələrinin bərabər şəkildə idarə etməsinə şərait yaratmaqla xalqın ümidinə çevrildi. Demokratik cümhuriyyət xalqın Müsavat Partiyasına olan etimadı sayəsində bu amaldan yarandı [8, s.24].

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, M.B.Məhəmmədzadə təkcə Azərbaycanın yox, Bütün türk dünyasının problemlərini öz problemi sayır və onların həlli yolunda çalışırdı. O, həm bolşevik ideologiyasına və Rusiya işğalına, həm də işğalçılar tərəfindən Azərbaycan türklərinin ruslaşdırılmasına qarşı idi [11, s.VII]. M.B.Məhəmmədzadənin "Azərbaycan Misaqi-Millisi" əsəri Azərbaycanın müstəqillik ideyasının əsas mahiyyətini və reallaşması yollarını ehtiva edir. M.B.Məhəmmədzadə bu əsərində Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğuna aparan tarixi inkişaf yolunu, milli özünüdərk və istiqlal mücadiləsinin əsas mərhələ və prinsiplərini, hədəflərini ətraflı təhlil etmişdir. Əsərdə Rusiya işğalı altında olan Azərbaycanın ilk dəfə 1918-ci ildə dövlət quruculuğuna nail olması, 1920-ci ildə Rusiya tərəfindən süqutu, 1917-1920-ci illərdə milli istiqlal uğrunda milli mübarizə, bu mücadilənin hədəf, prinsip və nəticələrini ətraflı şəkildə izah etmişdir. Əsərdə AXC-nin üzləşdiyi problemlər, Sovet Rusiyasının işğalçılıq siyasəti, məğlubiyyətə baxmayaraq azadlıq mübarizəsinin davam etdiyi göstərilmişdir. Bu əsər Azərbaycan xalqının azadlıq ideyasının güclü ifadəsi və milli istiqlal uğrunda apardığı uzun və şərəfli mücadilənin parlaq təcəssümü kimi xarakterizə edilə bilər. M.B.Məhəmmədzadənin "Azərbaycan Misaqi-Millisi: 28 may İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" əsəri Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və dövlət quruculuğu yolundakı çətin, lakin haqq mübarizəsinin, xalqın istiqlal ideyalarının əks olunduğu mühüm bir əsərdir. Bu əsər Azərbaycan milli hərəkatının tarixi inkişaf xəttini, prinsiplərini və hədəflərini ətraflı işıqlandırır. Təsadüfi deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı mühacirlər tərəfindən 1928-ci ildə İstanbulda nəşr olunan "Azəri Türk" məcmuəsində verilmiş "İstiqlal Bəyannaməsi" də məhz M.B.Məhəmmədzadənin əsərinin adına uyğun olaraq "Azərbaycan Misaqi-Millisi" şəklində təqdim edilmişdir [7, s.1]. M.B.Məhəmmədzadə "Azərbaycan Misaqi-Millisi"ni azərbaycanlıların möhtac olduğu həyat proqramı sayırdı [4, s.362; 9, s.53]. Bu müqəddəs prinsipləri daim qorumaq, yaşatmaq və təbliğ etmək AXC qurucularının ölənə qədər inandıqları və ümid etdikləri bir inanc olmuşdur və bu, müstəqil Azərbaycan vətəndaşlarının da əbədi borcu olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Balayev, A. Rəsulzadə: Əlhəzər, ruhaniləri siyasətə qarışdırmayın // Ədalət. – 2012, 11 yanvar. – s.7.
2. Ələkbərli, F. Azərbaycanda milli şüur məsələsi: tarix və cağdaşlıq. – 20 dekabr, 2013. URL: https://modern.az/azerbaycanda-milli-suur-meselesi-tarix-ve-cadasliq/49322
3. Həyatova, S. "Şəlalə" jurnalının nəşri tarixi. – 6 iyun, 2017. URL: https://tehsiljurnali.az/metodika/209-lal-jurnalinin-nr-tarx.html
4. Məhəmmədzadə, M.B. Seçilmiş əsərləri // M.B.Məhəmmədzadə, tərtib ed. N.Cabbarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. - 612 s.
5. Vəzir, M. İlk qadın jurnalist - Şəfiqə xanım Əfəndizadə. – 27 may, 2018. URL: https://teleqraf.com/news/yazarlar/175053.html
6. Asker, A. Mirza Bala Mehmetzadenin Azerbaycan Misaki-Millisi üzerine yorumları // "Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında" mövzusunda III beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları. – Bakı: – 13 iyun, – 2018, – s.12-15.
7. Azerbaycan Misaki-Millisi // – İstanbul: Azeri Türk mecmuası, – 1928. № 9, – s.1.
8.Mehmedzade, M.B. Azerbaycan Misaqi-Millisi: 28 Mayıs İstiqlal Beyannamesinin tahlili / M.B.Mehmedzade. – İstanbul: Necmi-İstanbul matbaası, – 1927. – 51 s. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Kitabxanasının Nadir kitablar fondu, № 959.
9. Mehmedzade, M.B. Azerbaycan Misaqi-Millisi: 28 Mayıs İstiqlal Beyannamesinin tahlili / M.B.Mehmedzade. – İstanbul: Necmi-İstanbul matbaası, – 1927. – s.52-53 // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Kitabxanasının Sənədli mənbələr fondu (SMF), № 4455.
10.Mehmetzade, M.B. Ermeniler ve İran. – 18 s. URL: https://www.academia.edu/35936406/ERMENİLER_ve_İRAN
11. Mehmetzade, M.B. Milli Azerbaycan hareketi / M.B.Mehmetzade. – Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği yayınları, – 1991. – 239 s.
12. Mehraliyeva, S. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixində Mirzə Bala Məhəmmədzadənin rolu // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, – 2024. № 11 (5), – s.2933-2940.
13. Türkoğlu, İ. Mirza Bala Mehmetzade // TDV İslam Ansiklopedisi, c. Ek-2. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, – 2019. – s.271-272.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 08.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 12.09.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 29.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.13
UOT 39:739.2(479.24)
Kamalə ƏLİYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
"Müasir Etnologiya" şöbəsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı elmi işçi
aylin_kama@mail.ru
https://orcid.org/0009-0004-7434-9843

QADIN BƏZƏKLƏRİ İLƏ BAĞLI ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanda qadın bəzəklərinin tarixi, etnoqrafik və simvolik xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi qadın bəzəklərinin yalnız estetik məqsəd daşımadığını, həm də dini, qoruyucu və sosial funksiyalara malik olduğunu göstərməkdir. Bu məqsədlə arxeoloji qazıntılar, yazılı mənbələr və şifahi etnoqrafik məlumatlar sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Məqalədə müxtəlif amuletlər, ulduz və aypara motivləri, quş və balıq təsvirləri, firuzə, əqiq, zümrüd, mirvari və digər qiymətli daşlardan istifadə nümunələri təqdim olunmuşdur. Həmçinin, kəmər, sırğa, üzük və bilərziklərin həm bəzək, həm də qoruyucu və müalicəvi simvol kimi rolu araşdırılmışdır. Qadın bəzəklərinin fərdi və ictimai həyatda tutduğu yer, toy və mərasimlərdə istifadəsi, dini məhdudiyyətlər və dövrlərə görə dəyişən adət-ənənələr də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, qadın bəzəkləri həm estetik zövqün ifadəsi, həm qoruyucu vasitə, həm də ictimai status və ailə həyatında rolun simvolu olmuşdur. Məqalədə bəzəklərin üzərindəki naxışların ibtidai dövrdən XIX əsrə qədər keçdiyi tarixi inkişaf mərhələləri, dini-mitoloji kökləri və xalqın dünyagörüşünü əks etdirməsi izah edilmişdir. Bu baxımdan, qadın bəzəkləri həm mədəni irs, həm də etnoqrafik və simvolik araşdırmalar üçün zəngin material kimi təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: qadın bəzəkləri, amulet, qiymətli daşlar, etnoqrafiya, simvolizm, Azərbaycan

Kamala ALIYEVA

CUSTOMS AND TRADİTİONS RELATED TO WOMEN'S ADORNMENTS

Abstract: The article provides a comprehensive study of the historical, ethnographic, and symbolic features of women's jewelry in Azerbaijan. The research demonstrates that these adornments served not only aesthetic purposes but also fulfilled religious, protective, and social functions. The study draws on archaeological findings, written sources, and oral ethnographic data to analyze the cultural significance of jewelry. Various amulets, motifs of stars and crescents, depictions of birds and fish, and the use of precious stones such as turquoise, agate, emerald, and pearl are examined. Additionally, the symbolic and protective roles of belts, earrings, rings, and bracelets are explored. The article discusses the

role of jewelry in both individual and social life, its use in weddings and ceremonial contexts, as well as religious restrictions and evolving traditions over different historical periods. The research highlights that women's adornments expressed aesthetic taste, acted as protective and medicinal objects, and symbolized social status and familial roles. Furthermore, the historical development of ornamentation from the prehistoric period to the 19th century is outlined, including its religious and mythological roots. The study concludes that Azerbaijani women's jewelry represents a rich source for understanding cultural heritage, ethnography, and symbolic practices.

Keywords: women's jewelry, amulet, gemstones, ethnography, symbolism, Azerbaijan

Кямаля АЛИЕВА

ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С ЖЕНСКИМИ УКРАШЕНИЯМИ

Абстракт: В статье подробно исследуются исторические, этнографические и символические особенности женских украшений в Азербайджане. Основная цель исследования заключается в том, чтобы показать, что женские украшения выполняли не только эстетическую функцию, но и обладали религиозным, охранным и социальным значением. Для этого системно анализировались археологические раскопки, письменные источники и устные этнографические сведения. В статье представлены различные амулеты, мотивы звезд и полумесяцев, изображения птиц и рыб, а также использование драгоценных камней, таких как бирюза, агат, изумруд и жемчуг. Кроме того, исследованы функции поясов, серег, колец и браслетов как декоративных предметов, одновременно выполняющих охранную и лечебную роль. Рассмотрено значение украшений в индивидуальной и общественной жизни женщин, их использование на свадьбах и церемониях, а также религиозные ограничения и изменяющиеся традиции в разные эпохи. Исследование показывает, что женские украшения были одновременно выражением эстетического вкуса, защитным средством и символом социального статуса и роли в семейной жизни. В статье также освещается историческое развитие орнаментов на украшениях от первобытного периода до XIX века, их религиозно-мифологические корни и отражение мировоззрения народа. Таким образом, женские украшения представляют собой богатый материал для изучения культурного наследия, этнографии и символики. украшения представляют собой богатый материал для изучения культурного наследия, этнографии и символики.

Ключевые слова: женские украшения, амулет, драгоценные камни, этнография, символизм, Азербайджан

Giriş

Arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, orta əsrlər dövründə Azərbaycanda da animizm, totemizm, fetişizm kimi qədim təsəvvürlər mövcud olmuş və həmin təsəvvürlər bəzək əşyalarında əksini

tapmışdır. Bu mənada, bəzək əşyalarına yalnız estetik zövqün təzahürü kimi baxmaq düzgün hesab oluna bilməz.

Məlumdur ki, təbiəti və təbiət hadisələrini dərk etmək iqtidarında olmayan ibtidai insanlar dünyanın müxtəlif ruhlardan ibarət olduğunu güman edirdilər. Onlar özlərini pis ruhlardan qorumaq və xeyirxah ruhları köməyə çağırmaq üçün ən müxtəlif tədbirlərə əl atırdılar. Məsələn, onların formasını yaradır və ya hər hansı əşyanın üzərini müxtəlif işarələrlə bəzəməklə, bir növ müdafiə sistemi yaradırdılar. Bu baxımdan bəzən bəzək əşyaları və geyimlər də praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla, qoruyucu və xəstəliklərin qarşısını almaq funksiyasını yerinə yetirirdilər.

İbtidai icma quruluşundan başlayaraq, insanların həyatına daxil olan və bütün dövrlərdə simvolik məna daşıyan müxtəlif amuletlər onları şər qüvvələrdən və xəstəliklərdən qoruma vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Bu amuletlər uşaqların boyunlarından asılır, yaxud da paltarlarının sol çiyninə tikilirdi. Onların üzərində Qurani Kərimdən ayələr, dualar yazıldığı üçün, "yazılı amuletlər" də adlanırdı. Azərbaycan ərazisində hələ tunc dövrü abidələrindən müxtəlif heyvan fiqurları şəklində hazırlanmış asmaların tapılması sübut edir ki, bu adət hələ islamdan əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuşdur.

Asma medalyonlar yerli əhalinin fikrincə, nəsil artımı ilə əlaqədar idi. Azərbaycanlıların qədim dini etiqadlarına görə səma cisimlərini əks etdirən amuletlər böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bunlardan "ay-ulduz", "aypara", "gül", "şarlı" kimi bəzəklər ulduz, ay və günəşi təmsil etmişdir. Azərbaycan zərgərliyində geniş istifadə olunan bu bəzək ünsürlərindən biri də "ulduz" motividir. Qadın boğazaltılarının hazırlanmasında əsas bəzək ünsürü sayılan ulduz əsasən beş, altı, səkkiz və on guşəli olurdu. Ona qəlibləmə üsulu ilə hazırlanmış qızıl piləklərin üzərində də rast gəlinir. Bu bəzəkləri həm boyunbağı kimi boyundan asır, həm də alınlıq kimi baş bəzəklərində istifadə edirdilər (əsasən tatlarda və Şahdağ qrupuna daxil olan xalqlarda). Bir sıra bölgələrdə də bu bəzəklər muncuqlarla birlikdə işlədilirdi.

Naxçıvan üçün xarakterik olan "qarabatdaq" adlanan bəzəklərdə də ulduz motivini izləmək mümkündür. Bununla bərabər "aypara" sırğalar da dəbdə olmuşdur. Bu növ sırğalara "heydəri" sırğa deyilirdi. Onları əziz-xələf oğlan uşaqlarının bir qulağına taxırdılar ki, onu pis gözdən qorusun. Aypara formalı sırğaların Qafqaz Albaniyası ərazisində hələ eramızın I əsrində mövcud olması haqqında da məlumatlar vardır.

Azərbaycan ərazisində aypara formalı döş bəzəkləri də mövcud olmuşdur. Çöl-etnoqrafik materiallarından məlum olur ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində anadan təzəcə doğulmuş körpə uşaqlara aypara fiqurlu bəzək bağışlanırdı. Məlumatçı Kübra Hilal qızının (Biləcəri kəndi, 1926-cı il) sözlərinə görə, Bakı və Abşeron kəndlərində aypara oğlan uşaqlarının papağına, qızların isə paltarlarının döş hissəsinə taxılırdı. Bu amulet birinci uşaq dünyaya gələndə ona yaxın qohumları tərəfindən bağışlanardı. Quba bölgəsində zahı qadının yanına gələrkən digər hədiyyələrlə yanaşı, uşaq üçün qızıl aypara da gətirirdilər [1, s. 47].

Azərbaycan zərgərləri öz yaradıcılığında quş motivlərindən də istifadə etmişlər. Bu motiv Azərbaycan ərazisində Sasani imperiyasının hakimiyyət dövrü üçün xarakterik olub, sonralar isə naxış kimi işlənmişdir. Arxeoloji qazıntılardan tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrində quş motivindən yaradıcılıqla istifadə

olunmuşdur. İran mədəniyyətinə xas olan bu təsvirlər təmizləyici, nəsil artırma və günəş simvolu sayılmışdır.

Hələ eramızın I əsrində tovuzquşu və xoruz Zərdüştün müqəddəs odunun qoruyucusu sayılmışdır. Sonrakı dövrlərdə digər dinlərdə də quşa müsbət münasibət bəslənilmişdir.

Xalq inam və inaclarında insan ruhunun quşda, xüsusilə göyərçində yerləşməsi haqqında fikirlər geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, quş səma ilə əlaqədar olduğundan günəş allahının rəmzi kimi qavranılmışdır. XIX əsrdə Rusiya imperiyasının və müasir Rusiya Federasiyasının gerbini ikibaşlı qartal təsviri bəzəyir. Azərbaycan imperiyanın hakimiyyəti altında olduğu üçün, bir çox sənət nümunələrinin hazırlanmasında quşların stilizə edilmiş təsvirlərindən istifadə edilmişdir. Lakin, azərbaycanlı ustalar bu quşları bir növ göyərçinə bənzər formada hazırlayırdı [3, s.122]. Xalq göyərçini paklığın, nəcibliyin və azadlığın rəmzi hesab etdiyindən, onu ovlamaq, öldürmək böyük qəbahət sayılmışdır. Sənətkarlar da bu etiqadı incəsənətdə bədii təsir formasına çevirirdilər.

Zərgərlik nümunələrində balıq süjetli təsvirlərdən də geniş istifadə edilmişdir. Onlara Lənkəran və Bakı bölgəsi əhalisinin bəzəklərində daha çox rast gəlinir. Hətta Azərbaycan xalçaçılığında "balıq" adlanan ayrıca xalça növü də vardır [13, s.17, 1]. Bu cəhəti Mərkəzi Asiya və Qafqaz xalqları arasında da müşahidə etmək mümkündür.

Qadın bəzək əşyaları arasında qızıldan hazırlanmış "arpa" adlanan bəzəklərin də özünəməxsus rolu olmuşdur. Bu bəzək arpa formasında olduğu üçün belə adlanmışdır. O, həm boğazlatı kimi işlənmiş, həm də bir sıra qadın üst geyimlərinin yaxa və ətəyini bəzəmişdir. Arpa bolluq rəmzi sayılmış, artım nişanəsi hesab edilmişdir.

Gözmuncuğuları da yalnız bəzək ünsürü kimi deyil, eyni zamanda qoruyucu vasitə kimi geniş istifadə olunmuşdur. Yaman gözdən, bədnəzərdən qorunmaq vasitəsi kimi o, indinin özündə də özünəməxsus funksiyanı yerinə yetirməkdədir. Mərkəzi Asiya xalqları arasında gözmuncuğu "kuzmulçok" adlanır [19, s.92].

İnsanlar gözmuncuqları ilə bərabər, mərcan muncuqları da ilahiləşdirirdi. XIX əsrdə mərcan muncuqlar dünyanın bir sıra ölkələrində ən çox dəbdə olan muncuq növü olmuşdur. Bu muncuqların rəngi qırmızı olduğu üçün, insanlar ona sağlamlıq rəmzi kimi baxırdı. Bu muncuq növü Ukrayna, tacik, özbək və s. kimi müxtəlif dini əqidəyə malik xalqların nümayəndələri tərəfindən də böyük məmnuniyyətlə gəzdirilirdi.

Tacik və özbəklərdə mərcan muncuqları əsasən cavan qızlar və qadınlar gəzdirirdi. Milli ənənələrə görə bu muncuqlar var-dövlət və bolluq rəmzi sayılır, nəsil artırma simvolu kimi çoxuşaqlılığı təmin edirdi. Mərcan muncuqlar Azərbaycan qadınları arasında da dəbdə olmuşdur.

Azərbaycan zərgərləri bəzək əşyalarının hazırlanmasında qiymətli daşlardan da istifadə etmişlər. Bəzək elementi olmaqla bərabər, bu daşlar sehrli qüvvəyə malik hesab edilmiş və bu fikir uzun müddət insanların təfəkküründə yaşamışdır. Bir sıra daşlara isə müalicəvi əhəmiyyətinə görə münasibət bəslənirdi [10, s.157].

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Nəsirəddin Tusi "Cavahirnamə" əsərində qiymətli minerallardan qırmızı yaqut, göy yaqut, almaz, ləl və firuzə kimi daşların

təsvirini vermiş, yarımqiymətli daşlardan isə süleymandaşı, mirvari, ametist, malaxit və s. xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. O, qiymətli mineralların və yarımqiymətli daşların müalicə əhəmiyyətini də göstərmişdir [6, s.8].

Etnoqrafik materiallardan da aydın olur ki, azərbaycanlı zərgərlər öz işlərində "Cəvahirnamə" əsərində adları çəkilən qiymətli daşlardan istifadə etmişlər. Bu baxımdan firuzə digər daşlara nisbətən daha üstün mövqeyə malik olmuşdur. N.Tusi firuzənin yeddi növünün olduğunu qeyd etmişdir [6, s.22].

Firuzə daşı ilə əlaqədar bir sıra inamlar da məlumdur. Həmin inamlara görə o, insana xoşbəxtlik və xoş əhval-ruhiyyə gətirir. Xüsusilə qadınlar həmişə firuzə gəzdirməlidirlər ki, sevdikləri şəxsin onlara qarşı məhəbbəti artsın.

Təmizlik rəmzi sayılan firuzə daşı haqqında Əbu Reyhan Əl-Biruni yazırdı: "...Firuzə gözdəymədən xilas edir və onu gəzdirənə qələbə gətirir" [10, s.157].

Azərbaycanlıların etdiqlarına görə, firuzə qaşlı üzük insanlara xoşbəxtlik gətirir. Qadın ərinə xəyanət edərsə, firuzə rəngini dəyişərək qaralar.

Farsların qədim etiqadlarına görə, firuzə sevgidən ölmüş insanların sümüklərindən əmələ gəlmişdir [14, s.107].

Ona çox baxdıqda insanın görmə qabiliyyəti artır, əhval-ruhiyyəsi yaxşılaşır, gün ərzində pis fikirlərdən uzaqlaşır və gecələr qorxulu yuxulardan azad olur. Deyilənlərə görə, firuzə daşı köhnəlir, təzələnir və yenidən dirilir. Müxtəlif yağlar, sabun və nəmliyin təsiri altında o, rəngini də dəyişə bilir. Firuzə daşına və firuzə qaşlı üzüklərin üzərinə "Qurani-Kərim"dən kəlamlar yazılırdı.

Ən yaxşı firuzə daşı İranın Nişapur mədənlərindən gətirilən daş hesab olunurdu. O, təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyə, Misir, Çin və digər Şərq ölkələrində istifadə olunan sevimli daşlardan sayılırdı.

Rəngli daşlardan olan əqiq (serdolik) həm bəzək, həm də qoruyucu funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu daş tunc dövründən başlayaraq, günəşə yaxın ilahi qüvvə sayılmışdır. Qədim təsəvvürlərə görə, onda canlını xəstəlik və ölümdən qoruya biləcək qeyri-adi qüvvə vardır. O, insanı xəsarətlərdən və zədələrdən qoruyur. Məsələn, əgər uşaq uçmuş evin altında qalarsa, əqiq onu xilas edər. Bundan başqa əqiq hamilə qadınlarda ağrıları kəsir, südü kəsilmiş qadınlarda süd əmələ gətirir, körpə uşaqlarda qusmanı dayandırır. Təsadüfi deyil ki, indinin özündə də körpə uşaqların paltarlarına əqiq muncuq taxırlar. Bəzi inamlara görə, üzüyündə əqiq gəzdirən şəxs xoşbəxtliyə və səadətə qovuşar, şər qüvvələrdən və xəstəliklərdən xilas olar.

Əqiqdən möhür üzüklərin və muncuqların hazırlanmasında da istifadə olunmuşdur. Əqiqin vətəni Hindistan və Yəmən sayılır. İnamlara görə, ən yaxşı əqiq növü qırmızı rəngli əqiqdir [10, s.160].

Qiymətli daşlar və onların əhəmiyyəti

Qara rəngli şəvə muncuqlarla əlaqədar da bir sıra xalq inamları mövcud olmuşdur. Deyilənə görə, bu muncuğu gəzdirən şəxs heç bir şeydən qorxmur. O, insanı bədnəzərdən və şər qüvvələrdən hifz edir.

Dahi şair Nizami Gəncəvi öz əsərlərində qiymətli daşların bəzək kimi deyil, həmçinin rəmzi məna daşımasından da söhbət açır. Məsələn, mina və şəvədən bənzətmə kimi istifadə edən şair yazır: "Minalar (yaşıl qaşlar) arasında şəvə (qaradaş) kimi Çevik və sayıq budaqda oturmuşdu" [8, s.124].

Sırğa və üzüklərin qaşını bəzəyən zümrüd isə öz rənginin gözəlliyinə görə digər daşlardan fərqlənir. Hesab edilir ki o, həmçinin gizli tilsim xarakterinə malik olub, gözü xəstəliklərdən qoruyur, gözlərin işığını artırır və insanı fikirdən azad edir.

Azərbaycanlıların etiqadlarına görə, zümrüd bakirəliyi qorumaq qabiliyyətinə malik olmaqla, həm də qadınları hamiləlikdən tez azad etmək gücünə malik olmuşdur. Bu adət tatlar arasında daha geniş yayılmışdı. Deyilənə görə, zümrüdü gəzdirən şəxs pis yuxu görməz, dəli olmaz. O, ürəyə qüvvət verir, qanaxma, qızdırma xəstəliklərində və ishalın müalicəsində faydalı olur. Zəhərlənmiş şəxsə zümrüd tozu verərdilər. Zəhərli qurd-quş sancmalarında zümrüd tozunun məhlulu faydalı sayılır [6, s.19].

Əl-Biruni "Mineralogiya" əsərində yazırdı ki, qiymətli daşların ən yaraşıqlısı və dəyərli olanı yaqut daşıdır [10, s.34]. Müəllif yaqutun ağ, göy, sarı və qırmızı rəngli növlərini sadalayaraq, ayrı-ayrılıqda hər birinin xüsusiyyətlərindən danışır. Nəsirəddin Tusi isə "Cəvahirnamə" əsərində yaqutun xüsusiyyətləri və ondan istifadə qaydaları haqqında belə yazır: "Hind alimlərinə görə, yaqutu özü ilə gəzdirən şəxs taun xəstəliyindən qorunar və vəba xəstəliyinə tutulmaz. Yaqutu ağıza saldıqda ürəyə qüvvət verər, qüssə və kədəri unutdurar, susuzluğu söndürər. Başqa cəvahirlərdən fərqli olaraq, ağızda olarkən soyuqluğunu itirməz. Yaqutu gəzdirənlər başqalarının gözündə heybətli və əzəmətli görünər. Müalicə vasitəsi kimi o, gözün işığını artırar və sağlamlığını qoruyar [6, s.17].

Çox güman ki, azərbaycanlı qadınlar da bu daşın həm gözəlliyini, həm də faydalı xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, ondan geniş istifadə etmişlər.

Qədim dövrlərdən başlayaraq, Azərbaycanda mirvari ilə işlənmiş bəzək əşyalarından da istifadə olunmuşdur. Mirvarinin bir sıra xüsusiyyətləri onu digər daş-qaşlardan fərqləndirmişdir. Mirvari odun istisində sıradan çıxır və saralır. Rütubətdə suyu qaçır. O, insanın ürəyinə qüvvət verir, ürək tutulmalarına və sıxıntılara son qoyur, boğazdan gələn qanı kəsir [6, s.14]. Göz xəstəlikləri zamanı mirvarini toz halına salıb gözə tökürlər. Bu zaman gözün gücü və görmə qabiliyyəti artır.

Rəngli daşların gözəlliyi və onların müalicəvi xarakteri insanların diqqətini hələ qədim zamanlardan cəlb etmiş və müasir dövrümüzə qədər istifadə olunur. Hətta ilin hər ayının da öz daşı olmuşdur. Məsələn, yanvar yaqut, fevral ametist, mart yəşəm, aprel dağ bülluru, may zümrüd, iyun mirvari, iyul əqiq, avqust xrizament, sentyabr sapfir, oktyabr opal, noyabr topaz, dekabr firuzə daşı sayılır. İndiki dövrdə də bəzi qadınlar aylara uyğun bəzək daşı gəzdirməyi sevirlər. Bütün əhalinin muncuqlara münasibəti eyni olmamışdır. Xüsusilə "kauri" adlanan asmalar eyni zamanda həm bəzək, həm də amulet kimi istifadə olunurdu. Azərbaycanlılar kauriləri "qarnıyarıq" adlandırmış və hesab etmişlər ki, kaurilərdə xəstəliklərin qarşısını almaq qüvvəsi vardır.

Arxeoloq alim Qara Əhmədova Talış bölgəsində apardığı şifahi sorğular nəticəsində müəyyən etmişdir ki, kaurilərə olan etiqad xalq arasında hələ də yaşamaqda davam edir. Həmin etiqadlara görə, kaurilər qusmanı saxlayır, yuxu gətirir və ağrıları kəsir, pis gözdən saxlayır [17, s.45]. Kaurilər qoruyucu kimi körpə uşaqların qollarına bağlanır, yaxud da paltarlarına tikilir. Altaylarda şamanların paltarlarının çiyninə üç cərgə olmaqla doqquz ədəd kauri tikir və bunu ilan başı (yılan başı) adlandırırlar [11, s.3-4].

Kəmər və digər bəzək əşyaları

Təkcə qiymətli daşlar deyil, həmçinin bəzək növləri olan kəmər, sırğa, üzük və digər bəzək əşyaları da xalqın estetik görüşləri ilə yanaşı, onların inam və etiqadlarının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, pis gözdən və zərərli ruhlardan qorunmaq üçün kəmərdən amulet kimi də istifadə olunmuşdur. "Kəmərlənmək" bir növ şər qüvvələrdən mühafizə olunmaq, qorunmaq kimi başa düşülürdü. Müxtəlif xalqların əfsanə və nağıllarında "özünü dairəyə almaq" ifadəsinə tez-tez rast gəlinir [18, s.87].

Azərbaycanda yağışdan sonra görünən qövsü-quzehi (göy qurşağı) indinin özündə də "qarı nənənin qurşağı" və yaxud "qarı nənənin örkəni" adlandırırlar. "Qurşaq" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da "quşaq" kimi işlənmişdir. Bu sözün ilkin mənası "bağlamaq" anlayışı ilə konkretləşdirildiyi halda, sonradan ona bəzək anlamı da əlavə olunmuşdur. Qədim mənbələrdə qurşaq sözündəki "qur" kökünün müstəqil mənası aşağıdakı nümunələrdə mühafizə olunmuşdur: "Gur kəmər, belbağı, ər gurun kurşandı", "kəmərini qurşadı" (bağladı) və s. [5, s.249]. Sonrakı dövrlərdə isə kəmər geyim komplektini tamamlayan bəzək əşyası funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində etnoqrafik məlumatları təhlil edən etnoqraf Ş.Bünyadova kəmərlərə şairin verdiyi təsvirlə yanaşı, fərdi münasibətini də bildirir. O yazır: "Xəmsədə təsvir edilən müxtəlif bəzək növlərindən biri kəmərlərdir. Kəmər qadın paltarlarının daha yaraşıqlı görünməsində əsas rol oynayır, onu tamamlayır və gözəlləşdirir. Qadın geyimlərinə xüsusi yaraşıq verən kəmər onların bədənini cazibədar göstərir. Müxtəlif növlərə malik olan kəmərlər bəzən daş-qaşla da bəzədilirdi. Şair bunu belə təsvir etmişdir: "Kəmərlərdə parlayan gecə işıqlandıran gövhərlər, Gündüzün gözünü qamaşdırırdı" [7, s.158]. "Minlərlə qızıl kəmər bağlamışdı, Hamısının qızıl sikkələrinin mıxı sındırılmışdır...» [2].

Kəmərin qadının ailədə ictimai rolunu müəyyən etmək üçün də əhəmiyyəti vardı. Bəzi adətlərə görə qızlar kəmər taxmırdılar. Onlara kəməri toy hədiyyəsi kimi valideynləri bağışlayırdı. Ər evinə gəlin gedən hər qızın öz kəməri olmalıydı. O, nəsil artıma rəmzi sayılırdı. Gəlin gedən qızın belini qırmızı rəngli qurşaqla bağlayır və deyirdilər:

"Anam, bacım qız gəlin,
Əli-ayağı düz gəlin.
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız gəlin"

Gəlinin belini bağlamaq Azərbaycanın bütün bölgələrinin toy adətlərində bu günəcən yaşamaqdadır.

Azərbaycanlı qadınların həyatında digər bəzəklərə nisbətən üzük və sırğalar əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bəzi qadınlar çox vaxt bütün ömürləri boyu bu bəzəkləri qulaqlarında və barmaqlarında gəzdirirdilər. Yaş dövrü ilə əlaqədar bəzəklərin formaları, naxışları dəyişilsə də, ümumi forması dəyişməmişdir.

Sırğa, üzük və bilərziklər

Sırğa və üzük əsas bəzək əşyası olmaqla yanaşı, qoruyucu funksiya da daşımışdır. Bunu ailədə körpə oğlan uşaqlarının bir qulağına sırğa keçirilməsi adəti də sübut edir. Və yaxud, körpəni birinci dəfə çimizdirərkən suya duz və kömürlə bərabər, üzük də salırdılar. Bu adət digər Şərq xalqlarında da mövcud olmuşdur [19, s.98].

Azərbaycanlılarda belə etiqad da olmuşdur ki, xörək və ya çörək bişirərkən qadın barmağına mütləq üzük taxmalı idi. Əks halda, onun əlləri təmiz sayılmazdı.

Ət-Təbərinin yazdığına görə, müsəlmanlarda namaz vaxtı qızıl üzüyün geyilməsi qadağan olunurdu. Lakin qızıl üzüyü taxıb çıxarmaq hər dəfə çətinlik törətdiyindən, onlar əsasən gümüş üzüklərdən istifadəyə üstünlük verirdilər [12, s.217]. İnamlara görə, gümüş pis qüvvələrə qarşı etibarlı müdafiə vasitəsi sayılırdı. Ömər Xəyyama (XII əsr) görə, hər kəsin öz üzüyü olmalıdır [15, s.199].

Yazılı mənbələr və arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, üzük həm də mifoloji təfəkkürün obyektlərindən biri olmuşdur. Bunu qədim dastan və nağıllarımızda, əsatirlərdə də görmək mümkündür.

Müasir dövrdə xalq arasında üzüklə əlaqədar bir sıra ayinlər, inanclar, fallar və oyunlar mövcuddur. Onlardan üzük falı daha geniş yayılmışdır. Bu zaman bir neçə qız toplaşıb qab götürür və həmin qabı su ilə doldururlar. Sonra üzüklərini çıxarıb qabın içinə atırlar. Kənardan gələn başqa bir qız həmin qabın içindən götürdüyü üzüyü yiyəsinə düzgün verərdisə, həmin qızın bütün arzuları həyata keçəcəkdi. Əgər üzük sahibinə düz qaytarılmırdısa, üzüyü iynədən keçirilmiş pambıq sapın ortasına salırdılar. Üzük düz gedirdisə həmin adam sonsuz, sağ tərəfə meyllənirdisə çoxlu uşağı, sol tərəfə gedirdisə istədiyi oğlanla xoşbəxt olacağı güman edilirdi.

Bəxt üzüyü evlilik rəmzi sayılırdı. Üzüyün itməsi baş verəcək hər hansı xoşagəlməz hadisə öncəsi xəbərdarlıq kimi qələmə verilirdi.

Üzüyün hansı barmağa geyilməsinin də öz mənası vardı. Nişanlı qızlar sol əlin dördüncü barmağına, ərli qadınlar sağ əlin dördüncü barmağına, dul qadınlar isə sağ əlin ikinci barmağına üzük taxırdılar.

Mehr-məhəbbət rəmzi, əhd-peyman nişanəsi kimi meydana çıxmış üzüklər növlərinə görə qaşlı və qaşsız üzüklərə bölünürdü. Zümrüd və brilliant qaşlı üzüklər baha başa gəldiyindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bəzən üzüyün qaşı düzbucaqlı, dairə (girdə), oval, paxlava olmaqla müxtəlif formalarda hazırlanırdı. Ən çox dəbdə olan üzüklər "paxlava" şəkilli qaşlı üzüklərdir. Qaşsız üzüklər içərisində isə nişan üzüyünün xüsusi yeri var idi.

Qadın bəzək əşyalarına daxil olan bilərziklər bəzək əşyası kimi çox qədim zamanlardan mövcuddur. İnsanlar özlərini şər qüvvələrdən mühafizə etmək üçün bilərzikdən amulet kimi də istifadə etmişlər. Mingəçevir küp qəbirlərindən bəzən bir skletin üzərindən hətta 56-ya qədər bilərziyin tapılması hallarına da rast gəlinmişdir [4, s.95].

Dini mahiyyət kəsb edən bilərziklərin gəzdirilməsi zəruri, bəzi hallarda hətta məcburi sayılırdı. Bu hal onların hər iki tərəfdən uc hissələrində müxtəlif heyvan başlarının təsvir edilməsi ilə təsdiq olunur. Belə ki, antik və ilk orta əsrlər dövründə bilərziklərin uc hissələri qoyun, ilan, canavar formasında hazırlanırdı. Bu haqda Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində də müəyyən məlumatlara rast gəlmək olur:

"Gah bilərziyini əlindən çıxarırdı,
Onun bazubəndi ilə oynayırdı,
Gah xalxallarını ayağından çıxarırdı" [7, s.294].

Bəzək əşyalarının üzərindəki müxtəlif naxışlara əsasən həmin dövr insanlarının dünyagörüşü haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Azərbaycanda naxış tarixinin üç dövrü olmuşdur:

1. İbtidai icma quruluşunda əşyaların totem rəsmlərlə bəzədilməsi dövrü;
2. E.ə. I minillikdə bu rəsmlərin simvollara çevrilməsi dövrü;
3. Yeni erada bu simvolların əsasında naxışların yaranması dövrü [9, s.110].

Qədim dövrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də bəzəklərin üzəri müxtəlif naxışlarla işlənirdi. Bu cəhəti xüsusilə baş bəzəkləri və kəmərlər üzərində izləmək mümkündür. Naxışların iki əsas növü həndəsi və təsviri naxışlardan ibarətdir. Birinci naxış abstraktizm üzərində qurularaq, həndəsi formaları təsvir edirsə, təsviri naxış canlı həyatın konkret bir predmetinə həsr olunur. Onlar həmçinin xalqın estetik dünyagörüşünü nümayiş etdirməklə, müxtəlif tarixi hadisələri öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda naxışlar öz əvvəlki dini rəmzi mənasını itirsə də, cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklərin bariz göstəricisi kimi qəbul olunur [16, s.103]. Məlum olduğu kimi, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan Bizans, Sasani, ərəb və rus mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qalmışdır. Bütün bunlar da XIX əsr zərgərlərinin yaradıcılığında bu və ya digər formada əksini tapmışdır. Keçmiş ənənələrə tez-tez müraciət edən ustalar dövrə uyğun yeni sənət nümunələri yaratmışlar.

İsmayılova Firəngiz (Laçın rayon sakini, hal-hazırda Sumqayıt şəhərində yaşayır. 90-a yaxın yaşı var); Kərimova Fatma (Laçın r. sakini 80 yaş Sabunçu qəsəbəsində yaşayır), Bakı sakinlərindən Sultanova Kübra Hilal qızı (88 yaş), Nəsibə Pirverdi qızı (93 yaş) və başqalarından aldığımız məlumatlara istinadən deyə bilərik ki, insanların bəzək əşyalarına münasibətində estetik tələblərlə yanaşı, dini təsəvvürlər də əksini tapmış və bu cəhət müxtəlif mərasimlərdə canlandırılmışdır.

Müəyyən dövrlərdə qadınlara bəzək əşyalarının gəzdirilməsi qadağan olunurdu. Müsəlmanların matəm mərasimlərindən olan "Məhərrəmlik"də bəzək əşyalarını taxmaq, qırmızı paltar geyinmək olmazdı. Yaxın qohum (ata, ana, qardaş, bacı, oğul, qız və s.) rəhmətə gedəndə də qadınlar bəzəklərini çıxarır və bir il ərzində qara paltar geyinib yas saxlayırdı.

Qadınlar uşaq anadan olandan çilləsi çıxana qədərki dövrdə (40 gün) bəzəkdən istifadə etmirdilər. Bundan başqa kənd yerlərində gündəlik ev işləri ilə məşğul olan qadınlar bəzək əşyalarına həvəs göstərmirdilər. Çünki bəzək əşyalarının taxılması təkcə estetik zövqün nişanəsi olmayıb, həm də maddi rifahın göstəricilərindən biri idi. Sorğulara əsasən deyə bilərik ki, qadınlar xoş əhval-ruhiyyədə olarkən bəzək əşyalarına tələbat da yüksək olur. Toylarda, nişanlarda bəzəklər onların gözəlliyini daha da artırırdı.

Nəticə

Müasir dövrdə Azərbaycan qadınlarının bəzək əşyalarına münasibətində həm estetik, həm də dini-mitoloji elementlər öz əksini tapır. Qiymətli daşlar, muncuqlar və digər bəzəklər yalnız gözəllik məqsədi daşımaqla kifayətlənmir,

eyni zamanda qoruyucu və xəstəliklərdən müdafiəedici funksiyaya malik olmuşdur. Naxış və ornamentlər insanların dini-mitoloji təsəvvürlərini əks etdirərək tarixi inkişafın izlərini göstərir. Qadınlar bəzək əşyalarını sosial statuslarını vurğulamaq, mərasimlərdə iştirak etmək və ailə həyatında rolunu ifadə etmək məqsədilə istifadə etmişlər. Beləliklə, qadın bəzəkləri həm mədəni irs, həm də etnoqrafik təcrübənin vacib elementinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Babayeva R. Quba şəhhərinin toy adətləri / Azərbaycan etnoqrafiyasına aid mmateriallar, №1, Az.SSR.EA nəşriyyatı, Bakl, 1946.
2. Bunyadova Ş. T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, Elm, 1992.
3. Əsədova S.D. Xalq ustası zərgər Ağamirzənin yaradıcılığı / Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1985.
4. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986.
5. Mahmud Qaşqari. Divani lüğəti türk. Ankara, 1939-1941.
6. Nəsrəddin Tusi. Tənsuqnameyi-elxani (Cəvahirnamə), Bakı: Elm, 1984.
7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981.
8. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1981.
9. Rzayev N. Möcüzəli qərinələr. Bakı: Elm, 1984.
10. Али-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минерология). (Перевод А.И.Белинцкого). Л.: Изд. АН СССР, 1963.
11. Богаевский Б.Л. Раковины в росписной керамике Китая, Крита и Триполя. // Известия ГАИМК, Л.: 1931. т.VI, вып. 8-9.
12. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана. XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
13. Керимов Л. Азербайлданский ковер. Баку: Изд. АНАз.ССР.
14. Михалевич Г.Р. Сообщение Насиреддина Туси о резном изумрудемХорезмшаха Текешаха. / Средняя Азия и Иран. Л., 1972
15. Омар Хайям. Трактаты. (пер. Розенфельда). В.А.М. Изд-во вост. литерт. 1961.
16. Раджабова Б.А. Предметы украшений Азербайджана (IV-XIII вв.) как источник по истории Азербайджана. Автореф. ...дисс. канд. ист. наук. Самарканд: 1990.
17. Тагиева Р., Карахмедова А. Бусы талышской зоны. Ар-хеологические и этнографические изыскания в Азер-байджане (1974 г.) Сб.: с. Баку, 1980.
18. Халилов Дж.А. О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района. // Арх. и этног. изыск. в Азербайджане 1973. Баку: Изд-во. Элм, 1974.
19. Чывырь Л.А. таджикские ювелирные украшения. М., Наука, 1977.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 20.08.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 29.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.09.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.14
UOT 902
Orxan ƏLİYEV
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunda
"Arxeoloji abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması" şöbəsi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi
orxanaliyev288@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0009-0344-9894

NAXÇIVANDA TUNC DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SOSİAL STRUKTURUN ARXEOLOJİ ƏKSLƏRİ

Xülasə: Bu məqalə Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyətini ətraflı arxeoloji materiallar əsasında təhlil edir. Tədqiqat, Kür-Araz mədəniyyətinin geniş kontekstində Naxçıvan bölgəsinin özünəməxsus sosial strukturunu, məskunlaşma strategiyalarını və müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin, xüsusilə də dulusçuluğun inkişaf dinamikasını dərindən araşdırır. Məqalədə I və II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Maxta, Şahtaxtı, Oğlanqala kimi əsas yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri təqdim olunur. Bu abidələrin stratigrafik təhlili, Tunc dövrü yaşayış yerlərinin kompleks çoxqatlı quruluşunu, onların funksional bölgüsünü, müdafiə xüsusiyyətlərini və memarlıq elementlərini aydın şəkildə əks etdirir. Əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri, xüsusilə də keramika və metal əşyalar, regionun Kür-Araz mədəniyyəti ilə sıx əlaqəsini və onun lokal inkişaf yollarının spesifikasını ortaya qoyur.

Dulusçuluq sənəti Tunc dövründəki mədəni inkişafın mühüm göstəricisi kimi diqqət mərkəzindədir. Tədqiqatlar göstərir ki, sadə qabların istehsalından dulus çarxının geniş tətbiqinə, yüksək estetik keyfiyyətli boyalı keramik nümunələrin yaranmasına və ixtisaslaşmış emalatxana komplekslərinin fəaliyyətinə qədər olan proseslər yerli texnoloji biliklərin formalaşmasını və bədii zövqün təkamülünü əks etdirir. Naxçıvanın Yaxın Şərq, Mesopotamiya və Cənubi Qafqaz regionları ilə intensiv iqtisadi və mədəni əlaqələri, qazıntılar zamanı aşkarlanmış Misir pastasından hazırlanmış muncuqlar və nadir şirli qablar kimi artefaktlarla möhkəm şəkildə sübuta yetirilir. Bundan əlavə, Ordubad rayonundakı Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri, Tunc dövrü cəmiyyətinin mifoloji təsəvvürlərini və etnoqrafik inanclarını əks etdirən əhəmiyyətli vizual mədəniyyət nümunəsi kimi tədqiq olunur. Məqalənin nəticələri göstərir ki, Naxçıvan Tunc dövründə regional və beynəlxalq miqyasda mühüm mədəni, iqtisadi və strateji bir mərkəz rolunu oynamış, qədim Azərbaycanın inkişafında xüsusi yer tutmuşdur. Bu tədqiqat, regionun tarixi və mədəni irsinə dair yeni perspektivlər təqdim edir.

Açar sözlər: Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyəti, Kür-Araz mədəniyyəti, Erkən və Orta Tunc dövrü, Arxeoloji qazıntılar, I və II Kültəpə

Orkhan ALIYEV

ARCHAEOLOGİCAL EVİDENCE OF THE BRONZE AGE CULTURE AND SOCİAL STRUCTURE OF NAKHCHİVAN

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the Bronze Age culture of the Nakhchivan region based on archaeological materials. The study examines the region's unique social structure, settlement strategies, and the development of various crafts—particularly pottery—within the broader context of the Kura-Araxes culture. It presents the results of archaeological excavations conducted at major sites such as I and II Kültepe, Ovchulartepe, Maxta, Shahtaxti, and Oghlangala. Stratigraphic analysis of these sites clearly reflects the complex multilayered structure of Bronze Age settlements, their functional zoning, defensive features, and architectural elements.

The recovered material culture artifacts, especially ceramics and metal objects, demonstrate both the strong connection with the Kura-Araxes culture and the specific local developmental patterns of the region. Pottery is emphasized as a key indicator of cultural development during the Bronze Age. Research shows a progression from the production of simple vessels to the widespread use of the potter's wheel, the emergence of highly aesthetic painted ceramics, and the operation of specialized workshop complexes. These processes reflect the formation of local technological knowledge and the evolution of artistic taste.

Nakhchivan's intensive economic and cultural interactions with the Near East, Mesopotamia, and the South Caucasus are strongly evidenced by discoveries such as beads made of Egyptian faience and rare glazed ceramics. In addition, the rock carvings of Gamigaya in the Ordubad district are studied as important examples of visual culture that reflect the mythological beliefs and ethnographic worldview of Bronze Age society.

The findings of the study indicate that during the Bronze Age, Nakhchivan played a significant cultural, economic, and strategic role on both regional and international levels, occupying a special place in the development of ancient Azerbaijan. This research offers new perspectives on the historical and cultural heritage of the region.

Keywords: Nakhchivan Bronze Age culture, Kura-Araxes culture, Early and Middle Bronze Age, archaeological excavations, Kultepe I and II.

Орхан АЛИЕВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА БРОНЗОВОГО ВЕКА НАХЧЫВАНА: КУЛЬТУРА И СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА

Абстракт: В данной статье подробно анализируется культура бронзового века Нахчыванского региона на основе археологических материалов. Исследование охватывает особенности социальной структуры, стратегий расселения и развитие различных ремесленных направлений, особенно гончарного производства, в контексте широкой культуры Куро-Араксского круга. В статье представлены результаты археологических

раскопок на таких ключевых памятниках, как I и II Кюльтепе, Овчулартепеси, Махта, Шахтахты и Оглангала. Стратиграфический анализ этих памятников ярко отражает сложную многослойную структуру поселений бронзового века, их функциональное зонирование, оборонительные особенности и архитектурные элементы.

Обнаруженные материальные артефакты, в первую очередь керамика и металлические изделия, свидетельствуют о тесных связях региона с Куро-Араксской культурой и одновременно выявляют особенности её локального развития. Гончарное искусство рассматривается как важный индикатор культурного прогресса в бронзовом веке. Исследования показывают развитие от производства простых сосудов до широкого применения гончарного круга, создания высокохудожественных расписных керамических изделий и функционирования специализированных мастерских, что отражает формирование местных технологических знаний и эволюцию художественного вкуса.

Активные экономические и культурные связи Нахчывана с регионами Ближнего Востока, Месопотамии и Южного Кавказа убедительно подтверждаются находками, такими как бусы из египетской пасты и редкая глазурованная керамика. Кроме того, наскальные изображения Гемигая в Ордубадском районе исследуются как значимые образцы визуальной культуры, отражающие мифологические представления и этнографические верования общества бронзового века.

Результаты исследования показывают, что в бронзовом веке Нахчыван играл важную культурную, экономическую и стратегическую роль как в региональном, так и в международном масштабе, занимая особое место в развитии древнего Азербайджана. Настоящее исследование предлагает новые перспективы в изучении историко-культурного наследия региона.

Ключевые слова: Бронзовый век Нахчывана, Кура-Араксская культура, ранний и средний бронзовый век, археологические раскопки, I и II Кюльтепе.

Giriş

XX əsrin ortalarından etibarən Qafqazın Tunc dövrü arxeoloji abidələrinin tədqiqi geniş miqyas almışdır. Bu istiqamətdə E. Reslerdən başlayaraq İ. Meşşaninov, T. Passek, B. Latının, D. Şərifov, O. Həbibullayev, Ə. Ələkbərov, Q. Melikişvili, P. Tavadze, R. Munçayev, İ. Nərimanov, H. Kəsəmənli, Y. Krupnov, B. Texov, C. Xəlilov, Q. İsmayılzadə, M. Hüseynova, Q.M. Aslanov, V. Əliyev, H. Cəfərov, M. Rəhimova, F. Muradova, T. Axundov, S. Aşurov, N. Müseyibli, İ. Avşarova kimi alimlərin tədqiqatları mühüm elmi nəticələr ortaya qoymuşdur.

E.ə. IV minilliyin ortalarından başlayaraq Qafqaz bölgəsində cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşunda dərin transformasiyalar baş vermiş, bu proses nəticəsində Eneolit (mis dövrü) mədəniyyəti yerini Erkən Tunc dövrünün kompleks arxeoloji mədəniyyətinə vermişdir. Sözügedən dəyişikliklər həm yerli ictimai inkişaf dinamikasının, həm də Ön Asiya ilə intensiv mədəni-iqtisadi münasibətlərin təsiri ilə baş vermişdir. Azərbaycanın Erkən Tunc dövrünə aid

mədəniyyət arxeoloji ədəbiyyatda "Kür-Araz mədəniyyəti" adı ilə tanınır. Bu mədəniyyətə məxsus abidələr əsasən yaşayış məkanları və dəfn komplekslərindən ibarətdir.

Azərbaycanda Tunc dövrü abidələrinin tədqiqatında Quruçay və Köndələnçay vadilərində aparılan işlər də mühüm yer tutur. Bu tədqiqatlar, bölgənin qədim mədəniyyətinin öyrənilməsinə dəyərli töhfələr vermişdir. Abidələrin lokal xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların regionlar üzrə təhlili tədqiqat baxımından daha effektiv hesab edilir. Bu kontekstdə Naxçıvan–Urmiya zonası öz çoxtəbəqəli yaşayış məkanları ilə seçilir və xüsusilə əhəmiyyət daşıyır [11, s.39].

Naxçıvan bölgəsində Kür-Araz mədəniyyətinə aid bir sıra yaşayış məskənləri — I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Maxta Kültəpəsi, Xalac, Ərəbyengicə və Şortəpə müəyyən edilmişdir. Bu abidələrdən I və II Kültəpədə geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılmış, digərləri isə əsasən kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Maldarlığın genişlənməsi tayfa icmaları daxilində əmlak bölgüsündə fərqliliklər yaratmış, bəzi tayfa başçıları iqtisadi potensiallarına əsaslanaraq ictimai ittifaqlarda liderlik mövqeyi qazanmışlar. Qəbir abidələrinin formal müxtəlifliyi və onlardan əldə edilən maddi inventar — zəngin əşyalı dəfnlərdən sadə torpaq qəbirlərinə qədər — bu mərhələdə sosial təbəqələşmənin arxeoloji göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər [2, s.63].

Cənubi Qafqazın Erkən Tunc dövrü mədəniyyətində qulplu, çaydan formalı su qabları mühüm yer tutur. Bu tip keramika nümunələri Luristan, Təpə-Hissar, Təpə-Sialk (İran), Anauda (Türkmənistan), Naxçıvan Kültəpə və Anadolu bölgələrində də aşkarlanmışdır. Tapıntılar Qafqazın bu dövrdə geniş regional əlaqələrə malik olduğunu və mədəni inkişafın çoxtərəfli xarakterini göstərir. Naxçıvan Tunc dövründə Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi formalaşmış, iqtisadi və strateji mövqeyinə görə ilk şəhərlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır [1, s.62].

Naxçıvanda tunc dövrü mədəniyyəti və sosial strukturun arxeoloji əksləri

Naxçıvanda Tunc dövrünə aid arxeoloji mənzərə, həmin dövrün cəmiyyətinin sosial strukturunun və mədəni inkişaf dinamikasının kompleks şəkildə izlənməsinə imkan verir. Kurqan tipli dəfn abidələri və oturaq yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri — xüsusilə keramika və metal artefaktlar — bu bölgənin Kür-Araz mədəniyyəti ilə bağlılığını və lokal inkişaf proseslərinin spesifikasını aydın şəkildə ortaya qoyur. Bu dövrə aid kurqanlar və yaşayış yerləri arasında Kültəpə, Uzunoba, Dəstə, Şahtaxtı və digər abidələr elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

E.ə. III-I minilliyin ortalarında sənətkarlığın inkişafı və təkamülü nəticəsində Yaxın Şərq, Ön Asiya və Cənubi Qafqazdan keçən karvan yolları üzərində mühüm iqtisadi və strateji mövqeyə malik olan ilk şəhərlər yaranmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın ərazisində II Kültəpə, Oğlanqala, Üzərliktəpə, Qaragöbəktəpə, Çinartəpə və digər yaşayış məskənləri və qala-şəhərlər inşa edilmişdir [1, s.76].

Dulusçuluğun inkişaf mərhələləri

Tunc dövründə Naxçıvanda sənətkarlığın, xüsusilə dulusçuluğun yüksəlişi, ikinci böyük ictimai əmək bölgüsünün formalaşmasına zəmin yaratmış və dulusçuluq müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir. Orta Tunc dövründə bu sənət şəhər sənətkarlığı səviyyəsinə qalxaraq ixtisaslaşmış sənətkarların əsas fəaliyyətinə çevrilmişdir. Onlar tərəfindən həm sadə gil məmulatlar, həm də rəngli boyalarla bəzədilmiş yüksək estetik keyfiyyətli qablar hazırlanmışdır [12, s.2055]. Dulusçuluğun bu mərhələdəki inkişafı artan tələbat və iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı olmuş, nəticədə texniki cəhətdən təkmilləşmiş və bədii cəhətdən zəngin boyalı keramikalar istehsal edilmişdir. Əvvəlki dövrün sadə və funksional qablarından fərqli olaraq, Orta Tunc dövründə yüksək keyfiyyətli gildən zövqlə hazırlanmış, mükəmməl formalı məişət və təsərrüfat qabları təkcə daxili istifadə üçün deyil, həm də mübadilə üçün nəzərdə tutulmuşdur [13, s.120].

Erkən Tunc dövrünün əvvəlində dulusçuluq yerli xüsusiyyətlər daşıyan məhdud səviyyədə inkişaf etmiş və əsasən daxili tələbatı qarşılamaqla yanaşı, müəyyən mübadilə imkanlarına sahib olmuşdur. Orta və Son Tunc dövründə isə bu sahə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişə keçərək qədim Azərbaycan tayfalarının gündəlik həyatında mühüm yer tutmuşdur.

Kültəpə II yaşayış yerində aşkarlanmış dulusçuluq emalatxanası, o cümlədən tapılmış çarxlar, rəngli boyalar və keramika məmulatları, həmin dövrdə ixtisaslaşmış sənətkarların fəaliyyəti və dulusçuluğun həm texniki, həm də estetik cəhətdən inkişaf etdiyini sübut edən dəyərli informasiya təqdim edir. Naxçıvan ustaları sənətkarlıq zövqü və texniki bacarıqları ilə seçilərək, müxtəlif motivli naxışları oval formalı qabların üzərində təsvir etməklə öz peşəkar təcrübələrini ortaya qoymuşlar [10, s.234]. Qızılburun, Nəhəcir, Şahtaxtı, Kültəpə II kimi abidələrdən əldə olunan keramika nümunələri Göytəpə, Haftavan, Təpəhissar və Mezopotamiya nümunələri ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilir.

Yerli torpaqdan hazırlanmış və yüksək zövqlə bəzədilmiş bu qablar həm istehlak, həm də ticarət məqsədilə istifadə olunmuşdur. Dulusçuların ortaq üslub və elementləri mənimsəməsi isə bu məmulatların estetik dəyərini daha da artırmışdır.

Naxçıvanın Orta Tunc dövrü mədəniyyəti: Arxeoloji tədqiqatlar və iqtisadi-mədəni inkişaf

Naxçıvan bölgəsində Erkən Tunc dövrünə aid materiallar əsasən Kültəpə I abidəsinin ikinci qatından əldə edilmişdir. Bu qatdan yuxarıda yerləşən üçüncü təbəqədə isə Orta Tunc dövrünə aid saxsı qab nümunələrinin qırıntıları, ən alt qatdan isə sadə qablarla yanaşı, tamamilə qırmızı boya ilə örtülmüş nümunələr tapılmışdır. O.H. Həbibullayev bu qatı Tunc dövrünün ilk əsrlərinə aid etmişdir. Qeyd olunan qablar bəzən Eneolit dövrü nümunələrindən fərqlənsə də, bəzi hallarda onlarla oxşar cəhətlər daşıyır. Dulus çarxından istifadə edilmədən hazırlanmış küpələr, qablar və kasalar çox vaxt arxaik formalarını qoruyub saxlamışdır. Bununla belə, ağız kənarları və qulpların formaları tədricən yarımkürəvi formalardan halqa formasına keçmişdir. Bəzi qab nümunələrinin xarici səthi əsasən qara, daxili səthi isə qırmızı olan bir qat müşahidə edilir. Bu

xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, həmin mədəni təbəqə eramızdan əvvəl XX–XV əsrlərə aid edilir [9, s.58].

Orta Tunc dövrünün keramika nümunələri iki əsas kateqoriyaya bölünür: sadə, gündəlik istifadə üçün nəzərdə tutulmuş qablar və bədii naxışlı qablar. Sadə keramika qalın divarlı, cilalanmamış gildən hazırlanır və əsasən gündəlik tələbat üçün istifadə edilən saxlanma və yemək qablarıdır. Bu tip keramika nümunələri həm Naxçıvan, həm də Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu bölgəsində geniş yayılmışdır. Bədii naxışlı keramika isə nazik divarlı, yüksək keyfiyyətli gil materialdan hazırlanır və firça ilə çəkilmiş mürəkkəb həndəsi motivlərlə ("spiral", "zig-zag", "bucaq" və s.), antropomorf və zoomorf fiqurlarla bəzədilir. Bu tip qablar monoxrom və ya polixrom boyalarla örtülür və iqtisadi-mədəni əlaqələrin nəticəsi olaraq ticarət və mübadilə məqsədilə də istehsal edilirdi [8, s.146].

Naxçıvanın sənətkarlığı, xüsusilə dulusçuluq, Tunc dövründə yüksək səviyyəyə çatmışdır. 2009–2014-cü illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar Kültəpə II-də aşkarlanmış dulusçuluq emalatxanası, çarxlar, rəngli boyalar və keramika məmulatları ilə bu inkişafı bir daha təsdiqləmişdir [7, s.115-117]. Bu dövrdə gil qabların tərkibinə nar qumu əlavə olunmuş, qablar qırmızı, çəhrayı, tünd qəhvəyi, boz və qara rəng əldə olunana qədər bişirilmişdir. Onların səthləri quş və heyvan təsvirləri, həndəsi ornamentlər, svastika işarələri ilə bəzədilmiş, cızma, oyma və həkk etmə üsullarından istifadə olunmuşdur [4, s.115-117]. Naxçıvan ustaları sənətkarlıq zövqü və texniki bacarıqları ilə seçilərək, müxtəlif motivli naxışları oval formalı qabların üzərində təsvir etməklə öz peşəkar təcrübələrini ortaya qoymuşlar [10, s.234]. Qızılburun, Nəhəcir, Şahtaxtı, Kültəpə II kimi abidələrdən əldə olunan keramika nümunələri Göytəpə, Haftavan, Təpəhissar və Mezopotamiya nümunələri ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilir. Yerli torpaqdan hazırlanmış və yüksək zövqlə bəzədilmiş bu qablar həm istehlak, həm də ticarət məqsədilə istifadə olunmuş, dulusçuların ortaq üslub və elementləri mənimsəməsi isə estetik dəyəri daha da artırmışdır.

Naxçıvanın Tunc dövründəki yüksək iqtisadi inkişafı, müdafiə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi və mədəni tərəqqisi regionda daimi yaşayış məskənlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Şimal–Cənub, Şərq–Qərb ticarət yollarının formalaşmasında əsas rol oynayan Qovurqala, Oğlanqala, Qalaçıq, I və II Kültəpə kimi yaşayış məskənləri və müdafiə qurğuları bu dövrdə xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. S. Meşşaninov, A.A. Miller, A.K. Ələkbərov, O.H. Həbibbullayev, V. Əliyev, A. Seyidov, V. Baxşəliyev, S. Əşurov və B. İbrahimovun tədqiqatları göstərir ki, Naxçıvan Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə qədim dövrlərdə xüsusi inkişaf yolu keçmişdir [6, s.13; 5, s.50].

E.ə. II minilliyin birinci yarısında Naxçıvan sənətkarlığın inkişaf səviyyəsinə görə Yaxın Şərqin ən qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri ilə eyni səviyyədə dayanırdı [6, s.11]. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı və maldarlığın inkişafı, dulusçuluq və metallurgiya kimi sənətkarlıq sahələrinin tərəqqisi əhalinin sayının artmasına, yaşayış məskənlərinin genişlənməsinə və ətraf aləmlə əlaqələrin dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Naxçıvanda Orta Tunc dövründə formalaşan şəhərlər məhz belə sənətkarlıq mərkəzləri əsasında inkişaf etmişdir.

Boyalı qablar qədim Naxçıvan mədəniyyətinin inkişafında mühüm yer tutmuş və bu inkişaf dörd əsas mərhələdə izah olunmuşdur. O.H. Həbibbullayev

və V.H. Əliyev bu mərhələləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: birinci mərhələ e.ə. XX–XVIII əsrləri, ikinci mərhələ e.ə. XVII–XV əsrləri, üçüncü mərhələ e.ə. XIV–XI əsrləri, dördüncü mərhələ isə e.ə. X–VIII əsrləri əhatə edir [13, s.120]. Qədim Naxçıvanın ikinci inkişaf mərhələsində yerli dulusçular müxtəlif rəngli boyaların hazırlanma texnologiyasını mənimsəmiş və bu bilikləri keramika məmulatlarının bəzədilməsində tətbiq etmişlər. Qablar qara, qırmızı, ağ, sarı, qəhvəyi, mavi və digər rənglərlə incə və zərif şəkildə bəzədilmişdir [6, s.12]. 1975-ci ildə V.H. Əliyev "Azərbaycanın Tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti" adlı monoqrafiyasında qeyd etmişdir ki, boyalı qablar mədəniyyəti əsasən qədim Şərq ölkələrində inkişaf etmiş və geniş əraziyə yayılmışdır. Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində bu qədim mədəniyyətin əsas mərkəzlərindən biri formalaşmışdır [4, s.3, s.61].

Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsini Ordubad rayonunun Nəsirvaz kəndi yaxınlığında yerləşən Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri təşkil edir. Bu təsvirlər əsasən Qaranquş, Nəbiürdü və Camışölən yaylaqlarında, bulaq ətraflarında toplanmışdır. Qayaüstü təsvirlərin folklor və etnoqrafik materiallarla müqayisəli təhlili göstərir ki, burada ibtidai insanların mifoloji təsəvvürləri əks olunmuşdur [3, s.67].

Nəticə

Naxçıvanın Tunc dövrü arxeoloji materialları regionun qədim dövrlərdə yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu dəqiq şəkildə təsdiqləyir. Kür-Araz mədəniyyəti ilə sıx bağlılığına baxmayaraq, Naxçıvan özünəməxsus lokal xüsusiyyətlər nümayiş etdirmiş, sosial və iqtisadi inkişaf baxımından seçilən bir ərazi kimi formalaşmışdır. Kültəpə, Şahtaxtı və Oğlanqala kimi yaşayış məskənləri, həmçinin qala-şəhər tipli abidələr bu dövrün inkişaf etmiş müdafiə sistemlərinin və strateji əhəmiyyətinin bariz göstəricisidir.

Dulusçuluq sənətinin tərəqqisi Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyətinin mühüm göstəricisidir. Sadə keramika nümunələrindən Orta Tunc dövrünün incə işlənmiş və çoxrəngli boyalı qablarına keçid, yerli sənətkarların texnoloji bilik və bədii bacarıqlarının yüksək səviyyəyə çatdığını əks etdirir. Bu məmulatlar yalnız məişət tələbatı üçün deyil, həm də geniş ticarət və mübadilə üçün istifadə edilmişdir. Aşkarlanmış şirli qablar və Misir pastasından hazırlanmış muncuqlar Naxçıvanın Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz regionları ilə intensiv iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik olduğunu sübut edir.

Tunc dövründə kənd təsərrüfatı və maldarlığın inkişafı ilə yanaşı, sənətkarlıq sahələrində dərin ixtisaslaşma baş vermişdir. Bu proses ikinci böyük ictimai əmək bölgüsünün formalaşmasına və şəhər tipli yaşayış məskənlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə, Naxçıvan həmin dövrdə Cənubi Qafqazın əsas iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Ümumilikdə, Naxçıvanın Tunc dövrü abidələri qədim Azərbaycan tayfalarının yüksək mədəniyyətini, iqtisadi inkişaf səviyyəsini və geniş regional–beynəlxalq əlaqələrini əks etdirən zəngin bir irsi təmsil edir. Bu tədqiqatlar gələcək arxeoloji və tarixi araşdırmalar üçün mühüm baza yaradır və Naxçıvanın qədim dövrlərdəki mövqeyinin daha dərindən öyrənilməsinə geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat

1. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2010, 248 s.
2. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). Bakı: Elm, – 2007. – 239 s.
3. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirləri. – Bakı: Elm, – 2002. – s. 64–102.
4. Əliyev V. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. – Bakı: Elm, – 1977. – 165 s.
5. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. – Bakı: Elm, – 1979. – 57 s.
6. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. – Bakı: Gənclik, – 1975. – 80 s.
7. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültəpədə yeni tədqiqatlar. – Bakı: Elm, – 2011 s. 115-117.
8. Halilov T. Nahçıvan bölgəsinin Orta Tunc Çağı gil qabları üzərindəki təsvirlərin yayılma sahəsi və mənası haqqında // KAREN: Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2018. – Cild 4, №5. – S. 141–154. – DOI: https://doi.org/10.17823/karen.438368
9. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. – Bakı: AMEA-nın nəşri, – 1959. – 134 s.
10. Xəlilov T.F. Naxçıvan diyarının Tunc dövrü dulusçuluq sənəti: 5505.02 – Arxeologiya ixtisası üzrə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. – Naxçıvan, 2024. – 320 s.
11. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. – Bakı: Elm, – 1981. – s. 39.
12. Khalilov, T. Pottery in the Bronze Age of Nakhchivan // Akademik Tarix və Düşüncə Dərgisi. – 2023. – Cild 10, №6. – S. 2048–2072.
13. Məmmədova A. The role of early urban settlements ın the bronze age ın azerbaıjan ın economıc-cultural relatıons (based on excavations in Nakhchivan in 2009-2014)// Scientific Horizon in the Context of Social Crises: Scientific Collection “Interconf”. – 2024, № 124. – s. 116–126.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 28.07.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 13.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.15
UOT: 902/904

Səadət ƏLİYEVA
Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
mursaqulova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5370-3178

Musa MURSAQULİYEV
Keşikçidağ Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru,
BDU-nun Qazax filialının müəllimi
mursaqulov@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6521-4905

Şamil NƏCƏFOV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shamil_necefov@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-8834-7188

AVEY DÖVLƏT TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUĞUNDA ARXEOTURİZM PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə: Qazax rayonunun arxeoloji, tarixi-memarlıq abidələrinin bir qismi Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun ərazisində yerləşir. Qoruq ərazisində qədim daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədər arxeoloji abidələrə rast gəlinir. Bunlar qədim və yeni daş dövrünə aid mağara və açıq düşərgələr, tunc dövrü kurqanları, antik-ilk orta əsrlərə aid Alban kilsəsi və erkən xristianlıq dövrünün mağara-məbədləri, şəhər yerinin qalıqları, su quyuları, yaşayış yerləri, yel dəyirmanının qalıqları, istehakam qalıqları və s.-dən ibarətdir. Bu abidələrin tədqiqində ilk cığır XX əsrin 40-60-ci illərində Damcılı və Daş Salahlı mağaralarında aparılmış pelolit-mezolit dövrü araşdırmaları olmuşdur. Son illərdə yapon alimləri ilə birlikdə Damcılıda aparılan tədqiqatlar yeni elmi nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. Avey qoruğu ərazisində son iki ildə tunc dövrü abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmaqdadır. Tədqiq edilmiş kurqan qəbirləri tunc dövründə ərazinin əhali məskunlaşması, dəfn adətlərindəki müxtəliflik, mədəniyyətlərin vəhdəti məsələlərinin araşdırılması baxımından sərhədsiz imkanlar açmışdır.

Arxeoloji abidələrlə zəngin olan qoruq ərazisində arxeoturizm üçün perspektivlər mövcuddur. Açıq dağ arxeoturizminin inkişaf etdirilməsi baxımından çox əlverişli məkanda qərarlaşan, baxımlı və əsrarəngiz təbii şəraiti və iqlimi olan bu ərazidə yerləşən arxeoloji abidələrin tədqiqinin ölkə

iqtisadiyyatına tətbiqi sahəsində imkanlar əlverişlidir. Xüsusilə son illərdə qoruq ərazisinə gələn turist sayının çoxluğunu nəzərə alaraq bölgədə həm əlverişli coğrafi məkan, həm maraqlı və ekstremal gəzinti sahəsi, həm də arxeoloji abidələrin zəngin yerləşdiyi ərazi kimi Avey qoruğunun arxeoturizmə verəcəyi töhfələr mütləq nəzərə alınmalı və bu sahədə mükəmməl proqram işlənib hazırlanmalıdır.

Açar sözlər: Qazax, Avey, Göyəzən, Damcılı, Əskipara, arxeoturizm, mağaralar, alban məbədi, tunc dövrü, kurqanlar

Saadat ALIYEVA, Musa MURSAGULIYEV, Shamil NAJAFOV

PROSPECTS OF ARCHAEOTOURISM IN THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE AVEY

Abstract: Some of the archaeological, historical and architectural monuments of Gazakh district are located in the territory of the Avey State Historical and Cultural Reserve. Archaeological monuments from the Paleolithic period to the Late Middle Ages can be found in the reserve. These include caves and open camps of the Paleolithic and New Stone Ages (the Neolithic), Bronze Age kurgans, an Albanian church of the Antique-Early Middle Ages and cave temples of the Early Christian period, remains of the town site, water wells, settlements, remains of a windmill, remains of fortifications, etc. The first step in the study of these monuments was the Paleolithic-Mesolithic research conducted in the Damjili and Dash Salahli caves in the 40s-60s of the 20th century. In recent years, research conducted in Damjili together with Japanese scientists has created an opportunity to achieve new scientific achievements. In the last two years, research has been conducted in the area of the Avey reserve to investigate the monuments of the Bronze Age. The studied kurgan graves have opened up unlimited opportunities for studying the issues of population settlement of the area in the Bronze Age, diversity in burial customs, and unity of cultures.

The reserve, which is rich in archaeological monuments, has wide prospects for archaeology. The opportunities for applying the study of archaeological monuments located in this area, which is in a very favorable location for the development of open mountain archaeology, with well-groomed and mysterious natural conditions and climate, are favorable for the economy of the country. Especially considering the large number of tourists visiting the reserve in recent years, the contributions that the Avey reserve will make to archaeological tourism in the region, both as a favorable geographical location, as an interesting and extreme hiking area, and as an area rich in archaeological monuments, should be taken into account and an excellent program should be developed in this area.

Keywords: Gazakh, Avey, Goyazan, Damjili, Askipara, archaeotourism, caves, Albanian temple, Bronze Age, kurgans

Саадат АЛИЕВА, Муса МУРСАГУЛИЕВ, Шамиль НАДЖАФОВ

ПЕРСПЕКТИВЫ АРХЕОТУРИЗМА В ГОСУДАРСТВЕННОМ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ ЗАПОВЕДНИКЕ АВЕЙ

Абстракт: Некоторых археологических, исторических и архитектурных памятников Газахского района расположена на территории Авейского государственного историко-культурного заповедника. На территории заповедника находятся археологические памятники от палеолита до позднего средневековья. К ним относятся пещеры и открытые стоянки палеолита и неолита, курганы бронзового века, албанская церковь античного-раннего средневековья и пещерные храмы раннехристианского периода, остатки городища, колодцы, поселения, остатки ветряной мельницы, остатки укреплений и т. д. Первым шагом в изучении этих памятников стали палеолито-мезолитические исследования, проведенные в пещерах Дамджылы и Даш-Салахлы в 40-60-х годах XX века. В последние годы исследования, проведенные в Дамджылы совместно с японскими учеными, создали возможность для достижения новых научных достижений. В последние два года на территории заповедника Авей проводятся исследования памятников бронзового века. Изученные курганные захоронения открывают неограниченные возможности для изучения вопросов заселения территории в эпоху бронзы, разнообразия погребальных обычаев и единства культур.

Многочисленный археологическими памятниками заповедник имеет широкие перспективы для археологии. Возможности применения изучения археологических памятников, расположенных в этой местности, которая находится в очень благоприятном месте для развития открытой горной археотуризм, с ухоженными и загадочными природными условиями и климатом, благоприятны для экономики страны. Особенно учитывая большое количество туристов, посещающих заповедник в последние годы, следует учесть тот вклад, который заповедник Авей внесет в археологический туризм в регионе, и как выгодное географическое положение, и как интересная и экстремальная зона для пеших походов, и как район, богатый археологическими памятниками, и разработать прекрасную программу в этой области.

Ключевые слова: Газах, Авей, Гёязан, Дамджылы, Аскипара, археотуризм, пещеры, албанский храм, бронзовый век, курганы

Giriş. Son illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar və bu qazıntıların yekununda yaradılan arxeoparklar hazırda dünya turizminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Arxeologiya və arxeoloji qazıntıların nəticələrinin birbaşa dövlət iqtisadiyyatına yönəldilməsi, arxeoturizmin tətbiqi çox gəlirli sahə olan turizmin durmadan inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Arxeoturizm sahəsi iqtisadi nəticələrə hesablanmış bir sahə olmaqla yanaşı mühüm strateji məqamları da özündə ehtiva edir. Aydındır ki, bu sahə ilə ciddi məşğul olan ölkələr maddi mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafik adətlərini, milli mətbəxini və s.-ni ölkəyə gəlmiş turistlərə, eyni zamanda yerli turistlərə reklam və birbaşa təbliğ edir.

Bir çox qədim tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrinin izlərini özünə

yaşadan dünya ölkələri bu tip abidələrin qorunması, arxeoloji qazıntı aparılan abidələrə birbaşa turistlərin gəlişinin təmin edilməsi və reklam bukletlərinə istirahət məkanları və müalicə-sanatoriya mərkəzləri ilə yanaşı tarixi-arxeoloji abidələrin şəkillərinin və ünvanlarının salınmasını həyata keçirir. Dünya təcrübəsində arxeoturizmin təşəkkülü və inkişaf etdirilərək müasir duruma gətirilməsi çoxilliklərin təcrübəsinə əsaslanır. Türkiyədə bu sahənin inkişafına hələ XX əsrin 50-60-cı illərindən başlanılmışdır. İndi isə bu sahə turizmin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda gəlir gətirməkdədir. Hətta ölkənin illik büdcə hesabatlarında turizmdən gələn vəsaitin həcmi ayrıca hesablanır. Təbii ki, burada atxeoturizmin payı inanılmaz rəqəmlərlə ifadə olunur. İstanbul, İzmir, Efes, Manisa, Antaliya, Mersin, Muğla, Urfa, Qaziantep və s. onlarla şəhərlərində antik yunan və Roma şəhər qalıqları, orta əsr Səlcuqlu, Bizans və Osmanlı qəsrləri ilə yanaşı ölkənin qədim dövr abidələrini seyr etmək üçün on minlərlə turist hər il Türkiyəyə gəlir. Son illərdə Urfa yaxınlığında Göbəklitəpə abidəsinin ziyarətçilərinin sayında inanılmaz artım burada aparılmış irimiqyaslı arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış möhtəşəm daş dövrü ibadətgahlarıdır.

Belə nümunələri İran, İraq, İordaniya, Misir, Yunanıstan, İtaliya, bütün Yaxın və Orta Şərq, Mərkəzi Avropa, Orta Asiya, Hind-Çin ölkələrinə də aid edə bilərik və statistik göstəricilər inanılmaz rəqəmlərlə ifadə olunur. Son illərdə Özbəkistan, Türkmənistan və Qazaxstanda arxeoloji qazıntıların əsas istiqamətinin arxeoturizmə yönəldilməsi diqqətdə saxlanılır. Qədim əkinçilik mədəniyyəti mərkəzləri sayılan Anay, Namazqatəpə, Altuntəpə, Sapallitəpə və s. abidələrdə aparılan bərpa-rekonstruksiya işləri arxeoturizm sahəsinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Azərbaycan ərazisində arxeoturizmə istiqamətləndirilə biləcək xeyli arxeoloji-tarixi və memarlıq abiələri vardır. Belə abidələrin böyük bir qismi də qərb bölgəsində, xüsusilə Qazax rayonu ərazisindədir [1, s. 140-170]. Qazax rayonunda daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədər maraqlı və yüksək əhəmiyyət dərəcəsi ilə seçilən abidələrin böyük bir qrupu Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində cəmləşmişdir.

Avey qoruğunda arxeoloji tədqiqatların yeni istiqamətləri. Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu zəngin tarixi-memarlıq və arxeoloji abidələrin rast gəlindiyi məkanlardan biri olaraq ən qədim daş dövrünə aid olan Avey mağarasının və dağ zirvəsində yerləşən Avey məbədinin adı ilə adlandırılıb. Avey qoruğunun əsas iş prinsipi qoruğun inzibati sərhədləri çərçivəsində tarixi-arxeoloji abidələr haqqında məlumat toplamaq və bu abidələrin qorunması, toxunulmazlığı və bərpasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı olaraq qoruq eyni zamanda paralel olaraq bölgənin etnoqrafiyası və folkloru ilə də məşğuldur. Qoruğun ərazisində olan arxeoloji və memarlıq abidələri, daşınan və daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidələri qoruğun əsas mülkiyyəti hesab olunur. Ərazidə onlarla paleolit, mezolit, xalkolit, tunc, erkən dəmir, antik və orta əsrlər dövrlərinə məxsus abidələr mövcuddur. Qoruqda üç filial – Əskipara filialı (sahəsi 2783 ha), Damcılı filialı (sahəsi 800 ha), Göyəzən filialı (sahəsi 30 ha) fəaliyyət göstərir. Qoruğun ərazisində indiyədək 56 tarixi abidə qeydiyyata alınmışdır ki, bunlardan 1-i dünya, 33-ü ölkə, 22-si isə yerli əhəmiyyətlidir. Bunlardan 15-i memarlıq, 36-sı arxeoloji, 5 ədədi isə dekorativ tətbiqi sənət nümunəsinə aiddir.

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun yerləşdiyi ərazi zəngin təbii coğrafiyası, əsrarəngiz relyefi və təbiəti, təbii ehtiyatları ilə hələ ən qədim dövrlərdən insanların bu ərazidə məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Arxeoloji-tarixi abidələrlə zəngin olan ərazidə hal-hazırda arxeoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün münasib imkanlar vardır. Şübhəsiz ki, bu abidələr ilk növbədə turistlərin diqqətini çəkəcək zəngin arxeoloji-tarixi abidələrdir [2; 3]. Qoruq ərazisində elə unikal abidələrimiz vardır ki, belə abidələrə heç bir qədim mədəniyyətə malik olan ölkələrin ərazisində də rast gəlinmir.



Şəkil 1. Avey dağında alban məbədi

Qoruqda ilk arxeoloji tədqiqatlar keçən əsrin 50-60-cı illərində mərhum arxeoloq M.M.Hüseynov tərəfindən aparılmış, bu tədqiqatlar ərazinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur [12; 13]. Xüsisilə son illərdə isə qoruq ərazisindəki Damcılı mağarasında yapon alimləri ilə birlikdə yerli arxeolqların apardıqları araşdırmalar ərazinin qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmasını bir daha sübut etməklə yanaşı, burada ibtidai insanın yaşayışının izlərini, daş dövrü sakinlərinin həyat tərzini öyrənməyə imkan verən xeyli sayda maddi qalıqların aşkar edilməsinə səbəb olmuşdur. Damcılı mağarasında tədqiqatların uğurlu nəticələri olmuş, dünya mətbuatının dəfələrlə işıqlandırdığı nəşr işi olan "Damcılı mağarası" kitabının Yaponiyada təqdimatı keçirilmişdir. Damcılı mağarasındakı tədqiqatlar bir daha sübut etmişdir ki, qoruğun ərazisindəki nadir və unikal abidələrdən sayılan bu tip abidələr ərazinin qədim insan sivilizasiyasının ilk məskənlərindən olmuşdur.

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun Göyəzən filialı ərazisində, eyniadlı dağın ətəklərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar burada erkən xristianlıq dövrünə aid olan qəbir abidələrinin tədqiqi sahəsində də mühüm uğurlara imza atmağa imkan verdi. Məlumdur ki, Qafqaz Albaniyasının Kambisena vilayətinin mərkəzi ərazilərindən sayılan müasir Qazax-Ağstafa bölgəsi xristian abidələri ilə də zəngindir. Avey alban məbədi, Əskipara alban məbədi və ərazidə onlarla alban qəbirləri, erkən xristianlıq dövrünü özündə ehtiva edən mağara komplekslər və bu qəbildən olan çoxlu abidələr Qafqaz Albaniyasının bir parçası olan bu ərazinin maddi mədəniyyətini öyrənmək baxımından özünəməxsus rola malikdir [9].



Şəkil 2. Avey məbədi qarşısındakı xristian məzarlığı (soldan qoruğun direktoru p.ü.f.d. S.B.Əliyeva və albanşünas alim, t.ü.f.d. Ü.Ş.Hacıyeva müzakirələr zamanı)

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində arxeoloji tədqiqatların ikinci istiqaməti ərazinin tunc dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqidir. Bu istiqamətdə son illərdə qoruq ərazisində Qazax arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqatlar mühüm elmi nailiyyətlərin ortaya qoyulmasına imkanlar açmışdır. Ekspedisiya 2023-cü ildən Qazax rayonunda, Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun ərazisində arxeoloji tədqiqat işlərini həyata keçirir. Arxeoloji ekspedisiya üç sahədə (Avey alban məbədi, Damcılı və Göyəzən kurqanları), iki elmi istiqamət (tunc və antik dövr mədəniyyətlərinin tədqiqi) üzrə tədqiqatlar aparır.

İlk olaraq Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisindəki Avey dağı zirvəsində alban məbədində tədqiqatlar aparılmışdır. Alban məbədi hesab edilən qədim məbəd Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndinin ərazisində, Avey dağının cənub zirvəsində yerləşir (şəkil 1). 4,5×3,5 m və 3,5×2,5 m ölçülü iki otaqlı məbəd yerli Avey daşından inşa edilmişdir. Şimal hissəsinin tavanı tağvari, cənub hissəsinin tavanı isə konusvari kümbəzlə tamamlanır. Məbəd dəniz səviyyəsindən 922 metr yüksəklikdədir [4, p. 68].

Məbədin tarixi ilə bağlı müxtəlif mənbələrin məlumatları vardır. Bunları ümumiləşdirərək və aparılmış qazıntılardan əldə edilən materiallara əsasən məbədin V-VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin dövründə tikildiyi ehtimal edilir. Lakin memarlıq üslubuna görə xristianlığa qədərki Albaniya dövrünün abidələrinə daha çox bənzəyir. Roma və yunan memarlıq üslubu hiss edilir. Görkəmli tarixçi Q.Qeybullayevin fikrincə, "Avey" sözü qədim türklərdə "Ay evi" mənasını verir və məbəd yunan Ay ilahəsi Selenanın şərəfinə inşa edilmişdir. Bildiyimiz kimi, xristianlığa qədərki Albaniyada çoxallahlı dinə sitayiş edilmişdir və burada Roma və yunan allahlarına səcdə olunurdu. Digər bir versiyaya görə isə, bura ov yeri (indi də Qazax dialektində "ov" sözü "oy" kimi də ifadə olunur) olub. Lakin buranın ov yeri olması bir qədər təəccüb və şübhə doğurur. Çünki, ərazi ovalıq yox dağlıq ərazidir [4, p. 69].

Məbədin daxilində, hücrə yerlərinin birinin yuxarısında, şərq tərəfə açılmış pəncərənin yaxınında göl naxışlı bəzək elementi ilə əhatələnmiş alban xaçı təsvir edilmişdir. Bu xaç daş üzərində qabartma üsulu ilə yonulmuş, həkk edilmişdir. Xarici hissədə isə məbədin qərb tərəfində, yuxarıda eynilə daxildəki kimi xaç təsviri vardır. Hər iki xaçın üzəri zədələnmiş, hansısa küt alətlə qaşınmış, müəyyən tərəfləri qopub düşmüşdür. Avey məbədinin həyətində XIX əsrin 70-80-cı illərində qəbirlər aşkar edilmişdir. Qəbirlərin sinə daşları albanlara xas olan üslubda naxışlanmışdır. Daşlarının birinin üstündə emblem kimi albanlara məxsus lotos gülü və onun yuxarı künclərində günəş simvolu olaraq içərisi 8 hissəyə ayrılmış rozetka qazılmışdır.

Ümumilikdə, 2023-ü il qazıntıları zamanı məbədin həyətindən 34 ədəd sinə daşı aşkar edildi. Onların bəziləri isə (təxminən 3 ədədi) üst-üstə aşkarlandı. Güman ki, aralarında zaman fərqi çox olmuş və dəfnlər üst-üstə icra edilmişdir (şəkil 2). Yaxın ətrafda vaxtilə xəndək qazıntısı zamanı da belə qəbirlərin tapılması haqqında yerli əhalinin verdikləri məlumatları eyniləşdirsək görərik ki, məbədin bütün ətrafı boyunca xristian qəbirlərinin sayı çoxdur və onlar müasir yer səthindən 10-15 sm dərinlikdən başlayaraq aşkar edilirlər.

Maraqlı və məzmunlu arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir. 1 saylı qəbirdə insan kəlləsi yanından, çənə sümüyü ətrafından mis sikkə tapıldı. Mis sikkənin üzəri oxunarkən aydın oldu ki, bu dirhəm Elxani (Hülakü) hökmdarı Abaqa xan dövründə zərb edilmiş pul nişanıdır. Mis dirhəm hicri 663-cü ildə (miladi 1265) Təbrizdə zərb edilmiş, ölçüləri: diametri 20 mm, çəkisi isə 2,76 qramdır. "Qaan əl-adil" növünə aid mis dirhəm hesab olunur. Ehtimal ki, mis pul nişanı mərhumun ağzına qoyulmuşur. Belə bir adətin xristian dəfnlərində mövcud olması ilə bağlı məlumatlar vardır. İnsan skeletinin üzərindən mis sikkənin tapılması mərhumun dəfn olunduğu dövrü müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətli tapıntı idi. Abaqa dövrünə aid sikkələrin bəzilərində xristian xaçı təsvir olunmuş və ərəb dilində "Ata, Oğul və Müqəddəs Ruhun adı ilə, yalnız bir Tanrı" yazısı vardır [4].

Qazıntı işləri aparılmasa da ekspedisiya Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində, qoruğa daxil olan nadir abidələrdən hesab olunan alban məbədi ətrafındakı mağaralar ilə tanış olmuş, qeydiyyat aparılmışdır (şəkil 3). Mağaralar Avey məbədinin yerləşdiyi dağ zirvəsinin bir qədər az hündürlük məsafəsini saxlayan aşağı sahəsində yerləşirlər. Giriş-çıxış imkanları bir qədər çətin olan mağaraların ağzı sərt qayalıqlarla əhatələnmişdir. Mağaralar sanki bir cərgədə, dairəvi, dövrələmə bir xətt boyunca yerləşirlər. Onların girişi bəzilərində çox səliqəli yonulmuş, bəzilərində isə sərt qaya daşlarının girintili-çıxıntılı hissələri ilə müşayiət olunurlar. Mağaraların giriş hisssələrinin hündürlüyü 1-1,5 m olmaqla ağızda divar hissənin qalınlığı təxminən 1-2 m-ə qədərdir. Mağaraların daxili divarları demək olar ki, hamısında çox qalın olan his təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Xüsusilə mağaraların tavanında bu his qatı çox qalındır və bərkimişdir. Buna səbəb isə yuxarıdan nəmin, yağış sularının yaratdığı nəmişliyin daşlara hopması və aşağı hissədə yandırılan tonqalın his təbəqəsinin nəmlənmiş əhəngdaşına hopması nəticəsində yaranan qatdır. Mağaraların içərisi bəzən bir, bəzən isə 2-3 otaqlıdırlar [4]. Bu otaqlara giriş iç-içədir. Otaqların sahəsi 15-20, bəzən isə hətta 30-40 m^2-dək olur. Mağaraların içərisində çox yerdə rastlaşdığımız artefaktlar keramika nümunələri idi. Keramika nümunələrinin əksəriyyəti antik dövrü xarakterizə edir. Bu isə çox maraq və araşdırılması vacib olan məqamlar ortaya çıxartmış olur. Belə ki, yuxarı hissədə Alban məbədinin salındığı dövr, məbəd ətrafından tapılan antik və orta əsr keramikası, mağaraların divarlarında rast gəldiyimiz müxtəlif yazı və işarələrin eynisinin məbəd divarlarınada da mövcud olması düşündürücü faktlar və suallar ortaya çıxarır. Ehtimal edilə bilər ki, Avey məbədində ilkin dövrlərdə ibadət edən xristianlar, albanlar öz kahinləri və müqəddəs saydıqları din adamları üçün aşağıda mağaralar salmış, onlar burada qalaraq ibadətlə məşğul olmuşlar. Təbii ki, bu araşdırılması tələb olunan məqamlardan biridir və bunun üçün də ərazidə kompleks arxeoloji tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Ekspedisiyanın tunc dövrü mədəniyyətini öyrənməklə bağlı apardığı tədqiqatlar qoruğun Damcılı filialı ərazisindəki eyniadlı kurqanlar və Göyəzən filialı ərazisindəki kurqan qəbirləri olmuşdur [7, s. 49-50].



Şəkil 3. Avey alban məbədi ətrafındakı mağaralardan biri

Avey kurqanları ümumilikdə Avey dağının bütün yaxın ətrafı boyunca yayılmışlar. Bu kurqanlar yerli əhalinin adlandırdığı lokal yer adları ilə daha çox tanınırlar. Dəlləkli kurqanları, Yovşanlı təpə kurqanları, Daşlı çökək kurqanları, Bərkin ağzı kurqanları və s. Bu kurqanların bəzilərinə yerindəcə baxış keçirilsə də, onların yerləşmə xüsusiyyətləri və strukturu haqqında müəyyən elmi informasiya verilsə də ərazidə kompelks arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. İlk dəfə 1961-ci ildə Qazax arxeoloji ekspedisiyası mərhum arxeoloq C.N.Rüstəmovun rəhbərliyi altında (ekspedisiyanın tərkibidə F.M.Muradova və İ.H.Nərimanov da iştirak etmişlər) Avey ətrafında arxeoloji tədqiqatlar apararkən

kurqan abidələri haqqında məlumat vermiş, Avey dağının şimal-şərq ətəyindəki Bərkin ağzı adlanan yerdə kurqanları qeydə almışdır [10, s. 25-34]. Ekspedisya eyni zamanda Daş Salahlı və Aslanbəyli kəndləri arasında tunc dövrünə aid yaşayış yeri və kurqanlar da qeydə almış, yaşayış yerində yoxlama qazıntısı aparmış və 1 kurqan abidəsi qazaraq tədqiq etmişdir. Bu barədə təqdim edilmiş elmi hesabatda və C.N.Rüstəmovun İ.H.Nərimanovla birlikdə 1965-ci ildə Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti toplusunun 6-cı cildində çap edilmiş "Aveydağda qədim yaşayış yeri və kurqan qəbirləri" başlıqlı məqalələrində ətraflı məlumat verilmişdir [11, s. 44-50]. 1989-1990-cı illərdə Qazax arxeoloji ekspedisiyası Daş Salahlı kəndinin qərb qurtaracağında yeni yaşayış yeri, qəbristanlıq və kurqanlar qeydə almışdır. Bu kurqanlar Daş Salahlı və Aslanbəyli kəndləri arasındakı torpaq yolun şərqində, köhnə üzümlük sahəsinin içərisində yerləşirdilər. Yerli əhalinin Yovşanlı təpə və Daşlı çökək adlandırdığı bu ərazidə ekspedisiya 4 kurqan abidəsi qazaraq tədqiq etmişlər [Rüstəmov, Muradova, 2014, s. 25]. Əldə edilən arxeoloji materialların bəziləri Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin arxeoloji fonduna təhvil verilmişdir. Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu yarandıqdan sonra bir çox abidələr kimi kurqanların da qorunması nəzarətdə saxlanılmaqdadır. Lakin aradan keçən onilliklər ərzində Avey kurqanlarının qazıntısı mümkün olmamışdır. Qazax arxeoloji ekspedisiyası (Ş.N.Nəcəfovun rəhbərliyi ilə) 2012-2014-cü illərdə Avey ətrafındakı kurqanlara arxeoloji baxış keçirmiş onların sayının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində işlər görmüşdür. 2013-2014-cü illərdə ekspedisiya Daş Salahlı (Dəlləkli) kurqanlarının qeydiyyatını aparmış, onların bəzilərinin elektron xəritəsi hazırlanmış və Qazax rayonu abidələrinin elektron xəritəsinə salınmışdır.

2024-cü ildə Qazax arxeoloji ekspedisiyasının Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində, Damcılı filialının əhatə zonasında, kurqan qəbirlərində apardığı arxeoloji tədqiqatlar bu istiqamətdə ciddi elmi araşdırma işi olmuşdur. Qazıntı üçün kurqan qəbirləri Daş Salahlı kəndinin yuxarı hissəsində, Avey dağının ətəklərində, kənddən təxminən 300-400 m aralıda, yerli əhalinin Dəlləkli adlandırdığı qəbristanlığın yaxın əhatəsində seçilmişdir [8, s. 155-156]. Bu ərazidə təxminən 40-dan çox kurqan qəbri qeydə alınmış, onlardan 4-ündə qazıntılar aparılmışdır. Kurqanlar Avey dağının ətəklərindən başlayaraq kənd evlərinin başlandığı sahəyə qədər, hazırda fəaliyyət göstərən "Mətanət" və "Arkozsement" müəssisələrinin sərhədlərinə qədər uzanırlar.



Şəkil 4. 1 saylı Göyəzən kurqanı

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun Göyəzən filialının yerləşiyi Alpout kəndi tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngin məkandır. Təbiət abidəsi hesab edilən Göyəzən dağı bu kəndin ərazisində yerləşir. Göyəzən həm də antik və orta əsrlərdə insan yaşayışının izlərini özünə qoruyub saxlayan unikal tarixi abidələrdən sayılır. Alpout kəndi ərazisində, Göyəzən dağının yaxın ətrafında kurqan qəbirlər qeydə alınmışdır (şəkil 4). Bu kurqanların bir qismi də Göyəzən dağından şərqdə, Armudlu dağının ətəyində və Murovul dağına istiqamətlənən geniş maili düzən ərazidə yerləşirlər [7]. Arxeoloji ekspedisiya kurqanların yaxın çevrəsində, onlardan şərqdə yerləşən Murovul alçaq dağının ətəklərinə və zirvəsinə baxış keçirmişdir. Burada tunc və erkən dəmir dövrlərinin zəngin arxeoloji materialları aşkar edilmişdir. Murovul yaşayış yeri hündür dağ zirvəsində yerləşməklə bölgənin unikal yaşayış məkanlarından hesab edilməlidir. Yüksək dağ zirvəsində adətən belə yaşayış yerləri müdafiə istehkamlarına malik olur və bunlar müdafiə hasarlı yaşayış yerləri adlandırlır. Dağın zirvəsində relyef-təbiət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əlverişli yaşam tərzinin seçilməsi hiss olunur. Təbii qayalar, bu qayaların ətrafında oyulmuş sığınacaq yerləri, qalacaqlar, hətta oturacaq yerləri müşahidə olunmaqdadır. Yaşayış yeri təxminən 200 m hündürlükdə yerləşir. Heç şübhə yoxdur ki, məhz Murovul yaşayış yerinin sakinləri yaxınlıqda öz dəfnlərini həyata keçirmiş və hündür dağ zirvəsindən aşağı ətrafa baxanda bu dəfn yerləri - əsasən kurqanlar və tək-tək yerləşən qəbirlər

aydın görünür. Tədqiq etdiyimiz və Göyəzən (Murovul) kurqanları adlandırdığımız bu kurqanların məhz Murovul yaşayış yerinə aidliyi şübhə doğurmur. Bu baxımdan ərazidə kompleks arxeoloji qazıntıların aparılması elmə faydalı olmaqla yanaşı, həm yaşayış yerinin, həm də bu yaşayış yerinin qədim sakinlərinin dəfn abidələrini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olacaqdır. 2025-ci ildə Murovulda arxeoloji tədqiqatlar aparılmış, ərazidə tunc dövrünün sonu və erkən dəmir dövründə müdafiə hasarlı yaşayış yerinin olması, sahənin divarlarla möhkəmləndirilməsi və zəngin maddi mədəniyyət bazası müəyyən edilmişdir.



Şəkil 5. Xalxalda su anbarının qalıqları (ilk orta əsrlər)

Avey qoruğunda arxeoloji abidələrin arxeoturizm təyinatı. Qoruq ərazisində istər arxeoloji qazıntısı aparılan, istərsə də tədqiqata hələlik cəlb edilməyən bütün abidələrin arxeoturizm imkanları genişdir. Damcılı və Daş Salahlı mağaralarının, Avey alban məbədinin, mağaralar kompleksinin, Xalxal şəhər yeri hesab edilən antik və ilk orta əsr şəhər yerinin (şəkil 5), Murovul yaşayış yerinin, Göyəzən təbiət abidəsi və onun ətrafındakı qala bürclərinin, kurqan abidələrinin hər biri arxeoturizm üçün potensial abidələrdir. 2023-2025-ci il tədqiqatları zamanı arxeoloji qazıntıların gedişində buraya canlı seyrə gələn yerli və əcnəbi turistlərin simasında ərazinin real arxeoturizm imkanları aydın görünür. Turistlərin marşrutlarına salınan ərazinin tarixi-arxeoloji abidələrinin onlarda yaratdığı maraq və həvəs bir daha onu sübut edir ki, qoruq ərazisində arxeoparkların yaradılması və bu istiqamətdə aparılacaq layihələndirmələr uğurlu nəticələr verə bilər. Təkcə qoruğun maddi-texniki bazasını gücləndirməyə deyil, eyni zamanda bölgənin turizm rayonlarından birinə çevrilməsinə dəstək ola

biləcək arxeoparkların yaradılması müasir dövrün tələblərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Məqsəd, Avey qoruğunda turizmin bir növü olan arxeoturizmi inkişaf etdirmək və bunun ilk nəzəri-praktiki bazasını yaratmaqdır. Çox zəngin arxeoloji-tarixi abidələrə malik olan qoruğun həmin abidələrini turizmin gəlirli bir sahəsinə çevirmək əsas məqsəddir. Təbii ki, bunun davamında isə digər mühüm məqsədlər – abidələrimizin təbliği, xarici iddialara qarşı əsaslı cavab, abidələrimizi dağılmaq təhlükəsindən qurtarmaq, arxeoloji tədqiqatlar və s. dayanır. Qoruq ərazisindəki abidələrimizin turizm obyektlərinə çevrilməsi; - bəzi arxeoloji abidələrimizin turist marşrutlarına salınması; - qoruğun arxeoturizm potensialını nümayiş etdirən elektron xəritənin yaradılması; - reklam buklet-banerlərin, internet-reklam guşələrinin yaradılması; - arxeoloji qazıntı aparılan sahələrin real gəlirli bir sahəyə çevrilməsi; - qoruğun bəzi tarixi-arxeoloji abidələrinə əsassız iddialara tutarlı cavab verilməsi və bu məqama turistlərin diqqətinin yönəldilməsi və s. arxeoturizmlə bağlı layihələrin əsas məqsədini təşkil etməlidir. Arxeoparkların yaradılması əsasında respublikamızın gündən-günə inkişaf etməkdə olan turizm potensialına arxeologiyanın töhfələrini də əlavə etmək və bunun kökündə xarici ölkə təcrübəsinə əsaslanmaq dayanmalıdır. Arxeoturizmin milyonlarla gəlir gətirdiyi bir zamanda bu sahənin Azərbaycanda, eləcə də Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda inkişaf etdirilməsi və formalaşdırılması fikrimizcə zamanın tələbidir və bu sahəni mütləq inkişaf etdirmək lazımdır.

Arxeoturizmin nəzəri əsaslarını hazırlayarkən bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar elmi baxımdan düzgün, əhatəli və məzmunlu olmalı, tarixi təhlil metodlarına əsasən aparılmalıdır. İşinin elmi-metodoloji əsasını əldə olunmuş arxeoloji, tarixi, memarlıq, antropoloji və etnososioloji materialların təhlilinə elmi yanaşmaq prinsipi təşkil etməlidir [5; 6]. Son illərin arxeoloji qazıntılarının nəticələrinə və bu nəticələri özündə əks etdirən hesabatlara, ədəbiyyatlara istinad edilməli, məsələyə sırf müasir tələblər baxımından yanaşılmalı, xarici ölkələrin arxeoturizm sahəsində irəliləyişlərinin metodologiyasına nəzər yetirilməlidir. Avey qoruğunda arxeoturizmlə bağlı layihələrin irəli sürülməsində əsas məqsəd rayonun çox zəngin, maraqlı və unikal arxeoloji-tarixi abidələrinin xarici və yerli turistlərin diqqətinə çatdırılması, onların reklam edilməsi, turistlərə daha rahat, uyğun marşruta malik abidələrin göstərilməsi, bu abidələrin üzərində azərbaycan və ingilis dillərində pasport lövhələrin vurulmasının təşkil edilməsi, internet saytının yaradılması və qoruğun arxeoloji abidələrinin elektron xəritəsinin yaradılması və s.-dən ibarətdir.

Respublikamızın qərb qapısı sayılan Qazax rayonu turistlərin daha sıx rast gəlindiyi ərazilərdəndir. Bu bölgədə salınan onlarla yeni istirahət zonalarında yüzlərlə xarici və yerli turistlər dincəlirlər. Bu potensialdan faydalanmaq yerinə düşərdi. İndiki durumda məhz erməni saxtakarlığına və fitnələrinə arxeoloji-tarixi dəlillərlə cavab verdiyimiz bir vaxtda, erməni alimlərinin abidələrimizə iddia etdiyi bir zamanda, alban abidələrini riyakarcasına YUNESKO-da öz adlarına çıxardıqları bir zamanda, nəinki öz ərazimizdə, hətta indiki Ermənistan adlanan respublikanın ərazisində qədim abidələrimizin, yurd yerlərimizin tarixi həqiqətə söykənərək əslində bizə maddi-mədəni abidələri ilə dünyada tanınan Qafqazın ən qədim xalqına məxsus olmasını rəsmi dövlət səviyyəsində elan etdiyimiz bir

zamanda bu tip layihələrin həyata keçirilməsi gündəmdə olmalıdır.

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda planlaşdırılan arxeoturizm layihələrinin gerçəkləşməsi ilk növbədə iqtisadiyyatımıza xeyli gəlir gətirəcək və arxeologiyanın iqtisadiyyata tətbiqi imkanlarını artıracaqdır. Digər tərəfdən turist marağına səbəb olan arxeoloji abidələrimiz dünyada tanınacaq və bu da Azərbaycan xalqının qədim maddi mədəniyyətə malik bir xalq olmasını təsdiqləmiş olacaq. Son olaraq isə arxeoloji-tarixi və memarlıq abidələrimizin bir çoxu dağılmaq təhlükəsindən qurtaracaq və Avey qoruğu turizm əhəmiyyətli status alacaq.

Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda arxeoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün qeyd etdiyimiz bir çox problemli məsələlər vardır ki, bunlar yalnız dövlət dəstəyi və ayrı-ayrı yerli sahibkarların qayğısı ilə həyata keçirilə bilər. Təbii ki, bu sahənin inkişaf etdirilməsi uzunmüddətli bir proqram olsa da onun nəticələri çox böyük elmi və maddi gəlirləri ortaya qoya bilər. İrəli sürdüyümüz bu təkliflər əlbəttə ki, ilkin olaraq arxeoturizmin Avey qoruğunda yaradılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərəcəkdir. Elmi baxımdan çox böyük maraq obyekti, iqtisadi baxımdan isə çox gəlirli bir sahə kimi arxeoturizmin inkişafı son nəticədə Avey qoruğunun və bölgənin özünün iqtisadi və elmi gəlirləri üçün hesablanmış bir sahədir.

Nəticələr. Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda arxeoturizm kompleksinin və arxeoparkların yaradılması ilk öncə arxeoloji abidələrin tanıdılmasına xidmət edəcəkdir. Qoruğun tarixi-arxeoloji abidələrini həm yerli vətəndaşlar, həm də ölkəmizdə qonaq olan turistlər tanıyıb, maraq göstərəcəklər. Bu abidələrin tanınması əhalini xeyli maarifləndirəcək, arxeoloji-tarixi abidələrimizin dağıdılmasının qarşısı alınacaqdır. Ən əsası arxeoturizmin inkişafı bütövlükdə qoruğun və ümumilikdə götürüldükdə isə bölgənin turizm imkanlarını artıracaq və ya turizm potensialını yüksəldəcəkdir. Avey qoruğunun yerləşdiyi məkanın xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq onun turizm marşurutlarına salınması uyğundur. Bölgədə istirahət edən xarici turistləri bu abidələrlə tanış etməklə onların maraqları xeyli artacaq və açıq dağ arxeoturizminin inkişafına təkan verəcəkdir.

Qoruqda həyata keçiriləcək arxeoturizmlə bağlı layihələrin əsasını arxeoloji və tarixi tədqiqat, eyni zamanda arxeoloji tədqiqatların iqtisadiyyatımıza tətbiqi forması təşkil etməlidir. Tədqiqatın nəticələrinin istifadəsi ilə bağlı əsas tərəf isə budur: layihələrin əsas mahiyyətini milli abidələrimizin təbliği, mühafizəsi, qorunması, məkrli düşmənlərimizin abidələrimizə əsassız iddialarına cavab təşkil etdiyindən buradan ən çox xalqımız faydalanacaqdır. Arxeoturizmlə bağlı layihələrin nəticələrinin yalnız bir tətbiq sahəsi vardır: turizm. Turizmin bu növünün Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunda yaradılması və gələcək üçün inkişaf strategiyasının hazırlanması irəli sürüləcək layihələrin əsas məram və məqsədi olmalıdır. Arxeoturizmin tətbiqi qoruq üçün böyük iqtisadi gəlir, elmimiz üçün isə inkişaf deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Qazıyev, S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // – Bakı: Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, – 1962. – cild IV, – s. 140-170.
2. Müseyibli, N.Ə., Nəcəfov, Ş.N. Arxeoloji qazıntıların böyük əhəmiyyəti var // Azərbaycan. – 2011, 6, 8 fevral. – s. 4, 6.
3. Müseyibli, N.Ə., Nəcəfov, Ş.N. Azərbaycanda arxeoturizm perspektivləri // Elm. – 2011, 31 mart. – s. 18.
4. Najafov, Sh.N., Aliyeva, S.B., Mursaguliyev, M.H. Archaeologial research in and around the Avey Albanian temple in 2023 // Ethnocultural heritage of Caucasian Albania (collection of articles). Proceedings of the 11th international conference on Caucasian Albania: ethnoarchaeology, written sources and historical monuments. – №5. Baku, Azerbaijan, 2024, – p. 68-76
5. Nəcəfov, Ş.N., Ağalarzadə, A.M. Arxeoloji qazıntıların turizm əhəmiyyəti (Azərbaycanda arxeoturizmin inkişaf istiqamətləri) // – Bakı: Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları, – 2011. №1, – s. 82-90.
6. Nəcəfov, Ş.N. Arxeoturizm – neft qədər əhəmiyyətli gəlir mənbəyi // Salam-Press. – 2011, 09-15 aprel. – s. 12.
7. Nəcəfov, Ş.N., Əliyeva, S.B., Əsədov, V.A., Mursaquliyev, M.H., Hacıyeva, Ü.Ş. Avey Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu ərazisində 2024-cü ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji və antropoloji tədqiqatlar: nəticələr və perspektivlər. AMEA-nın 80 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı, Azərbaycan, 2025, – s. 49-51.
8. Nəcəfov, Ş.N., Mursaquliyev, M.H. Azərbaycanın qərb bölgəsində tunc dövrünə aid kurqan abidələrində son tədqiqatların yekunları // AMEA Gəncə Bölməsinin təşkilatçılığı ilə "AMEA - 80" mövzusunda respublika elmi-nəzəri konfransın materialları (İctimai və humanitar elmlər bölməsi). Gəncə, Azərbaycan, 2025, Elm, – s. 152-156.
9. Osmanov, F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV - b.e. III əsrləri). – Bakı: Elm, – 1982. – 157 s.
10. Rüstəmov, C.N., Muradova, F.M. Daş Salahlı kurqanları // – Bakı: Azərbaycan arxeologiyası, – 2014. – cild 17, – №1, – s. 25-34.
11. Rüstəmov, C.N., Nərimanov, İ.H. Avey dağında qədim yaşayış yeri və kurqan qəbirləri // – Bakı: Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, – 1965. – cild VI, – s. 44-50.
12. Бунятов, Т.А., Гусейнов, М.М. Результаты археологических поездок в Акстафинский и Казахский районы в 1955 г. // – Баку: Труды музея истории Азербайджана, – 1957. – том II, – с. 68-81.
13. Петросов, М.З. Об изучении исторических памятников Казахского района Азербайджанской ССР // – Баку: Изв. АН Азерб. ССР, – 1952. – том VIII, – с. 43-50.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 24.09.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 26.09.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.16
UOT: 94(479.24)
Aida TEYMUROVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, doktorant
aida.teymurova99@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-0075-6871

QAFQAZ ALBANİYASINDA MADDİ MƏDƏNİYYƏT

Xülasə: Məqalədə Qafqaz Albaniyasının zəngin maddi mədəni irsi üzərində sistemli və kompleks elmi təhlil aparılır. Tədqiqatda xristian dini abidələri, qədim qəbir kompleksləri, yerli zərbxanaların istehsalı olan sikkələr, dövrün pul münasibətləri, monumental heykəltəraşlıq nümunələri və estetik cəhətdən yüksək səviyyədə hazırlanmış bədii keramika məmulatları bu qədim sivilizasiyanın aparıcı maddi mədəniyyət göstəriciləri kimi geniş şəkildə qiymətləndirilir. Müəllif arxeoloji qazıntılar, müxtəlif maddi tapıntılar və elmi mənbələr əsasında həmin dövrün sosial-iqtisadi quruluşunu, dini dünyagörüşünü və əhalinin gündəlik həyat tərzini ətraflı şəkildə təhlil edir. Məqalədə, eyni zamanda, Qafqaz Albaniyasının yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun ümumi mədəni inkişafı baxımından oynadığı mühüm tarixi rol xüsusi olaraq vurğulanır. Müəllif maddi irsin qorunmasının və elmi dövriyyəyə daxil edilməsinin əhəmiyyətinə də diqqət çəkir.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, memarlıq, daşişləmə, kilsə, abidə, türk etnomədəniyyəti.

Aida TEYMUROVA
MATERIAL CULTURE IN CAUCASIAN ALBANIA

Abstract: The article presents a systematic and comprehensive scholarly analysis of the rich material cultural heritage of Caucasian Albania. The study evaluates Christian religious monuments, ancient burial complexes, coins minted by local mints, monetary relations of the period, examples of monumental sculpture, and highly artistic ceramics as key indicators of the material culture of this ancient civilization. The author thoroughly analyzes the socio-economic structure, religious worldview, and daily life of the population of that time based on archaeological excavations, various material findings, and academic sources. The article especially highlights the significant historical role of Caucasian Albania not only for Azerbaijan but also for the overall cultural development of the entire South Caucasus region. The author also draws attention to the importance of preserving this material heritage and integrating it into academic circulation.

Keywords: Caucasian Albania, architecture, transportation, church, monument, Turkish ethnoculture.

Аида ТЕЙМУРОВА

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Абстракт: В статье проводится системный и комплексный научный анализ богатого материального культурного наследия Кавказской Албании. В исследовании христианские религиозные памятники, древние погребальные комплексы, монеты, выпущенные местными монетными дворами, денежные отношения эпохи, образцы монументальной скульптуры и высокохудожественная керамика оцениваются как ведущие показатели материальной культуры этой древней цивилизации. Автор подробно анализирует социально-экономическую структуру, религиозное мировоззрение и повседневную жизнь населения того времени на основе археологических раскопок, различных материальных находок и научных источников. В статье особо подчёркивается важная историческая роль Кавказской Албании не только для Азербайджана, но и для общего культурного развития всего региона Южного Кавказа. Автор также акцентирует внимание на значимости сохранения материального наследия и его интеграции в научный оборот.

Ключевые слова: Кавказская Албания, архитектура, транспорт, церковь, памятник, турецкая этнокультура.

Giriş

Hazırkı dövrədək gəlib çatan Qafqaz Albaniyası dövrünün memarlıq abidələri daha çox müdafiə və dini xarakterli abidələrdir. Qafqaz Albaniyasında memarlıq sahəsinin və mədəniyyətin inkişaf etməsində türk tayfaları mühüm yer tutmuşdur. Məhz buna görə də tarixçilərin bir çoxu Qafqaz Albaniyasında memarlıqdan söhbət getdikdə bu sahəni Alban-türk memarlığı deyə adlandırırlar. Qafqaz Albaniyasının abidələrində türklərin mədəniyyətinə, dünyagörünüşünə, etiqadlarına, sənət ənənələrinə dair çoxsaylı elementlər mövcuddur. Lakin Qafqaz Albaniyası dövrü abidələrində, həmçinin xristianlığı ifadə edən xaç təsvirləri də mövcud olmuşdur. Qafqaz Albaniyası abidələrindəki türk dünyagörüşü, türk mədəniyyəti, türk etiqadı, türk sənət ənənələrinə aid olan elementlər təsdiq edir ki, Qafqaz Albaniyası dövrü abidələri türk etnomədəniyyətinə məxsus olmuşdur [8, s.82]. Qafqaz Albaniyasında bütpərəstlik tikililəri də mövcud olmuşdur. Görkəmli tədqiqatçı Gülçöhrə Məmmədova qeyd etmişdir ki, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qəbələ rayonu Böyük Əmilidə bütpərəstlik tikililərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian dini yayılmağa başlayanda isə artıq bütpərəstliyə məxsus məbədlər kilsə üçün uyğunlaşdırılmağa başlanılmışdı. Bu cür kilsələrin ən qədimi Şəki ərazisindəki Kiş kilsəsi hesab edilir. Qafqaz Albaniyasında memarlıqla birgə digər sahələr, o cümlədən daşişləmə, qəbirüstü abidələrin inşa edilməsi kimi sahələr də inkişaf etmişdir. Yüksək nüfuzlu şəxslərin əsasən də din xadimlərinin qəbirlərinin üstündə xatirə abidələri düzəldilirdi. Bu xatirə abidələri bədii-dekorativ kompozisiyalarla tərtib edilirdi. Hazırkı dövrədək gəlib çıxan abidələrdə xristianlıqdan öncə mövcud olmuş təsəvvür və etiqadla əlaqəli çoxsaylı elementlər də vardır. Bu barədə faktlara əsaslanan elmi fikirlər mövcuddur. Qafqaz Albaniyası dövrünə dair arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bir

çox daşişləmə sənətinə dair nümunələr də aşkar edilmişdir. Bu nümunələrdən biri də Mingəçevir ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən kilsə kompleksində tapılmışdır. Həmin daş üzərində alban yazısı, xaç təsviri və tovuz quşu təsviri mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, həmin daş qurbangah olmuşdur, digər tədqiqatçıların fikrincə isə bu daş xaç altlığı olmuşdur. Həmin daş üzərindəki mətni oxuyan isə Jost Gippert olmuşdur [8, s.85].

Qafqaz Albaniyası maddi mədəniyyət abidələri özündə türk etnomədəniyyətini əyani olaraq ehtiva edir. Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı dövrlərdə bu mədəniyyət müxtəlif ideoloji təsirlərə uğramışdır, bununla belə etnomədəni mənsubluq qorunub saxlanılmışdır.

Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq I yüzillikdən etibarən yayılmağa başlamışdır. IV yüzilliyin əvvəlində isə artıq Qafqaz Abaniyasında xristian dini dövlət dini statusu almışdır. Amma VII əsrdə ərəb istilasının nəticəsi olaraq bu ərazidə dövlətçilik çox güclü olmamışdır. Artıq VIII əsrdən başlayaraq erməni monofizit kilsəsi tərəfindən alban katalikosu seçilmiş şəxslər təsdiq edilməyə başlanmışdır [2, s.3]. Hazırkı dövrdə Azərbaycan əraizisində Qafqaz Albaniyası memarlığına dair çoxsaylı kilsə, məbəd mövcuddur. Son dövrlərdə görkəmli azərbaycanlı tədqiqatçılar tərəfindən Qafqaz Albaniyası abidələrinin tədqiq edilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Kiş kilsəsi təkcə Qafqaz Albaniaysında yox, bütünlüklə Qafqaz ərazisində ilk xristian kilsəsi hesab edilir. Bu kilsə Şəki ərazisində Kiş kəndindədir. Doğrudur, Kiş kilsəinin üzərində hazırkı dövrdə hər hansı bir epiqrafik yazı mövcud deyil, lakin buna baxmayaraq inşaat trexnologiyası və üslubu, o cümlədən memarlıq xüsusiyyətləri sübut edir ki, Kiş kilsəsi Qafqaz Albaniyasına məxsus memarlıq abidələrindəndir. Bu kilsə bir neçə dəfə təmir edilmişdir və günümüzə qədər çox dağıntılara məruz qalmadan normal şəkildə gəlib çata bilmişdir. Kilsənin üzərində əvvəllər kitabə olmuşdur. Bu kitabə Kiş kilsəsinin müqəddəs Yelisey kilsəsi olmasını, o cümlədən kilsənin arxidiakonu Serafimin 1244-cü ildə kilsəni yenidən tikdiyini göstərirdi. Kiş kilsəsinin kitabəsi XIX yüzilliyin 30-cu illərində Kiş kilsəsi rəsmi şəkildə ləğv ediləndən sonra pozulmuşdur. Bu zaman bir sıra başqa alban məbədlərinin də taleyi bu cür olmuşdur.

Qafqaz Albaniyası dövrünə dair digər bir xristianlıq abidəsi də Qax əraizisindəki Qum kəndində yerləşən xristan məbədidir. Bu məbəd V-VI yüzilliklərdə inşa edilmişdir. Bu dövrə aid digər bir məbəd də Qum kəndindəki məbədlə eyni vaxtda inşa edilən Ləkit kəndindəki məbəddir [7]. Qafqaz Albaniyası ərazisində yeni xristian kilsələrinin tikilməyə başlanması Alban çarı Urnayr tərəfindən xristian dini dövlət dini elan ediləndən sonrakı dövrdə genişlənmişdir. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid başqa bir xristianlıq məbədi də Avey məbədi hesab edilir. Bu məbəd Qazax rayonundadır. Buradakı Avey dağ zirvəsində inşa edilib. Avey məbədindən bir az aşağıda isə Şişqaya məbədi mövcuddur. Şişqaya məbədi ilə yanaşı bu əraizdə başqa süni mağara məbədlər də mövcuddur. Bu abidələr tədqiqatçı F.Muradova və C.Rüstəmovun tədqiqatlarına əsasən xristianlıq Qafqaz Albaniyası ərazisində ilk dəfə yayıldığı dövrdə inşa edilmişdir. Qafqaz Albaniyasında III Vaçaqan hakimiyyətdə olduğu zaman üç yüzdən artıq kilsə inşa edilmişdir. VII yüzilliyin ortalarına az qalmış artıq Qafqaz

Albaniyası ərazisində 30-dan çox monastr mövcud idi [11, s.57]. Dərbənddəki Çola monastrında IV-V yüzilliklərdə, Bərdədəki monastrda VI-VII yüzilliklərdə, Ağdərə ərazisindəki Yelisey monastrında VIII-IX yüzilliklərdə, Kəlbəcərdəki Xudavəng monastrında X-XV yüzilliklərdə, Gəncəsər monastrında XV-XIX yüzilliklərdə Albaniya karalikosluğunun taxtı mövcud olmuşdur. Bərdə kilsəsinin böyük monastra çevrilməsi Alban kilsəsi rəhbəri müqəddəs ata Abbas tərəfindən 552-ci ildə Bərdəyə Çola ərazisindən iqamətgah köçürüləndən sonrakı dövrə təsadüf edir [7].

Şəki rayonu Kiş kəndində yerləşən Kiş kilsəsi və ya müqəddəs Yelisey məbədi, Oğuz rayonunda yerləşən müqəddəs Yelisey məbədi və Şəkidəki Orta Zəyzid kəndi ərazisində yerləşən alban məbədinin planı təxminən eyni olmuşdur. Apostol Yelisey Qafqaz Albaniyasında xristian dininin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də onun adına bir neçə məbəd inşa edilmişdir. Bu məbədlərdən biri də hazırkı dövrədək gəlib çatan Ağdərə rayonu ərazisindəki müqəddəs Yelisey adına monastrdır. Qafqaz Albaniyası dövrünün memarlıq abidələrini araşdıran görkəmli tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələri planlaşdırılma üslubu, xüsusiyyətlər və xarakterik elementlər baxımından ermənilərə məxsus olan memarlıq abidələrindən fərqlənirlər. Təcavüzkar ermənilər öz hiyləgər hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün memarlıq abidələrimizin çoxunu ermənilərə məxsus memarlıq abidələri kimi qələmə vermişdir. Erməni şovinistləri tərəfindən bu cür əməllər hər zaman, o cümlədən 1990-ci illərin əvvəlində Azərbaycana məxsus torpaqların iyirmi faizindən çoxunu işğal etdikdə və bundan sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Memarlıq abidələrimiz amasızcasına dağıdılmışdır. İşğalçı ermənilər bu ərazilərdə arxeoloji tədqiqatları qeyri-peşəkarlıqla aparmış, tapıntılar Ermənistana aparılmış və kurqanlar dağıdılmışdır [15, s.22].

Xalqımızın mədəni irsinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir çünki mədəni irsimiz bəşər mədəniyyətinin mühüm hissəsidir.

Qafqaz Albaniyasının qəbir abidələri. Qafqaz Albaniyasında müxtəlif qəbir növləri mövcud olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatların nəticəsi olaraq 8 növdə qəbir abidələri aşkar edilmişdir. Bunlar küp, təknə, quyu, torpaq, çiy kərpic, ağac,daş qutularda, katakomba qəbirlərdir. Eyni zamanda bu qəbir abidələrinin ayrı-ayrı lokal tipləri mövcud olmuşdur. Bu abidələrin fərqli olması Qafqaz Albaniyasının əhalisinin etnik cəhətdən tərkibi ilə əlaqədardır. Buna baxmayaraq Qafqaz Albaniyasının qəbir abidələri bir-biri ilə forma cəhətdən fərqli olsa da, onların ortaq cəhətləri də mövcuddur. Dəfn əşyalarını buna misal göstərə bilərik. Qafqaz Albaniyasında təxminən qəbirlərin hamısında ölülər sol və ya sağ böyü üstə bükülərək dəfn edilmişdir. Qafqaz Albanoyasında qəbir növlərindən ən geniş yayılanı torpaq qəbirlər olmuşdur. Torpaq qəbirlər Qəbələ, Yaloylutəpə, Mingəçevir, Qax, Xınıslı, Qarabulaqkənd və digər ərazilərdə tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir. Bu tip qəbirlərin yan divarları və döşəmələri gillə örtülmüşdür və bu cür qəbirlər dördbucaq şəkildə qazılırdı. Onların dərinliyi 3,1 metrə yaxın olmuşdur [14, s.56]. Dəfn prosesi zamanı qəbirlərə ayrı-ayrı gil qablar yerləşdirilirdi. Bu qablar boz və qara rəngli olmuş və onların üzərində qırmızı zolaqlar çəkilmişdir. Qafqaz Albaniyasının qəbir abidələrinin hansı dövrə aid olmasını bu qəbirlərdə aşkar edilmiş numizmatik nümunələrə əsasən bilmək

mümkündür. Həmin materiallara əsaəsn bu qəbir abidələri e.ə. IV-I yüzilliklərə aid qəbir abidələridir. Qafqaz Albaniyasında digər növ qəbirlər quyu qəbirlər olmuşdur. Quyu qəbirlər Şamaxı ərazisində aşkar edilmişdir. Bu tip qəbirlərin dərinliyi 5 metrə qədər olmuşdur. Quyu qəbirlərin əsas xüsusiyyəti o idi ki, burada böyük gil qablar ölünün baş hissəsi tərəfdə yerləşdirilirdi. Bu növ qəbirlərdən şüşə materialları, silah, gil qablar, bəzək məmulatları aşkar edilmişdir. Bu tip qəbirlər e.ə. I minilliyə aiddir. Qafqaz Albaniyasında həmçinin gil-təknə qəbirlər də mövcud olmuşdur. Bu tip qəbirlər Qəbələ, Mmingəçevir və İsmayıllıda tədqiq edilmişdir. Tədqiqatların nəticələrinə əsasən gil-təknə qəbirlər Tüğyançay, Göyçay və Girdimançay əraziləri üçün daha xarakterikdir [11, s.24]. Təknələr oval və dördkünc formada olmuşdur və gildən düzəldilmişdir. Ölülər bu tip qəbirlərdə bükülərək böyrü üstə və fərqli istiqamətlərdə dəfn edilirdi. Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş qəbir növlərindən biri də taxta qutular hesab edilir. Taxta qutu qəbirlər Kürün sol sahilində və Mingəçevir əraziisndə tədqiq edilmişdir. Taxta qutu qəbirlər az tədqiq edilmişdir. Taxta qutu qəbirlər arçan ağacından hazırlanırdı. Bu tip qəbirlərdə üzbəüz yerləşdirilmiş skeletlər aşkar edilmişdir. Təkskeletli qəbirlərdəki ölülər bükülərək baş hissəsi cənub-şərq istiqamətində dəfn edilmişdir. Taxta qutu qəbirlərdən dəmir xəncərlər, mis camlar, gil qablar, bıçaqlar, qılınclar, möhür, üzüklər, şüşə, gümüş, qızıl və tuncdan düzəldilən bəzək əşyaları, ox ucluqları aşkar edilmişdir. Bu tip qəbirlər e.ə. IV-I yüzilliklərə aid qəbirlər hesab edilirlər. Qafqaz Albaniyasında torpaq qəbirlərin bir çoxu çiy kərpic ilə əhatələnmişdir. Bu cür qəbirlər Xanlar rayonu Muğan düzündəki Cəfərxan qəbiristanlığı və Mingəçevir rayonu ərazisində tədqiq edilmişdir. Bu növ qəbirlərdə ölülər fərqli istiqamətlərdə dəfn edilmişdir. Bu tip qəbirlərdən birində həmçinin cüt skelet tapılmışdır [16, s.47]. Eyni zamanda bəzək əşyaları, silah, gil qablar və digər əşyalar da bu növ qəbirlərə yerləşdirilmişdir. Çiy kərpic qəbirlər yeni eranın başlanğıcına aid qəbirlərdir. Bundan başqa Qafqaz Albaniaysında mövcud olmuş digər növ qəbirlər də daş qutu qəbirlər olmuşdur. Daş qutu qəbirlər hazırkı Dağıstan torpaqlarındakı Qafqaz Albaniyasının yaşayış məntəqələri üçün səciyyəvidir. Bu tip qəbirlərdə skeletlərin sayı çox olmuş və ölülər uzadılaraq basdırılmışdır. Dağıstan ərazisindəki daş qutu qəbirlər Xoraçay-Qayakənd mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Daş qutu qəbirlərə azsaylı əşyalar qoyulmuşdur və bu tip qəbirlər çox az bir ərazini əhatə edir. Qafqaz Albaniyası ərazisində katakomba qəbirlər daha çox yayılmışdır. Katakomba qəbirlər Qəbələ, Mingəçevir, Qazax, Qax rayonlarında, o cümləədn Dağıstan ərazisində də yayılmışdır. Mingəçevir ərazisində iki yüzdən çox katakomba qəbirlər tədqiq edilmişdir. Katakomba qəbirlər antik və erkən orta əsr olmaqla 2 dövrü əhatə etmişdir. Bu qəbirlər quruluş cəhətdən eyni olmaqla, eni bir metrlik xəndəkdən ibarət olmuşlar. Həmin xəndəyin qurtaracaq hissəsində bir tərəfdən günbəzvari şəkildə dəfn kamerası düzəldilmişdir. Katakomba qəbirlər daha çox bir bəzən də iki kameradan ibarət olmuşdur. Bu tip qəbirlərin çox hissəsində cüt skeletlər aşkar edilmişdir. Katakomba qəbirlərdə ölülər bəzən taxta qutu və küplərdə də basdırılmışdır. Taxta qutulara və küplərə müxtəlif əşyalar qoyulurdu. Ölünü qəbrə yerləşdirdikdən sonra dəfn kamerası kərpic və ya daş ilə hörülürdü [13, s.13]. Digər qəbirlərlə müqayisədə katakomba qəbirlərdə əmək alətləri daha çox aşkar edilmişdir. Bu alətlər yaba, bıçaq oraq, qarmaq, balta, iynə,

biz və digər əmək alətlərindən ibarət olmuşdur. Bu tip qəbirlərdən tapılmış numizmatik nümunələr, həmçinin qəbirlərin avadanlığı katakomba qəbirlərin I-III yüzilliklərə aid olduğunu deməyə əsas verir.

Qafqaz Albaniysında qəbirüstü abidələrin hazırlanması da inkişaf etmiş sahələrdən olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında xatirə daşları xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Qəbirüstü abidələrdə bədii oyma üsulundan istifadə olunurdu. Aşkar edilmiş tapıntılar göstərir ki, bu cür abidələrdə günəş, altıguşəli xonça, üzüm salxımı, buruq və dolama xətlər və s. kimi bəzək motivlərindən istifadə edilmişdir [17, s.99]. Qəbirüstü abidələrdə ziyafət, ov, süvarinin görüşü kimi səhnələr təsviri motivləri, plastikliyi və kompozisiyası baxımından Azərbaycan Tarix Muzeyindəki üzük qaşları və tunc möhürlərdəki təsvirlərlə oxşarlıq təşkil edir. Bu təsvirlər eyni zamanda Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajındakı alban daş lövhəsindəki təsvirlərlə də uyuşur. Tədqiqatlar belə deməyə əsas verir ki, qəbirüstü abidələrdəki təsvirlər, xüsusilə də xaçların hazırlanmasında hələ xristian dininin burada yayılmasından əvvəl türk tayfaları mühüm rol oynamışdır. Elə buna görə də Qafqaz Albaniyasında xaçlar klassik ənənələrə əsasən hazırlanmışdır. Qafqaz Albaniyasında xaçlar klassik ənənələr, dini ayinlər, elemetlərlə bağlı olmuşdur. Qafqaz Albaniyası qəbirüstü abidələrində həmçinin hörmə və ya toxuma formasında olan haşiyə geniş yayılmış bəzək nümunələrindəndir. Bu cür haşiyələrə təkcə xaçdaşlarda deyil, eyni zamanda məbədlərin üzərində də rast gəlmək mümkündür. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu tip nümunələrin hazırlanması üçün kifayət qədər inkişaf etmiş sənətkarlıq vərdişlərinin olması vacibdir [2, s.86].

Qafqaz Albaniyasında pul münasibətləri və aşkar edilmiş yerli sikkələr. Qafqaz Albaniyası ərazisində yerli sikkələrin tapılması sübut edir ki, antik Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri mövcud olmuşdur. Sikkə zərb edilməsi üçün siyasi və iqtisadi cəhətdən əlverişli şərait e.ə. III yüzillikdən başlayaraq yaranmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda mövcud olan xarici və daxili ticarət dünya ticarəti ilə eyni səviyyədə idi. Azərbaycanda aşkar edilən ən qədim hesab edilən pul nümunəsi Babildə e.ə. IV yüzillikdə zərb edilən iki tetradraxma olmuşdur. Həmin pul nümunələri Şamaxı ərazisində 1820-ci ildə aşkar edilmişdir. Azərbaycana məxsus ölkəmizdə aşkar edilmiş ən qədim sikkə isə ötən əsrin axırlarında Məhəmməd məscidinin yanında İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmışdır. Həmin sikkəni Əhəməni hökmdarı II Haşayar misdən hazırlatmışdır [10, s.98].

Qafqaz Albaniyasında antik dövrdə ümumilikdə pul münasibətləri geniş inkişaf etmişdir, lakin buna baxmayaraq Strabon qeyd etmişdir ki, Qafqaz Albaniyasında pul nümunılərindən, o cümlədən sikkələrdən çox az istifadə edilmişdir, ticarət demək olar ki, ancaq əmtəə mübadiləsi şəklində mövcud olmuşdur və albanlar yüzdən sonrakı sayları tanımamışdır, ancaq yüzə qədər saya bilmişdir. Bunun əksinə olaraq ölkəmizin ərazisində aşkar edilmiş sikkələr onu göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında pul münasibətləri yüksək səviyyədə olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan numizmatik materiallar onu göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında e.ə. III əsrin axırlarından etibarən pul zərbi mövcud olmuşdur. Həmin dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində həm gümüş yerli pullar, həm də gətirilmə pullar istifadə edilmişdir [17, s.113].

Qafqaz Albaniyasında monumental heykəltəraşlıq. Qafqaz Albaniyaslnda plastik sənət növlərindən biri də monumental heykəltəraşlıq olmuşdur. Bu qrupa daş heykəllər, tunc və gildən hazırlanan heykəlciklər aiddir. Tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, gil heyhəlciklər hansısa bir tədbirin müvəffəqiyyətlə bitməsi ilə bağlı olan mərasimdən sonra dağıdılırdı və basdırılırdı. Ehtimal ki, bu cür heykəlciklər ona görə məhv edilirdi ki, şər qüvvə bədnəzərini cəzb etsin. Qafqaz Albaniyasında e.ə. IV-III yüzilliklərdən etibarən daş heykəllər mühüm rola malik olmuşdur. Həmin heykəllərdə mifoloji səhnələr, məişətlə bağlı süjetlər batıq zolaqlarla göstərilmişdi. Bu cür heykəlciklər Qafqaz Albaniyası ərazisində kifayət qədər çox sayda aşkar edilmişdir. İsmayıllı rayonunda Mollaisaqlı-Hacıhatəmli ərazisində 60-dan çox heykəlcik tapılmışdır. Bu cür heykəlciklər həmçinin Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir ərazilərində də qazıntılar nəticəsində aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Qafqaz Albaniyasında gildən hazırlanan kiçik heykəllərdə arxaik forma qorunub saxlanmışdır və bu cür heykəlciklər Şərq incəsənəti üslubunda hazırlanmışdır. Çox güman ki, terrakotlar Ana ilahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Ana ilahəsi qədim dövrlərdən məhsuldarlıq simvolu hesab edilmişdir [12, s. 242]. Qafqaz Albaniyasında gil heykəlciklərin bir hissəsinin üzərində zoomorf təsvirlər mövcud olmuşdur. Həmin təsvirlər Qafqaz Albaniyası əhalisinin dini inanclarını əks etdirirdi. O cümlədən həmin zoomorf təsvirlərlə Qafqaz Albaniyası ilə qonşu olan dövlətlərin incəsənəti arasında ortaq xüsusiyyətlər də olmuşdur. Arxaik formaları qoruyub saxlamış terrakot hetykəlciklər Yaxın Şərq və Ön Asiya incəsənətini təmsil etmişdir. Qarabağ və Şirvan ərazilərində arxeoloji qazıntılar zamanı daşdan hazırlanmış antropomorf heykəllər aşkar edilmişdir. Bu antropomorf daş heykəllərin çox hissəsi əhəndaşından düzəldilmişdir və həmin heykəllərdə insan böyük ölçülü şəkildə təqdim edilmişdir. Bu cür heykəllərin hamısının baş hissəsi qopuq olmuş, heykəlin sol əli qarının üzərinə qoyulmuş, heykəlin sağ əli isə sol döşə qoyulmuş formada təqdim edilmişdir.

Qafqaz Albaniyasında bədii keramika məhsulları. Qafqaz Albaniyasında bədii keramika e.ə. IV-III yüzilliklərdə geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Bədii keramikaya ayrı-ayrı antropomorf və zoomorf qablar aiddir. Həmin qablarda abstrakt ornamentlər təsvir edilmişdir. Bu qablara antropomorf yaxud zoomorf forma vermək üçün onlara müxtəlif qapaqlar qulplar və digər elementlər əlavə edilirdi [11, s.223].Saxsı qabların çoxunda insan, quş və heyvan təsvirləri mövcud olmuşdur ki, həmin təsvirlər Qafqaz Albaniyasının incəsənəti barəsində fikir formalaşdırır. Həmin quş, insan və heyvan təsvirləri boyayla və ya basma və yapışdırma ornamentlə hazırlanırdı. Bu cür qablardan biri də İsmayıllı rayonunda Hachatəmli ərazisində aşkar edilmişdir. Buradan tapılmış qab boz rəngli, dabanlı oturacaqlı vaza idi. Vazanın gövdəsində yapışdırma naxış təsvirləri mövcud olmuşdur. Balaca şaquli qulpları olmuş, ağzı isə dəyirmi formada olmuşdur. Kiçik qulpların hər tərəfində gül formasında yapışdırma naxış mövcud olmuşdur, eyni zamanda qulpların aşağı hissəsində də buna oxşar olan naxışlar mövcud olmuşdur. Vazanın üzərində qulaqlar, gözlər, qaşlar, hörüklər naxışlar vasitəsilə təsvir edilmiş, həmçinin kirpiklər batıq xətlərlə göstərilmişdir. Bu vazanın üzərində qadın çöhrəsi təsviri hazırkı dövrədək gəlib çatmışdır. Digər bir tapıntı isə İsmayıllıda aşkar edilmiş daş piyalədir. Bu daş piyalə İsmayıllıda

Uzunboylar ərazisindən tapılmışdır. Həmin daş piyalədəki ornamentlər, maral təsviri Şamaxı rayonu ərazisində aşkar edilmiş zəngşəkilli qabdakı ornament və maral təsvirlərinə oxşardır. Hər iki qab eyni məktəbə məxsus qablardır. [1, s.36-40]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qliptika, torevtika və plastikada maral təsvirinin çox sayda olması Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Qafqaz Albaniyasında maddi mədəniyyətin sosial-iqtisadi və mədəni kontekstdə qiymətləndirilməsi.

Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti bu qədim dövlətin sosial, iqtisadi, dini və bədii inkişaf səviyyəsinin kompleks göstəricisidir. Maddi irsin təhlili göstərir ki, burada formalaşmış sənətkarlıq ənənələri, dini memarlıq, zərbxana işi, keramika istehsalı və daş plastikası təkcə məişət və estetik zövqlə deyil, həm də geniş ictimai münasibətlər sistemi ilə sıx bağlı olmuşdur [9, s.78]. Qafqaz Albaniyasının ərazisində iqtisadi həyatın mərkəzləri olan Qəbələ, Mingəçevir, Bərdə, Şamaxı kimi şəhərlər həm ticarət yollarının qovşağında yerləşməsi, həm də yerli sənətkarlığın inkişafı baxımından strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu şəhərlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində keramika emalatxanaları, metal əridilən sexlər və sikkə zərb edilən məntəqələr aşkar edilmişdir ki, bu da iqtisadi müstəqilliyin və dövlət idarəçiliyinin mövcudluğunu təsdiqləyir [5, s.81].

Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətində sənətkarlıq məhsullarının bölgələr üzrə fərqli xüsusiyyətlərə malik olması diqqəti cəlb edir. Məsələn, Mingəçevir və Qəbələdən tapılmış ornamentli gil qabların üzərində mürəkkəb bədii kompozisiyalar, zoomorf və antropomorf təsvirlər müşahidə olunur. Bu fakt həmin ərazilərdə yüksək zövqə malik zərif sənətkarların fəaliyyət göstərdiyini göstərir. Bununla yanaşı, kənd yaşayış məntəqələrindən aşkar edilən keramika məmulatlarının daha çox funksional və sadə olması həmin dövrün sosial təbəqələşməsini əks etdirir [11, s.225]. Beləliklə, maddi mədəniyyət nümunələri həm sosial iyerarxiyanın, həm də iqtisadi bölgünün aydın göstəricisi kimi çıxış edir.

Qafqaz Albaniyasının mədəni irsində xüsusilə dini rəmzlərin və simvolların rolu böyük olmuşdur. Bütpərəstlik dövrünə aid tikililərdə və məbədlərdə günəş, ay və təbiət kultu ilə bağlı ornamentlər geniş yayılmış, sonradan xristianlığın qəbulundan sonra bu simvollar yeni dini ideologiyanın təsiri ilə birləşmişdir. Nəticədə, Qafqaz Albaniyasında sintez tipli rəmzlər – yəni həm türk mifoloji elementlərini, həm də xristian inancını əks etdirən bədii motivlər formalaşmışdır [8, s.86]. Bu fakt Qafqaz Albaniyasının mədəniyyətini bir yönlü deyil, çoxqatlı və multietnik proses kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Maddi mədəniyyətin mühüm sahələrindən biri də daşişləmə sənəti və memorial plastika olmuşdur. Qəbirüstü abidələrdə və xatirə daşlarında tətbiq edilən oyma üsulu, kompozisiya tərzi və bədii təsvirlər yalnız dekorativ deyil, həm də ideoloji məna daşıyırdı. Aşkar edilmiş nümunələrdə süvari, ov, ziyafət səhnələri, günəş və üzüm salxımı kimi simvollar, həmçinin hörmə naxışlı haşiyələr geniş yer tuturdu [17, s.99]. Bu təsvirlər həm sosial statusu, həm də dini və mifik dünyagörüşü ifadə edirdi. Tədqiqatlar sübut edir ki, bu tip təsvirlərin yaranmasında türklərə məxsus təsəvvürlər və inanc sistemləri mühüm rol oynamışdır [2, s.17].

Qafqaz Albaniyasının iqtisadi və mədəni inkişafı qonşu regionlarla əlaqələr nəticəsində daha da zənginləşmişdir. Cənubdan İran və Mesopotamiya, şimaldan isə skif və hun tayfaları ilə iqtisadi-ticarət münasibətləri nəticəsində mədəni sintez baş vermişdir. Bu təsir, xüsusilə, keramika, bəzək əşyaları və metal məmulatlarda özünü aydın göstərir. Məsələn, Bərdə və Qəbələdən tapılmış bəzi gümüş bəzək nümunələrində həm yerli motivlər, həm də Parfiya üslubu elementləri müşahidə edilir [3, s.211]. Bu, Qafqaz Albaniyasının mədəni mühitinin yalnız regional deyil, həm də beynəlxalq xarakter daşıdığını sübut edir.

Bundan başqa, Qafqaz Albaniyasının maddi irsində musiqi alətləri, əmək alətləri və məişət əşyaları da xüsusi yer tutur. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış metal və sümükdən düzəldilmiş qarmaqlar, iynələr, ox ucluqları və bəzək elementləri bu sivilizasiyanın yüksək texniki bacarıqlara malik olduğunu göstərir [13, s.13]. Eyni zamanda, tapılmış terrakota fiqurların çoxunda qadın obrazının təsvir edilməsi, Ana ilahəsinə sitayişin qədim ənənə kimi mövcudluğunu sübut edir [12, s.142]. Bu isə Qafqaz Albaniyasında məhsuldarlıq və bolluq kultunun sosial həyatdakı rolunu ön plana çıxarır.

Bütün bu faktlar Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin yalnız yerli inkişafın nəticəsi olmadığını, əksinə, regionlararası qarşılıqlı təsirlərin və çoxəsrlik mədəni inteqrasiyanın məhsulu olduğunu təsdiq edir. Qafqaz Albaniyası mədəniyyəti həm türk etnomədəniyyətinin, həm də ümumqafqaz mədəniyyət sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan, arxeoloji və memarlıq abidələrinin qorunması, sistemli şəkildə öyrənilməsi və beynəlxalq elmi dövriyyəyə daxil edilməsi Azərbaycan tarixşünaslığının prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır [6, s.32].

Nəticə

Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti türk etnomədəniyyətinin ayrı-ayrı inkişaf pillələrini əks etdirir. Bu xüsusiyyət həmçinin maddi mədəniyyət abidələrinin üzərindəki dekorativ təsvirlər üçün də keçərlidir. Lakin bu mədəniyyət ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ideoloji, dini cəhətdən təsirə uğramışdır. Bütün bunlara rəğmən özünəməxsus etnomədəni mənsubluğunu saxlaya bilmişdir. Arxeloloji tədqiqatlar Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətini geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir və onun inkişaf mərhələləri haqqında fikir söyləməyə şərait yaradır. Qafqaz Albaniyasının memarlıq abidələrinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması, onların erməni abidələri kimi qələmə verilməsi kimi əməllər görkəmli tədqiqatçılarımızın arxeoloji araşdırmaları nəticəsində əsassız hesab edilmişdir. Sübut edilmişdir ki, Qafqaz Albaniyası memarlıq abidələri planlaşdırılmasına, xüsusiyyətlərinə, xarakterik əlamətlərinə görə ermənilərə məxsus memarlıq abidələrindən tam şəkildə fərqlidir.

Ədəbiyyat

1.Abdullayeva, A.C. Alban və Qriqoryan kilsələrində memarlıq fərqləri // - Bakı: Dövlət və din, - 2021. № 1, - s. 36-46.
2.Alışov, N.Ə. Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis.avtoref. / - Bakı, 2014. - 27 s.
3.Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] - Bakı: Elm, - c.1.- 2007. - 520 s.
4.Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] - Bakı: Elm, - c.2.- 2007. - 608 s.
5.Əliyev, T.R., Babayev, F.İ. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu // - Bakı: Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, - 2008. - s. 78-83.
6.Əliyev, Z.B. Albanlar, yoxsa ermənilər // - Bakı: Dövlət və din, - 2020. № 2, - s. 25-33.
7.Əsədov, V.F. Qafqaz Albaniyasının məbədləri // "Xalq" qəz. - Bakı, 2009, 25 iyun.
8.Hacıyev, İ.A. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət abidələri: Daş plastikası // - Bakı: Dövlət və din, - 2018. № 2, - s. 82-88.
9.Qəhrəmanova, Z.N. Erkən orta əsrlərdə Albaniyanın Uti vilayətinin yaşayış məskənləri: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2021. - 192 s.
10.Məmmədov, T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. - Bakı: Təhsil nəşriyyatı, - 2006. - 400 s.
11.Paşayeva, M.T. Azərbaycanın qədim dövlətləri. - Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, - 2018. - 288 s.
12.Səfərov, Y.Ə. Qədim Azərbaycan: nə bilirik. - Bakı: Azərnəşr, - 1989. - 157 s.
13.Caucasian Albania / Edited by Gippert, J., Dum-Tragut, J. - Berlin: De Gruyter, - 2023. - 65 p.
14.Fischer, B., Schmitt, O. A concise history of Albania. - United Kingdom: TJ Books Limited, - 2022. - 390 p.
15.Gippert, J., Dum-Tragut, J. Caucasian Albania in medieval armenian sources (5th-13th centuries). - Berlin: De Gruyter, - 2023. - 60 p.
16.Ismaılov, D. History of Azerbaijan. - Baku: AzMİU NPM, - 2017. - 352 p.
17.Movses Dasxuraacim. The history of the Caucasian Albanians / Trans. by Dowselt, C. - London: Oxford University Press, - 1961. - 252 p.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 24.06.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 24.10.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.10.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.17
UOT: 060301
Nigar İBRAHİMLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, doktorant
nigar.ibrahimli.91@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3646-2779

MUZEYLƏR VƏ TRANSFORMASİYA LİDERLİYİ

Xülasə: Məqalədə muzey işində transformasional liderliyin əsas xüsusiyyətləri araşdırılır, rəhbərlik və idarəetmə modelləri barədə elmi informasiya təqdim olunur. "Muzey lideri kim ola bilər?" sualı kontekstində müəllif yenilikçi liderin xarakterik xüsusiyyətlərini təhlil edir, ənənəvi liderliklə transformasional liderlik arasındakı fərqləri müqayisəli şəkildə təqdim edir, transformasional liderliyin inkişafı üçün atılmalı olan əsas addımlar barədə elmi mülahizələr irəli sürür. Transformasional liderlik anlayışı ilə bağlı bir sıra elmi nəşrlərə istinad olunur; bu nəşrlərdə yalnız anlayışın mahiyyəti deyil, eyni zamanda muzey idarəçiliyində mövcud olan problemlər də araşdırılır. Müəllif beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, elmi mənbələrlə yanaşı, müxtəlif muzey bloqlarının rolunu da qeyd edir və Amerika Muzeylər Assosiasiyasının rəhbərlik və təşkilati strukturla bağlı qəbul etdiyi xüsusi elektron standartlar haqqında da məlumat təqdim edir.

Bundan əlavə, mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən liderlərin daşımalı olduğu əsas xüsusiyyətlərə də toxunulur. Müəllif bu sahədə transformasional liderlərin yaradıcı düşüncəyə malik, innovasiyaları təşviq edən, sənətə həqiqi bağlılıq nümayiş etdirən şəxslər olduğunu vurğulayır. Bu cür liderlərin motivasiya, strateji planlama və ünsiyyət bacarıqları sayəsində həm təşkilat daxilində sağlam əməkdaşlıq mühiti yaratmaq, həm də cəmiyyətin mədəni inkişafına töhfə vermək imkanına malik olduqları oxucuya çatdırılır.

Həmçinin Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəhbərinin mədəni irsin təbliği və dinamik təhsil proqramlarının yaradılması üçün strateji təşəbbüslərdən necə istifadə etməsi də araşdırılır. Dəyişiklikləri qəbul etməklə, yerli və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə muzey özünü Azərbaycanda bir mədəniyyət mərkəzi kimi göstərmişdir. Tədqiqat müasir çağırışlara uyğunlaşmaqda muzeyin missiyasını və sürətlə inkişaf edən qlobal mədəni mənzərədə onun davamlılığını təmin etməkdə transformasiya liderliyinin vacibliyini vurğulayır. Nizami Muzeyi inkişaf və aktuallıq axtaran digər mədəniyyət müəssisələri üçün də mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: Nizami muzeyi, muzeyşünaslıq, ekspozisiya, ədəbiyyat, incəsənət

Нигяр ИБРАГИМЛИ

МУЗЕИ И ТРАНСФОРМАЦИОННОЕ ЛИДЕРСТВО

Абстракт: В статье рассмотрены основные черты трансформационного лидерства в музейном деле, представлена научная информация о моделях руководства и управления. В контексте вопроса "Кто может быть музейным руководителем?" автор анализирует характерные черты инновационного лидера, сопоставляет различия между традиционным лидерством и трансформационным лидерством, а также выдвигает научные суждения об основных шагах, которые необходимо предпринять для развития трансформационного лидерства. Также в статье содержится ряд научных публикаций о трансформационном лидерстве; в этих публикациях исследуется не только суть концепции, но и проблемы, существующие в управлении музеем. Автор, опираясь на международный опыт, наряду с научными источниками, отмечает роль различных музейных блогов и предоставляет информацию о конкретных электронных стандартах, принятых Американской Ассоциацией музеев в отношении руководства и организационной структуры.

Помимо этого, рассматриваются основные характеристики, которые должны нести лидеры, работающие в области культуры и искусства. Автор подчеркивает, что трансформационными лидерами в этой области являются люди, обладающие творческим мышлением, способствующие инновациям, демонстрирующие истинную приверженность искусству. Читателю сообщается, что такие лидеры благодаря своим навыкам мотивации, стратегического планирования и общения имеют возможность создавать здоровую среду сотрудничества внутри организации, так и вносить свой вклад в культурное развитие общества.

Также исследуется, как руководитель Национального музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви использует стратегические инициативы для продвижения культурного наследия и создания динамичных образовательных программ. Принимая изменения, развивая сотрудничество с местными и международными партнерами, музей зарекомендовал себя как один из культурных центров Азербайджана. В исследовании подчеркивается миссия музея в адаптации к современным вызовам и важность трансформационного лидерства в обеспечении его устойчивости в стремительно меняющемся глобальном культурном ландшафте. Музей Низами также служит ресурсом для других культурных учреждений, стремящихся к развитию и актуальности.

Ключевые слова: музей Низами, музееведение, экспозиция, литература, искусство;

Nigar IBRAHIMLI

MUSEUMS AND TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP

Abstract: The article examines the main features of transformational leadership in museum work, presents scientific information on leadership and management models. In the context of the question "Who can be a museum leader?", the author analyzes the characteristics of an innovative leader, presents the differences between traditional leadership and transformational leadership in a comparative manner, and puts forward scientific considerations on the main steps that should be taken to develop transformational leadership.

A number of scientific publications are cited regarding the concept of transformational leadership; these publications examine not only the essence of the concept, but also the problems that exist in museum management. Based on international experience, the author notes the role of various museum blogs, along with scientific sources, and provides information on special electronic standards adopted by the American Museums Association regarding leadership and organizational structure.

In addition, the main characteristics that leaders working in the field of culture and art should possess are also touched upon. The author emphasizes that transformational leaders in this field are people who have creative thinking, promote innovations, and demonstrate a true commitment to art. The reader is informed that such leaders have the opportunity to create a healthy collaborative environment within the organization and contribute to the cultural development of society through motivation, strategic planning, and communication skills.

It also examines how the director of the Nizami Ganjavi National Museum of Azerbaijani Literature uses strategic initiatives to promote cultural heritage and create dynamic educational programs. By embracing change and developing cooperation with local and international partners, the museum has established itself as a cultural center in Azerbaijan. The study emphasizes the importance of transformational leadership in adapting to modern challenges and ensuring its sustainability in a rapidly evolving global cultural landscape. The Nizami Museum also serves as a resource for other cultural institutions seeking development and relevance.

Keywords: Nizami museum, museology, exposition, literature, art;

Введение

Понятие лидерства изучали ещё с древних времен. Об этой теме писали много философов и известных лиц истории как, Гегель, Платон, Макиавелли и многие другие. Лидерство анализировалось как психологический феномен, проявляющийся в иерархических отношениях внутри группы, где одни доминируют, а другие подчиняются. В отличие от этого, "руководство" рассматривалось как практическая деятельность по организации и управлению группой. Изучение лидерства ведется с разных научных позиций: от психологии и политологии до истории, социологии и философии. Каждая из этих дисциплин фокусируется на определенном

аспекте: история – на примерах великих лидеров, психология – на их личностных характеристиках, политология – на их влиянии на общество, а философия – на их ценностях. Однако, для всестороннего понимания лидерства необходимо учитывать взаимосвязь этих различных подходов и объединять их в единую картину.

Эффективное управление организацией во многом зависит от лидерства. При этом, не существует единого идеального стиля; разнообразие подходов позволяет подобрать наиболее подходящий для конкретной ситуации и типа компании. В современном мире все больше внимания уделяется трансформационному лидерству. Исследователи стремятся понять, как этот подход соотносится с другими стилями управления, и какие стратегии, качества и компетенции необходимы для эффективного трансформационного лидерства. Лидер-реформатор – это тот, кто способен преобразовывать мышление и поведение людей, вдохновляя их на достижение общих целей. Он делает это, повышая их осознанность в отношении ценности этих целей и подчеркивая важность их индивидуального вклада в общий успех.

Трансформационное лидерство в современном мире используется в разных отраслях. В музее трансформационное лидерство предполагает вдохновлять команду на изменения и развитие, мотивируя сотрудников и создавая условия для инноваций, чтобы вместе достигать амбициозных целей и укреплять приверженность организации. Например, Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви в последнее время встал на важный путь развития и зарекомендовал себя как первостепенное культурное и образовательное учреждение в Азербайджане. Являясь руководителем музея, Рафаэль Гусейнов сыграл ключевую роль в развитии Музея азербайджанской литературы имени Низами. Под его руководством музей расширил коллекцию, улучшил образовательные программы и активно продвигает азербайджанскую литературу. Благодаря его усилиям, музей стал важным центром сохранения литературного наследия и привлекает посетителей со всего мира. В музее произошли капитальные изменения. К числу таких изменений входит реконструкция в соответствии с современными стандартами, внедрение новейших технологий для сохранения и популяризации исторических зданий и обеспечения их доступности для мировой аудитории. Музей Низами продолжает оставаться центром литературных исследований. Издаются различные научные труды, в том числе литературно - научные журналы как, “Рисаля” (сборник исследований), “Гайнаг” (сборник источников), “Шярг” (сборник восточных переводов) “Хязиня” и “Меджлис”. За годы своего существования Музей Низами значительно расширил свою международную деятельность благодаря участию в международных выставках, конференциях и культурных обменах. Сотрудничество с зарубежными музеями и культурными учреждениями способствует популяризации азербайджанской литературы и культуры в мировом масштабе. Деятельность музея за рубежом способствует большему признанию литературного вклада Азербайджана на международном уровне.

Музеи и трансформационное руководство

Музейная сфера - одна из важнейших областей социокультурной жизни современного общества, которое переживает серьезную трансформацию. Музеи формируют вокруг себя инновационные пространства, разрабатывают и реализуют специальные проекты по поддержке креативных творцов.

В результате этой деятельности музеи стали более предприимчивыми. В этой деятельности появилось новое понятие «мобильности» куда входит поиск и внедрение новых ресурсов, партнеров, медиа технологий и коммуникаций в музейную практику. Динамичные изменения в этой сфере дают стимул для приспособления к современным научным тенденциям. В этой связи важную роль играет развитие новых технологий и управленческих разработок в области музейного менеджмента. Благодаря этому многие музеи эффективно реализуют свои задачи в социокультурной среде. Развитие систем управления музеями началось после 40 – х годов XX века. В Америке и в Европе это было, время перемены музейного дела, начало 60-х годов XX века музеи превратились из исторических и художественных хранилищ в широко известные культурные центры и стали частью культурной индустрии. Здесь музеи играли особую роль как посредники между социальными индивидами и как рычаг экономического развития общества.

Войдя в “Эко - отрасль”, музеи начали создавать новые культурные продукты. В современном контексте особое внимание уделяется коммерческой деятельности, но также необходимо внедрять в практику понятие “музейного менеджмента”. В настоящее время решающее значение имеют контактные и коммуникативные навыки менеджеров, которые помогают найти сторонников, в том числе людей, способных оказать финансовую поддержку музеям. Вместе с установленной деятельностью директора, стратегию музейной деятельности определяет руководитель структурного подразделения, отвечающего за развитие музея и связи с общественностью. В условиях глобализации, трансформация музейной сферы благодаря внедрению менеджмента в содействии с трансформационным лидером ведёт к освоению новых технологий, к созданию нового имиджа и определяет вектор развития современного музея.

Кто может быть музейным лидером? Лидер — это тот индивидуум, который способен управлять, также побуждать свою команду на новые действия и вовлечь людей во вдохновляющую идею. Лидерство — это не прерогатива одиноких людей. Устойчивые системы необходимо создавать, собирать и формировать вместе. Другими словами, лидеры — это всегда руководители сообществ и систем, которые сходятся на принципе общих ценностей, что и является устойчивой структурой.

Лидерство или трансформационное руководство? В наши дни появилась новая модель понятия лидерства, именуемое как трансформационное лидерство. Этот стиль руководства характеризуется мотивированием и стимулированием людей на инновации, чтобы способствовать росту и успеху во всех сферах деятельности. Как правило, концепция

трансформационного лидерства используется в различных сферах деятельности (спорт, политика, социология и т.д.) и использует методы менеджеров, лидеров и общественных комментаторов, чье видение общества высоко ценится. Трансформационные лидеры не занимаются микро - менеджментом. Такой стиль руководства позволяет сотрудникам быть креативными, уверенно продумать каждый шаг и в нужный момент предложить новые решения посредством коучинга и наставничества. Если вы устали от консервативных устоев прошлого века и решили провести фундаментальные изменения в своей отрасли, концепция «трансформационного лидерства» - правильный выбор для вас. Концепцию первоначально предложил и ввел в научный оборот Джеймс В. Даунтон, а развитие этой концепции связан с именем, эксперта по лидерству и президентским биографом Джеймом Мак Грегором Бернсом. Автор характеризует лидеров как, способных не только поднять последователей на ступеньку иерархии Маслоу, но и побудить их выйти за рамки собственных интересов.

Для улучшения трансформационного лидерства можно использовать следующие шаги:

- Знать конкретное желание и направление своей цели. Убедительно и чётко заявить сотрудникам общую миссию. Управлявшие должны понимать основные ценности и компетенции своих подчиненных как доступные ресурсы для создания результативной команды.
- Мотивировать всех. Вдохновлять всех членов команды.
- Необходимо регулярная коммуникация для поддержки и интереса сотрудника и компании. Мотивируя их на результативность, показать им, что они могут сделать для этого на своем опыте.
- Строить доверительные отношения с сотрудниками.
- Лидеры часто излагают долгосрочные планы, но не предпринимают никаких усилий для его воплощения. Эту проблему можно координировать с помощью внутренней организации сотрудников. Наряду с коммуникацией между сотрудниками они также должны быть заранее информированы о своей роли в команде и как будет оцениваться их работа в будущем.

В настоящее время есть перечень публикаций, в которых освещаются понятие и проблемы музейного руководства. Одной из таких публикаций является книга Марты Морриса “Ведущие музеи сегодня: Теория и практика” опубликованная для Американской ассоциации по государственной и местной истории через издательскую фирму Rowman & Littlefield. В своей книге она выявила, что эта книга о контексте, срочности и нюансах служения миссии музейной организации, будь то на уровне руководящего органа или среднего менеджера. Книга также дает сбалансированный взгляд на внешние операции музея, которые являются факторами, влияющими на успех, такие как демографические изменения и политические тенденции, и внутренние действия музея, такие как организационный дизайн, новые способы планирования и принятия решений, реализация стратегических программ и гибкость в ответ на реальность

постоянных изменений.

Помимо книг в зарубежной практике также есть блоги о музеях. Блоги являются одним из способов музейных профессионалов, через которых могут учиться друг у друга и других музеев или музейных ассоциаций, чтобы развивать свои навыки руководства. Помимо этого, существуют руководства и нормативные документы, разработанные музеями и их профессиональными объединениями, которые касаются вопросов лидерства. В качестве примера можно привести стандарты, опубликованные Американским альянсом музеев на своем веб-сайте, которые охватывают общие принципы руководства и организационной структуры, включая управление, совместное управление и состав управляющих органов. Одним из регулирующих моментов в руководстве является чёткое направление полномочий, т. е руководящий орган понимает основные области своей ответственности. Эти области состоят в коллективном определении задач, разработке политики для операций, обеспечении соблюдения положений устава и подзаконных актов, планировании учреждения, утверждает бюджеты, устанавливает финансовый контроль и обеспечивает наличие достаточных ресурсов для выполнения миссии музея. В ходе рабочего процесса, у многих музейных работников создаётся пессимистическое впечатление, что только определенные профессионалы могут проявить свои лидерские качества, а остальные нет. Исходя их этого профессионалам нужно показать, что лидерские качества музейных работников всех уровней приносят пользу организации. В настоящее время специалисты этой области работают над улучшением работы музеев, но все еще есть проблемы, над которыми нам нужно поработать, чтобы распутать эту паутину. К примеру, куратор специальных коллекций школы Хотчкисса, автор серии книг, связанных с музеем и менеджментом Джоан Х. Болдуин написала в блоге Leadership Matters о том, как мы сейчас относимся к музеям и лидерству. Она рассказала о том, как Дж.Болдуин и Э.Акерсон планируют пересмотреть оригинальную книгу “ Вопросы лидерства”, взяв интервью у большего числа музейных специалистов в этой области.

Например, в отношении отдельных лиц Джоан указала, что:

- Рынок труда остается высоко конкурентным, и поступление в магистратуру по-прежнему является обязательным.
- Это по-прежнему та область, где слишком часто просят работать бесплатно в форме волонтерства или стажировки.
- Это сфера, в которой слишком часто не готовят к лидерству, но требуются независимые, творчески мыслящие сотрудники.
- Это все еще та область, где раса, класс и гендер являются барьерами. Несмотря на понятие толерантности всё ещё в некоторых странах при принятии на работу сотрудника, раса, культура, которую представляет индивид, выходит на первый план. Понятие класса, потому что низкие зарплаты по-прежнему облегчают выход на работу состоятельным людям; и гендер, особенно половая идентичность. [6]

Музейный персонал и музейная аудитория ожидают, чтобы организации руководствовались ценностями. Одна из задач сегодняшнего лидера, разобраться, что это значит для данного музея или организации наследие. Самоуверенный лидер это само сознательная организация. Музейным лидерам XXI века нужна смелость, чтобы справиться с трудностями. У руководителей много обязанностей и проблем при управлении музеем, устанавливая ожидания и применяя их, обе стороны смогут создать сильную организацию, которая в долгосрочной перспективе облегчит выполнение их обязанностей. Музейные специалисты на всех уровнях должны уметь выступать как в роли наставников, так и подопечных. Когда музейные специалисты будут учиться друг у друга, связи между ними не только укрепятся, но и смогут сохранить и укрепить понятие трансформационного лидерства и управление музеем в этой области.

Какая разница между музейным и трансформационным лидером?

В наше время очень популярно понятие “трансформационное лидерство”, но лидерство в музее требует как общие, так и особые лидерские характеристики.

Лидерами, которые преуспевают в небольшой музейной среде, как правило, являются:

- Создатели консенсуса (соглашения, компромисса). Они всегда работают с членами совета и большой группой волонтеров, испытывающих сильные чувства по отношению к организации. Директор должен уметь слушать и находить точки соприкосновения среди широкого круга заинтересованных сторон.
- Лидеры, которые способны сказать “да” людям, когда говорят “нет” проектам. Руководители музеев знают, когда надо выслушать. Они могут выяснить и описать, по какой причине, кто-то делает предложение, и направить это желание “почему” на что-то, что лучше соответствует плану и миссии. Они знают, как отложить принятие решения, чтобы смягчить ситуацию. Также могут показать, как та или иная идея может не сочетаться с миссией и стратегическим планом. В конце концов, руководитель музея может изящно сказать “нет”.
- Лидер способен отстаивать интересы музея, где бы и когда бы то ни было. У руководителя всегда наготове должна быть “лаконичная речь”, которой он может поделиться в любом удобном случае.
- Частая смена фокуса и задач в течение рабочего дня. Поскольку руководители музеев исполняют очень много ролей в течение дня, они могут частенько переключиться от работы по разным причинам. Если динамичность распорядка дня идёт наперекор вашему “консервативному” желанию усидчивости или терпеть не можете, когда вас отрывают от привычной вами рутины, то музейная работа не для вас.
- Музейные специалисты широкого профиля. Не все руководители обладают достаточной информацией о навыках своих сотрудников и волонтёров, чтобы выполнить любую работу – руководитель музея

должен восполнить пробелы. Будь то уход за коллекциями, экспонатами, маркетинг или техническое обслуживание помещений. Для качественной музейной работы они должны быть готовы к форс - мажорным обстоятельствам в случае необходимости засучить рукава и выполнить свою работу [10].

Примеры трансформационного лидерства в сфере культуры и искусства.

Так как трансформационное лидерство имеет связи со многими отраслями науки, для определения её места в мире искусства сначала нужно ответить на следующий вопрос –

“ Что такое трансформационное лидерство и как его можно использовать для достижения успеха в мире искусства?” Как трансформационный лидер в мире искусства, важно быть одновременно вдохновляющим и дальновидным. Это означает, что нужно иметь четкое представление о том, чего хотите достичь, и уметь донести это видение до других таким образом, чтобы вдохновить их следовать вашему примеру.

Ещё одной важной характеристикой таких лидеров в мире искусства является страсть к искусству. Они должны быть увлечены искусством, которую создают, и уметь передавать это чувство другим. Это поможет мотивировать членов вашей команды и побудит их к созданию лучшей работы. Ещё одна ключевая характеристика лидеров в мире искусства является, поощрение креативности в других. Создавая среду, в которой поощряется и ценится креативность, вы можете дать членам вашей команды возможность рисковать и экспериментировать с новыми идеями. Это может привести к созданию новых инновационных произведений искусства и помочь вашей организации выделиться на переполненном рынке. Расширение прав и возможностей членов команды также важно для лидеров в мире искусства. Предоставив членам необходимые инструменты и ресурсы, для достижения успеха, отступая дать им возможность самостоятельно принимать решения и брать на себя ответственность за свою работу. Это поможет членам команды почувствовать, что их ценят и уважают, и может привести к повышению вовлеченности и производительности. Наконец, построение отношений с теми, кем вы руководите, имеет решающее значение в мире искусства. Познакомившись с членами вашей команды на личном уровне, вы сможете лучше понять их индивидуальные сильные и слабые стороны и адаптировать свой подход к руководству в соответствии с их потребностями. Это может помочь создать позитивную рабочую среду для совместной работы, в которой свободно обмениваются идеями и каждый чувствует, что его ценят.

В настоящее время понятие трансформационного лидерства используется в разных отраслях, но, что же различает и объединяет транснационального лидера от обычного лидера?

Главное отличие заключается в следующем:

- Преобразующие лидерские качества

- Интерес к инновациям
- Чрезмерное увлечение своей работой
- Поощрение остальных к экспериментам с различными формами и техниками
- Вдохновляя членов своей команды мыслить нестандартно и сделать то же самое, предложив им исследовать темы, которые они, возможно, раньше не рассматривали.

Внедрение трансформационного подхода к лидерству сопряжено с определенными трудностями, особенно в мире искусства. Среди основных препятствий - сопротивление переменам, сохранение художественного совершенства и согласование художественного видения с потребностями бизнеса. Решая проблемы сотрудников и наглядно демонстрируя, какую пользу они могут извлечь из организационных изменений, менеджеры могут снизить сопротивление переменам. Поддержание совершенства в искусстве требует последовательных усилий. Найти баланс между художественным видением и развитием потребностей современного бизнеса – серьезная задача. Однако трансформационный лидер может расширять возможности и поощрять творческие поиски, одновременно привлекая команду к ответственности за поддержание высокого стандарта качества. Крайне важно обеспечить, чтобы определённое видение было последовательным и согласовывалось с миссией и целями компании. Лидеры, придерживающиеся трансформационного подхода, знают, как инвестировать в своих сотрудников, предоставляя им необходимые инструменты и ресурсы для достижения успеха. На самом деле, разумная инвестиция в проекты сотрудников, это и есть вложение в организацию. В результате, это приводит к большей удовлетворенности сотрудников и их удержанию на рабочем поле. Сотрудничество и разнообразие - одна из новых тенденций трансформационного лидерства в искусстве. Лидеры, уважающие уникальные перспективы других людей, способны максимально раскрыть потенциал членов своей команды. Трансформационные лидеры несут ответственность за вдохновение, расширение возможностей и поддержку творческих лиц, чтобы они могли реализовать свой потенциал и совершить революционный прорыв в области искусства и культуры.

Функция Рафаэля Гусейнова как трансформационного лидера в музее литературы им. Низами.

Рафаэль Гусейнов сыграл важную роль в развитии Музея азербайджанской литературы имени Низами. Его усилия направлены на расширение коллекции музея, совершенствование образовательных программ и популяризацию азербайджанской литературы в стране и за рубежом. Возглавляемый Рафаэлем Гусейновым музей является ярким центром сохранения литературного наследия Азербайджана, который привлекает ученых, студентов и посетителей со всего мира. За время своей работы на посту директора Музея азербайджанской литературы Рафаэль Гусейнов осуществил ряд важных инициатив, направленных на укрепление репутации музея.

Его вклад включает в себя:

Расширение коллекции. На сегодняшний день Р. Гусейнов ведет активную работу по пополнению коллекции музея. Он приобрел ценные образцы рукописей, книг и экспонатов по азербайджанской литературе, пополнил музей ценными экспонатами, демонстрирующими глубину и богатство литературного наследия Азербайджана. Кроме того, курирует модернизацию инфраструктуры музея, включая обновление выставочных площадей и внедрение современных технологий экспонирования. К тому же координировал восстановление исторического здания музея, сохранение его архитектурного стиля и приведение его в соответствие с современными стандартами.

Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви за последнее время прошел важный путь развития и зарекомендовал себя как важное культурно-просветительское учреждение Азербайджана. В музее проведены масштабные ремонтные и реставрационные работы, отвечающие современным стандартам. Количество выставочных залов увеличилось с 23 до 30, что позволило представить более широкий спектр артефактов и экспонатов. Для сохранения, демонстрации и свободного доступа к историческим объектам мировой аудитории, при реконструкции были использованы самые современные технологии. Экспозиция музея была реорганизована таким образом, чтобы сделать ее более познавательной. Созданы новые монографические разделы, посвященные конкретным темам и периодам истории азербайджанской литературы. Эти разделы посвящены жизни и творчеству отдельных писателей и поэтов, чтобы продемонстрировать их вклад в азербайджанскую и мировую литературу. Для привлечения интереса посетителей и быстрого ознакомления их с историей азербайджанской литературы, экспонаты музея сочетают в себе современные технологии, интерактивные дисплеи, цифровые архивы и мультимедийные материалы.

Музеи расширили свою просветительскую деятельность за счет различных программ, ориентированных на студентов, исследователей и широкую общественность. Для более глубокого понимания азербайджанской литературы и культуры регулярно организуются семинары, лекции и экскурсии, которые предназначены для разных возрастных групп и уровней образования. В соответствии с требованиями современной эпохи на базе экспозиционных залов музея разработаны видео-экскурсии по выставочным залам музея, позволяющие посетителям осматривать залы в режиме онлайн.

В рамках сотрудничества с другими учреждениями культуры здесь проводятся мероприятия, выставки, литературные собрания, юбилеи, презентации книг, передвижные выставки и дни культуры особого назначения. Эти мероприятия привлекают как местных жителей, так и туристов, помогают глубже оценить и понять азербайджанскую литературу и культуру. Сотрудничество с зарубежными музеями и культурными учреждениями способствует распространению азербайджанской литературы и культуры во всем мире. Деятельность музея за рубежом также

способствует распространению литературного вклада Азербайджана на международной арене.

30 декабря 2004 года, после посещения музея Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, летом в 2005 году на основе разработанного проекта, начались работы по реконструкции в здании музея. Перед лицом угрозы обрушения, здание музея было построено и укреплено на прочном фундаменте шириной и глубиной в три метра. Вся отделка здания была отреставрирована. Полы площадью 4 500 кв. м покрыты мозаичным паркетом. Все двери и окна были заменены на новые, более прочные деревянные. Крыша здания была полностью обновлена. Она была покрыта современной металлической облицовкой на площади 2 700 кв. м. Снаружи музея лестница и внутренний двор были облицованы гранитом и мрамором. Специально для здания были установлены трансформатор и генератор. Здание оборудовано специальной системой вентиляции.

Кроме того, все памятники и произведения искусства в музее были отреставрированы. На новой выставке представлено 25 тысяч экспонатов. Музей создал базу данных на трех языках. Все комнаты оборудованы компьютерами и мониторами для посетителей музея. Здание оборудовано системами внутреннего и наружного освещения, а также системой видеонаблюдения. Таким образом, музей полностью преобразился и обрел новую жизнь [7].

14 марта 2009 года, Президент Ильхам Алиев, ознакомившись с музеем после реконструкции, в книге пожеланий музея отметил следующее: “ Открытие Национального музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви после реконструкции - очень знаменательное событие в истории Азербайджана. Представленные в музее экспонаты и произведения искусства свидетельствуют о богатстве культуры азербайджанского народа. Желаю всем сотрудникам музея успехов” [1, с. 41]

Признавая важность образования в сохранении культуры, он инициировал создание различных образовательных программ и культурных мероприятий. К ним относятся лекции, выставки и семинары, направленные на стимулирование интереса к азербайджанской литературе, как среди местного населения, так и среди международных ученых. Рафаэль Гусейнов проявляет большой интерес к налаживанию международного сотрудничества. Под его руководством музей сотрудничает с зарубежными культурными центрами, участвует в международных выставках и конференциях, добивается повышения имиджа азербайджанской литературы во всем мире.

Являясь руководителем музея, оказывает поддержку в издании исследовательских работ по азербайджанской литературе, в том числе каталогов, научных статей и книг. Основывает в этом очаге науки и культуры специальные научно-литературные журналы, как “Рисаля“, “Гайнаг”, “Шярг”, “Хязиня” и “Меджлис”. Эти издания являются бесценным источником для ученых и исследователей, изучающих азербайджанскую литературу и ее влияние на мировую литературу. Кроме того, материалы конференции также хранятся в электронном виде на сайте музея.

Издаваемый с 2004 года, журнал публикует статьи, охватывающие области литературоведения и музееведения. Журнал издается два раза в год (весной и осенью) и содержит статьи по филологии (азербайджанская и мировая литература, теория литературы, анализ и критика литературы, текстоведение) и искусствоведению (музееведению). Научно-исследовательский журнал “Рисаля” включен в перечень периодических научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией в области филологии и искусствоведения, а в 2019 году – включен в “Реестр печатных изданий” Министерства Юстиции Азербайджанской Республики, в то же время с 5 апреля 2018 года включен в Международную электронную базу данных EBSCO [8].

Одним из регулярно издаваемых музеем сборников из серии “Пятерица” (“Рисяля” - сборник исследований, “ Гайнаг ” - сборник источников, “ Хязиня ” - сборник каталогов, “ Меджлис ” - сборник церемоний) является сборник переводов “ Шярг ”. Редактором всех сборников является Академик Рафаэль Гусейнов. По сегодняшний день вышел в свет восемь томов сборника переводов “Шярг”. Оценив важность технологий в сохранении культуры. Он поддержал и создал условия для оцифровки наследия во многих отделах музея. Благодаря этой мере выставки музея стали доступны широкой аудитории, включая исследователей и литературоведов со всего мира. Конструктивный период руководства Рафаэля Гусейнова характеризуется сохранением и распространением азербайджанской литературы среди широкой общественности и продвижением музея как яркой и актуальной достопримечательности в азербайджанском культурном пространстве. Будучи руководителем, Национального музея азербайджанской литературы, наряду с научно – исследовательской работой, также выступает со статьями и публицистическими текстами, отражающими историю и деятельность музея [9].

Заключение

В глобализированном мире концепция «трансформационного лидерства» приобретает новый импульс. За последние годы интерес к трансформационному лидерству значительно возрос, появились исследования взаимосвязи между понятиями трансформационное лидерство, образ управления, концепцией трансформационного лидерства, а также качествами и компетенциями трансформационных лидеров. Преимущество этого стиля руководства заключается в возможности «раскрыть» потенциал развития, как отдельного лидера, так и организованной им команды. Он также показывает себя не только как управляющего, но и как руководителя, организующего совместную деятельность с учетом всех перспектив коммуникационной среды в обществе. Они должны постоянно совершенствовать свои лидерские качества, в том числе расширять возможности сотрудников и задавать правильное направление работы музея. Лидерство — это не командование или подчинение, а создание прочной культуры, в которой команда может расти и реализовывать свой потенциал. Ключ к успеху - забота и поддержка, во главе с сильным руководителем,

которые приводят к экстраординарным результатам. Таким образом, добиться делового превосходства во всех сферах деятельности невозможно без внедрения в деятельность организации концептуальных идей трансформационного лидерства и на их основе вовлеченности сотрудников в деятельность организации.

Литература

1. Hüseynov R. Söz məbədi: Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı: Araz, 2009. 47 s.
2. Балабанова Е. С., Деминская В. Н. Руководитель как трансформационный лидер: роль личностных качеств и управленческих практик // Российский журнал менеджмента. 2017. Т. 15, № 3. 288 с.
3. Канджеми Дж. П., Ковальски К. Дж., Ушакова Т. Н. Психология современного лидерства. Американские исследования. М.: Когито-Центр, 2007. 288 с.
4. Нортхаус П. Г. Лидерство. Теория и практика. Профессиональный подход к управлению компаниями и людьми. М.: Litres, 2023. 733 с.
5. Феррацци К. Никогда не управляйте в одиночку и другие правила современного лидерства. 2022. 352 с.
6. Ackerson A. W., Baldwin J. H. Leadership matters: leading museums in an age of discord. – Rowman & Littlefield, 2019, 282 pp
7. https://irs.gov.az/news/337
8. https://nizamimuseum.az/az/article/252
9. https://nizamimuseum.az/az/article/268
10. https://aaslh.org/a-special-kind-of-leader-small-museum-leadership-characteristics/

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.07.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 04.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2025

DOI: doi.org/10.61226/12.2.2023/20253.18
UOT – 902
Şəfəq AĞAYEVA
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu,
"Arxeoloji abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması" şöbəsi,
Kiçik elmi işçi
shafaqagayeva92@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-4289-9134

SƏLCUQLARIN AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Xülasə: Məqalə XI–XIII əsrlərdə Azərbaycanın memarlıq irsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur və bu dövrə aid memarlıq nümunələri vasitəsilə regionun siyasi-mədəni transformasiyasını, sənətkarlıq potensialını və ideoloji simvolikasını kompleks şəkildə araşdırır. Tədqiqat Səlcuq və Atabəylər dövlətlərinin şəhərsalma siyasətindən tutmuş, abidə inşasına qədər uzanan geniş spektrli prosesləri əhatə etməklə, Azərbaycan memarlığının tarixi inkişaf xəttini ümumtürk mədəniyyət kontekstində təqdim edir. Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın Orta əsr memarlıq irsini sadəcə estetik baxımdan deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi aspektlərdən qiymətləndirməkdir. Bu kontekstdə, memarlıq nümunələri dövrün cəmiyyət quruluşu, ideoloji təmayülləri və estetik prioritetləri barədə informasiya mənbəyi rolunu oynayır. Müdafiə memarlığı sahəsində təhlil olunan qalalar – Gülüstan, Əlincə, Mərdəkan, Ramana və Bakı Qız qalası – hərbi strategiya ilə yanaşı, şəhərsalma strukturunun və ictimai təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Bu abidələrin memarlıq həlli, inşaat texnologiyası və yerləşmə coğrafiyası dövrün siyasi sabitliyinin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Xatirə memarlığında isə türbələrin planlaşma prinsipləri, dekorativ elementləri və simvolik mənası üzərində ətraflı dayanılır. Möminə Xatun türbəsi, Marağadakı Qırmızı və Göy günbəzlər, Həmədan və Xərrəqan türbələri memarlıq məktəblərinin sənətkarlıq və texnoloji səviyyəsini göstərən önəmli nümunələrdir. Kaşı və çini sənətinə dair təhlillər dövrün vizual mədəniyyətini, fəlsəfi simvolikasını və material istifadəsindəki texnoloji inkişafı üzə çıxarır. Səkkizguşəli ulduz, girih naxışlar və kufi yazılar həm dini-fəlsəfi məna daşıyır, həm də abidələrin bədii dəyərini artırır. Metal məmulatlarda əjdaha, quş, buta və qoç boynuzu kimi simvolların istifadəsi Orta əsrlər Azərbaycan estetikasının çoxşaxəli semantik məzmununu açır.

Açar sözlər: Qalalar, XI-XIII əsrlər, memarlıq ənənələri, türbə, kaşı.

Shafag AGAYEVA

THE INFLUENCE OF THE SELJUKS ON THE CULTURE OF AZERBAİJAN

Abstract: The article is dedicated to the study of Azerbaijan's architectural heritage from the 11th to 13th centuries, comprehensively analyzing the region's political and cultural transformation, craftsmanship potential, and ideological symbolism through architectural monuments of the period. The research covers a broad spectrum of processes—from the urban planning policies of the Seljuks and Atabegs to monument construction—presenting the historical development of Azerbaijani architecture within the broader context of Turkic culture. The primary aim of the article is to evaluate Azerbaijan's medieval architectural heritage not only from an aesthetic perspective but also in social, political, and economic dimensions. Architectural monuments serve as sources of information about the social structure, ideological tendencies, and aesthetic priorities of the era. In the field of defensive architecture, fortresses such as Gulustan, Alinja, Mardakan, Ramana, and the Maiden Tower of Baku are analyzed as reflections of military strategy, urban planning, and public safety concepts. In memorial architecture, the planning principles, decorative elements, and symbolic meanings of tombs are thoroughly examined. The Momine Khatun Mausoleum, the Red and Blue Domes in Maragha, and the mausoleums in Hamadan and Kharragan demonstrate the craftsmanship and technological level of the architectural schools of the time. The analysis of tiles and ceramics reveals the philosophical symbolism and technological advancements of the period. Eight-pointed stars, girih patterns, and kufic inscriptions carry both religious-philosophical meaning and artistic value. The use of symbols such as dragons, birds, buta motifs, and ram horns in metal artifacts reflects the multifaceted semantic richness of medieval Azerbaijani aesthetics.

Keywords: fortresses, 11th–13th centuries, architectural traditions, mausoleum, tiles

Шафаг АГАЕВА

ВЛИЯНИЕ СЕЛЬДЖУКОВ НА КУЛЬТУРУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Абстракт: Статья посвящена исследованию архитектурного наследия Азербайджана XI–XIII веков и всесторонне анализирует политико-культурную трансформацию региона, ремесленный потенциал и идеологическую символику через призму памятников архитектуры этого периода. Исследование охватывает широкий спектр процессов – от градостроительной политики государств Сельджуков и Аттабегов до строительства памятников, представляя историческое развитие азербайджанской архитектуры в контексте общей тюркской культуры. Основная цель статьи – оценить средневековое архитектурное наследие Азербайджана не только с эстетической точки зрения, но и с социально-политических и экономических позиций. Архитектурные памятники служат источником информации о социальной структуре, идеологических

тенденциях и эстетических приоритетах эпохи. В оборонной архитектуре особое внимание уделено таким крепостям, как Гюлистан, Аланджа, Мярдакан, Рамана и Девичья башня в Баку, которые отражают стратегические, градостроительные и общественные концепции безопасности. В мемориальной архитектуре подробно рассматриваются планировка, декоративные элементы и символика мавзолеев. Гробница Момине-хатун, Красный и Голубой купола в Мараге, мавзолеи в Хамадане и Харрагане демонстрируют уровень мастерства и технологического развития архитектурных школ. Анализ керамики и изразцов раскрывает философскую символику и технологические достижения эпохи. Восьмиконечные звезды, гирих-орнаменты и куфические надписи несут как религиозно-философское, так и художественное значение. В металлических изделиях использование символов дракона, птицы, бута и бараньих рогов показывает многозначную семантику средневековой азербайджанской эстетики.

Ключевые слова: крепости, XI–XIII века, архитектурные традиции, мавзолей, изразцы

Giriş

Azərbaycan xalqının qədim və zəngin irsi bəşəriyyətə möhtəşəm abidələr və yüksək mənəvi-estetik dəyərlər bəxş etmişdir. Tarixin ilkin dövrlərindən müasir çağlara qədər formalaşaraq inkişaf edən bu miras, ölkəmizin maddi və qeyri-maddi irsinin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan ərazisində ilk yaşayış və yaradıcılıq izləri isə arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan memarlıq nümunələrində öz əksini tapır.

XI-XIII əsrlər Yaxın Şərq və Qafqaz bölgəsinin siyasi və mədəni həyatında dərin dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu əsrlərdə türk-islam dövlətlərinin yüksəlişi müşahidə olunmuş, mədəniyyət və incəsənət sahələrində mühüm yeniliklər baş vermiş, arxeoloji və memarlıq baxımından zəngin bir irs formalaşmışdır.

Xüsusilə Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələsini təşkil edən Səlcuqlar dövrünün həm siyasi, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətli rol oynamışdır. Anadolu və Qafqazda aşkarlanan memarlıq abidələri həmin dövrün mədəni və texnoloji inkişafını əks etdirən mühüm nümunələrdir.

Səlcuqların Qafqazda olması və buradakı siyasətləri barədə Ziya Bünyadov [4], Eldəniz Məmmədov [12], Rauf Hüseynzadə [19], Əkbər Nəcəf [14] və digər tarixçilər öz əsərlərində ətraflı məlumat vermişlər. Bu tədqiqatçılar Səlcuq hakimiyyətinin Qafqazda yaratdığı siyasi və mədəni təsirləri araşdırmaqla yanaşı, onların fəaliyyətinin ümumtürk mədəni irsi baxımından əhəmiyyətini də ön plana çıxarırlar. Səlcuqların Azərbaycandakı fəaliyyətinə paralel olaraq, Anadoluda apardıqları mədəni-siyasi proseslər də ümumtürk tarixi və mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir.

Eldəniz Məmmədov, "Səlcuqlar" əsərində türklərin Səlcuqlardan xeyli əvvəl Kiçik Asiya ərazisində məskunlaşmağa başladığını qeyd edir. Səlcuqların XI əsrdə regiona köçü elmi baxımdan qəbul olunmuşdur. Onların Şərqi və Qərbi Anadoluda məskunlaşmaları bölgəyə gətirdikləri mədəniyyətin inkişafı ilə təsdiqlənir [12, s.27].

Malazgirt döyüşündən (1071) sonra qurulan türk dövlətləri yerli əhali ilə yanaşı yaşayaraq regionun iqtisadi və mədəni inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Bu proses, türklərin bölgədə möhkəmlənməsi və dövlət quruculuğu üçün əlverişli zəmin yaratmışdır[12, s.61]. Səlcuq imperiyasının zəifləməsi və tənəzzülü isə Sultan Məlik-Şahın (1092) ölümündən sonra baş verən daxili çəkişmələr, sosial gərginliklər və idarəetmədəki parçalanmalarla əlaqədar olmuşdur. İstismar siyasəti və hakim zümrələr arasındakı qarşıdurmalar imperiyanın süqutunu daha da sürətləndirmişdir. Məlik-Şah və Nizamülmülkün ölümündən sonra parçalanan Səlcuq imperiyasının yerində Azərbaycan, Anadolu, Suriya, Kirman və İraq kimi bölgələrdə yaranan müstəqil türk dövlətləri və əmirlikləri regionun siyasi sabitliyinə, iqtisadi tərəqqisinə və zəngin mədəni irsinin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir [4, s.194]. Böyük Səlcuq imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycanda iki böyük dövlət qaldı — Şirvan, paytaxtı Şamaxı və müvəqqəti olaraq Bakı, və Eldənizlər dövləti, paytaxtı Naxçıvan, sonra isə Təbriz [3, s.249].

Səlcuqlar dövrü memarlığının inkişaf xüsusiyyətləri

Siyasi proseslərlə paralel olaraq, bu dövrdə memarlıq sənətində də mühüm inkişaf baş vermiş və yaradılan tikililər həmin dövrün ictimai-siyasi şəraitinin mədəniyyətə təsirini əks etdirmişdir. XI–XIII əsrlərə aid memarlıq nümunələri Azərbaycanın bu dövrdə yüksək inkişaf etmiş və özünəməxsus memarlıq ənənələrinə malik olduğunu göstərir. Bu faktlar, Şərq xalqlarının mədəni inkişafını inkar edən yanaşmalarla yanaşı, müxtəlif köçəri və ya miqrasiya etmiş xalqların memarlıq üslublarının formalaşmasında həlledici rol oynadığını iddia edən nəzəriyyələri təkzib edir. Əksinə, bu nümunələr sübut edir ki, bu cür təsirlər, hətta qədim və zəngin memarlıq ənənələrinə malik ölkələrdə belə, əsas rol oynamamışdır. Bu dövrün memarlıq nümunələri göstərir ki, Azərbaycanın memarlıq inkişafı daha çox yerli mədəniyyətə və ənənələrə əsaslanmışdır. [24, s.135]. Memarlığın inkişaf xüsusiyyətləri qədimdən formalaşmış yerli bədii və tikinti ənənələrinin canlılığı ilə müəyyən olunurdu. Bu ənənələr şəhərlərin yüksəlişi və şəhər həyatının inkişafı fonunda özünəməxsus şəkildə inkişaf edirdi. Memarlıqda dünyəvi meyllərin güclənməsi xüsusi diqqət çəkir. Binaların fasad kompozisiyalarında təntənəlilik artır, memarlıq bəzəklərinin əhəmiyyəti yüksəlir və bəzi hallarda bu bəzəklər memarlıq əsərinin bədii obrazının formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Oxşar kompozisiya sxemləri, yaxın memarlıq motivləri və formaları, eyni bəzək üsulları müxtəlif təyinatlı – dini və ictimai – binalarda, eləcə də Yaxın Şərqin qonşu və yaxın bölgələrində eyni dövrə aid abidələrdə rast gəlinir. Bütün bunlar müəyyən qədər ortaq bədii zövqlərin mövcudluğundan xəbər verir.

XI–XIII əsrlərə aid erkən memarlıq nümunələrinin ən orijinal örnəkləri Böyük Səlcuqların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycan ərazisində qorunub saxlanılmışdır. Günümüzə qədər gəlib çatan bu tikililərin əksəriyyəti XIII əsrə, az qismi isə XII və XI əsrlərə aiddir. Tədqiqatlar göstərir ki, XI–XII əsrlərdə inşa edilmiş abidələrin hamısı birbaşa Səlcuqilər tərəfindən tikilməmişdir. Onların bir hissəsi türkmən mənşəli və ya Səlcuqlarla qohumluğu olan, lakin onlarla rəqabət və qarşıdurma içində olmuş kiçik knyazlıqlar və sülalələr tərəfindən inşa

olunmuşdur [1, s.68]. Məsələn, Karput və Malatyanı idarə edən Ortokidlərə aid Malatya Ulu Camisi (XII əsr), Ərzurumdakı Saltuqluların tikdiyi Ərzurum Ulu Camisi (1179) və Tepsi Minarəli Mədrəsə (Anadoludakı ən köhnə Səlcuq dövrü minarəsi), Divriqdəki Məngücəklilərə məxsus Divriği Böyük Məscid və Darüşşifası (1228–1229), Qeysəriyyədəki Danişməndlilərin inşa etdiyi Kayseri Ulu Camisi (1135) bu qəbildəndir. Maraqlıdır ki, bu sülalələrin inşa etdikləri memarlıq nümunələri əsas siyasi güclərin tikililərindən əsaslı şəkildə fərqlənmir; əsas fərqlər daha çox bəzək elementlərinin növü və zənginliyi ilə ifadə olunur [8, s.225]. Azərbaycan Atabəylər dövrü, Səlcuq imperiyasının parçalanmasından sonra meydana gəlmiş və XIII əsrə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı sürətlənmişdir. Kiçik Asiyada yaranan digər əmirliklər də bölgənin inkişafında mühüm rol oynamışdır [27]. Bu dövrün şəhərlərinin inkişafı və sənətkarlığın yüksəlişi, regionun memarlıq və infrastruktur sahələrindəki mühüm dəyişiklikləri əks etdirir. Akademik Ziya Bünyadovun "Azərbaycan Atabəylər Dövləti (1136-1225)" kitabında qeyd olunduğu kimi, Atabəylər dövrü Azərbaycan şəhərlərinin yüksəlişi və sənətkarlığın çiçəklənməsi ilə yadda qalmışdır. Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı və Gəncə kimi şəhərlər ticarət və sənətkarlığın mərkəzlərinə çevrilmiş və bu, həm şəhər, həm də kənd həyatında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [4, s.200].

Memarlıq və infrastruktur sahələrindəki irəliləyişlər isə Nailə Vəlixanlı "Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər" kitabında diqqətəlayiq tarixi abidələrin formalaşmasında mühüm rol oynadığını bildirir. XI-XII əsrlərə aid ən qiymətli nümunələr arasında Gəncə körpüləri, XII əsrdən qorunub saxlanmış Qırmızı körpü, XIII əsrə aid Mərənd-Culfa yolundakı Cuğa körpüsü, Ərdəbil körpüləri və XII əsrin ən məşhur tikililərindən Qatlanlı qız körpüsü xüsusi yer tutur. Qazax rayonunda, Xram çayı üzərində yerləşən "Sınıq körpü" də bu dövrdə inşa edilmiş və aşırımlarından birinin eni 20 metrə çatan bu möhtəşəm tikili, ustaların cəsarətli təşəbbüsü kimi qiymətləndirilə bilər [17, s.319]. Bu şəhərlərin inkişafı, xüsusən də Naxçıvanın memarlıq abidələrinin zənginliyi, Atabəylər dövrünün Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq tarixində əhəmiyyətli bir mərhələ olduğunu göstərir.

Naxçıvan XII əsrdə möhkəm, daş divarlı iç qalası və onu dövrələyən bayır şəhəri və bağları ilə klassik orta əsr şəhəri idi [22, s.80]. Eldənizlərin intensiv tikinti işləri şəhərə çoxsaylı, müxtəlif tipli binalar ilə böyük gözəllik və bədii rəngarənglik bəxş edirdi. Şəhərin Araz çayına doğru uzanan ərazisindəki böyük kompleksə şah sarayı, inzibati bina, məscid, mədrəsə, türbə, yaşayış evləri və digər yardımçı binalar daxil idi. Orta əsrlərdə Azərbaycanın paytaxt şəhərlərində belə tərkibli memarlıq komplekslərinin olması zəruri şəhərsalma tələbi idi və Naxçıvan Atabəylər sarayı bu mərkəzlərin ən qədim nümunələrindən biri idi. Atabəylər sarayının əsas tikililərindən üçü – giriş baş tağı, Came məscidi və Möminə Xatun türbəsi günümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır. [10, s.17].

Müdafiə tikililəri: Qalalar

Azərbaycanın bütün hökmdarları — istər Səlcuq sultanları, istərsə də Atabəylər istərsə də Şirvanşahlar — əsasən sərkərdə və hərbçi olduqları üçün ölkədə əmin-amanlığın bərqərar olması, karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə qalaların inşasının vacibliyini dərk edirdilər. Tarixi

mənbələrdə tez-tez adı çəkilən Şamaxının Gülüstan qalası buna misaldır. Bu qala XII əsrdə əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş və möhkəmləndirilmişdir söyləyirlər [11, s.93]. Dağ qalaları arasında Gədəbəydəki Qız qalası və ya Namərdqala memarlıq baxımından öz monumental görünüşü ilə seçilir. Tədqiqatçılar qalanın XII əsrin, yəni Eldənizlər dövrünün əsəri olduğunu bildirirlər [10, s.155]. Yazılı mənbələrdə X əsrdən etibarən rast gəlinən Əlincə qalası müxtəlif hakim sülalələrə xidmət etmiş, lakin tarixdə daha çox Eldənizlərin iqamətgahı və xəzinə yeri kimi tanınmışdır.

Həmçinin qala tikililəri içərisində Abşeron qalaları xüsusi yer tutur. XII əsrdə Abşeronun böyük tarixi kəndlərinin əksəriyyətində bu qalaların ya özləri, ya da uçmuş izləri qalmışdır. Mərdəkan, Nardaran, Ramana, Şağan kimi qədim kəndlərdə bu gün də uca qəsrlərin qalıqları mövcuddur. Bu qalalar arasında günümüzə qədər gəlib çatmış Mərdəkandakı dairəvi qaladan bəhs etmək olar. XIII əsrdə inşa edilmiş bu qala yalnız müdafiə tikintisi deyil, eyni zamanda dəyərli bir sənət əsəridir. Bakının və ümumilikdə Abşeronun ən möhtəşəm və sirli abidəsi isə Bakı Qız qalasıdır. Gözəlliyi, əzəməti və memarlıq xüsusiyyətləri baxımından ona bənzər başqa bir abidə yoxdur. Tarixi haqqında fərqli fikirlər mövcuddur: bəziləri onun tarixinin Şumerlər dövrünə aid olduğunu iddia edir, bəziləri isə XII əsrdə tikildiyini sübut etməyə çalışır. Burada sadalananlar Azərbaycanın ərazisindəki qalaların yalnız kiçik bir hissəsidir. XI-XIII əsrlərdə ölkəmizdə inşa edilmiş qalalar həm sayına, həm də möhtəşəm görüntülərinə görə böyük diqqətə layiqdirlər [15, s.10]. Bu qalalar, həm dövrün hərbi, həm də mədəni inkişafını əks etdirən mühüm abidələr kimi tarixdə əhəmiyyətini qoruyur və Azərbaycan memarlığının zənginliyini nümayiş etdirir. Qala tikililərinin bu dövrdəki geniş yayılması yalnız ölkənin müdafiə gücünü artırmaqla qalmamış, həm də şəhərsalma və memarlıq sahəsindəki irəliləyişlərin əlaməti olmuşdur. Bu qalalar müxtəlif dövlətlərdə inşa edilsə də, hamısı Səlcuq hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.

Xatirə memarlığı: Türbələr

Səlcuqlar dövründə Azərbaycanda memarlıq baxımından zəngin və müxtəlif funksiyalara xidmət edən tikililər, o cümlədən məscidlər, mədrəsələr, türbələr, minarələr və digər ictimai və dini abidələr inşa edilmişdir. Bu dövrə aid ən yaxşı qorunan və mühafizə olunan tikililər əsasən türbələr, minarələr və məscidlərdir.

Azərbaycanda XI əsrin ən mühüm memarlıq nümunələrindən biri, Qəzvinlə Həmədan arasındakı Xərrəqan türbələridir. Səlcuqlar dövründə inşa edilən bu türbələr, sonradan Səfəvi dövründə imamzadə statusu qazanmış və "Qoşa imam" adı ilə tanınmışdır. Səkkizbucaqlı planlı bu türbələr hündürlüyü 13 metr, diametri isə 11 metr olan, bişmiş kərpicdən inşa edilmiş ikiqat günbəzdən ibarətdir. Türbələrin daxili məkanı da səkkizbucaqlı olub, künclərdə silindrik qüllələr yerləşir. Hər iki türbənin zəngin kərpic bəzəkləri və kitabələri türk bəzək sənətinin qiymətli nümunələrini təşkil edir. Bu bəzəklər, Anadoluda daş memarlığı və Osmanlı sənətinin son dövrlərində də əhəmiyyətini qorumuşdur. [19, s.14]. Ələvilər türbəsi Həmədanın mərkəzi meydanında, Səlcuqlar dövründə bişmiş kərpicdən inşa edilmiş kvadrat planlı bir abidədir. Türbə sərdabə, gövdə və günbəz hissələrindən ibarətdir. Günbəz ikiqatlı olub, xarici günbəz uçmuş, daxili

günbəz isə dairəvidir. Türbənin sərdabəsinə daxil olmaq üçün qapı ilə üzbəüz yerləşən mehrabın alt hissəsindəki dairəvi pillələrdən istifadə edilir. Türbənin daxili kvadrat forma daşıyır və burada Ələvilər ailəsinin iki üzvünün məzarı yerləşir. [26]. Səlcuq dövründə Marağada inşa olunan Qırmızı günbəz, Dairəvi günbəz və Göy günbəz türbələri XII əsr Şərq memarlığının inkişafını əks etdirir. Bu türbələr Marağa memarlıq məktəbinin bədii-estetik xüsusiyyətlərini və inşaat texnikasının səviyyəsini nümayiş etdirir.

Qırmızı günbəz türbəsi 1147-ci ildə memar Bəkir Məhəmməd tərəfindən tikilmiş kvadrat planlı türbədir. Kürsülük daşdan, gövdə isə bişmiş kərpicdən inşa olunmuş, piramidal günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin dekorunda girih naxışları, kufi yazıları və ilk dəfə istifadə olunmuş göy rəngli şirəli kərpiclər diqqət çəkir.

Dairəvi günbəz türbəsi 1148-ci ildə inşa edilmiş və xarici silindrik formasına görə bu adla tanınmışdır. Gövdəsi bişmiş kərpicdən, sərdabəsi isə daş bloklardan ibarətdir. Sərdabə daxildən onbucaqlıdır və türbənin dekorativ elementləri – həndəsi naxışlar, kufi yazılar ona bədii zənginlik qatır.

Göy günbəz türbəsi 1173-cü ildə memar Əhməd Məhəmməd oğlu tərəfindən tikilmişdir. Göy rəngli kaşı materialı ilə örtüldüyü üçün bu adla tanınır. Səkkizbucaqlı planlı türbə sərdabə, gövdə və günbəzdən ibarətdir. Struktur quruluşu İranın Xərrəqan türbələri ilə oxşarlıq təşkil edir [6, s.69].

Bu türbələr Orta əsr Azərbaycan memarlığının yüksək inkişaf səviyyəsini, regional memarlıq məktəblərinin vəhdətini və yerli memarlıq ənənələrinin zənginliyini əks etdirir.

Möminə Xatun türbəsi Səlcuq dövrü memarlığının ən görkəmli abidələrindən biri kimi Azərbaycan milli memarlığının nadir incilərindən sayılır və Şərq memarlıq sənətinin möhtəşəm nümunələrindən hesab olunur. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən həyat yoldaşı Möminə Xatunun məzarı üzərində tikilmək üçün sifariş edilən türbə, 1186-cı ildə oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən məşhur memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaniyə tamamlanmışdır. Abidə el arasında "Atabəy günbəzi" adı ilə tanınır və üzərində kufi xətti ilə "Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar." ifadəsi həkk olunmuşdur [10, s.95].

Türbə, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksək bədii səviyyəsini nümayiş etdirir. Bişmiş kərpicdən inşa edilən abidə yeraltı sərdabə, yerüstü gövdə və ikiqatlı günbəz örtüyündən ibarətdir. Ümumi hündürlüyü 34 metr olsa da, günümüzədək 26 metr hissəsi qorunub saxlanmışdır. Türbənin onbucaqlı sərdabəsi mərkəzi sütundan künclərə uzanan tağlarla qurulmuş, yerüstü hissəsi xaricdən onbucaqlı, daxildən isə dairəvi formadadır [10, s.96],

Memarlıq kompozisiyası və dekorativ elementlər türbənin bədii dəyərini artırır. Kufi xətli kitabələr, girih naxışlarla bəzədilmiş tağlar və həndəsi ornamentlər onun estetik görünüşünü tamamlayır [1, s.31]. Gövdə divarlarına kiçik kərpiclərdən yığılmış girih naxışlar əlavə edilmiş, boşluqlara isə nəbati motivlər işlənmişdir. Memar Əcəmi, türbənin səthlərində relyefli naxışlardan və göy şirəli kərpiclərdən istifadə edərək işıq-kölgə effektini yaratmışdır. Memarlıq həllinə və incəliyinə görə Möminə Xatun türbəsi orta əsrlər memarlığının şah əsərlərindən biri sayılır [18, s.374].

Səlcuqlar dövrünə aid inşaat materialları arasında kaşıların xüsusi bir yeri

vardır. "Kaşı" sözünün, orta əsrlər dövründə İranda incə keramika nümunələrinin hazırlandığı Kaşan şəhərinin adı ilə əlaqəli olduğu düşünülür. Kaşan şəhərinin inkişaf dövrü isə Böyük Səlcuq Dövlətinin sərhədləri daxilindəki dövrə aiddir. C. Qiyasi yazır ki, göy rəngli emayeli kərpiclər Böyük Selçuklu Dövlətinin başlıca memarlıq mərkəzlərində eyni vaxtda, XII əsrin ilk yarısında meydana gəlmişdir [10, s.188], [13]. Bu baxımdan, biz Azerbaycanın orta əsr bölgələrində tapılan kaşı nümunələrinin XII-XIII əsrlərin əvvəllərinə aid olduğunu deyə bilərik. Kaşıların ümumiyyətlə turkuaz rəngdə şirlə örtülməsi təsadüfi deyil. Şəffaflığı və toxumasına görə xüsusilə qiymətli olan bu emal növü, adətən kobalt oksidindən əldə olunurdu. Azerbaycanın kobalt mineralları yataqlarının böyük miqdarda olması, üzəri turkuaz rəngdə (mavi və yaşıl tonlar) emalla örtülmüş kaşı istehsalının geniş yayılmasına imkan verirdi [6, s.323].

Kaşılar arasında səkkiz guşəli ulduz şəkilli olanlar da mövcuddur. İslamda isə səkkiz guşəli ulduzun dörd tərəfi hava, torpaq, su və atəşi, digər dörd tərəfi isə kainatın istiqamətlərini bildirir. Bundan əlavə, səkkiz guşəli ulduzun maddi dünyadan səmavi dünyaya keçidi ifadə etdiyi də qeyd edilir [23, s.192-193].

Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif geometrik fiqurların təsvirlərinə qədim dövrlərə aid keramika və metal məmulatlar üzərində tez-tez rast gəlinir. Tarixi inkişaf prosesində bu təsvirlər, mövcud dövrlərin fəlsəfi baxışları və estetik prinsipləri ilə səsləşərək formalaşmışdır. Səlcuq dövründə memarlıq sənəti xüsusilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Həmin dövrə aid, Azərbaycanda istehsal olunmuş çini məmulatlarına isə İran və Orta Asiya ərazilərində də rast gəlinməsi bu sənətin geniş yayılmasından xəbər verir [20, s.43-44].

Bu sənətkarlıq ənənələrinin konkret əyani nümunələrini isə Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində nümayiş etdirilən Səlcuq dövrünə aid metal məmulatlar vasitəsilə izləmək mümkündür. Bu əşyalar əsasən mədən oyma texnikası ilə hazırlanmışdır. Kolleksiyada dörd bürünc qazan, döyücü qab, havan və tokmaq, kilid, qazan qolları, mis qab fraqmenti, lampa və şamdanlar kimi əşyalar mövcuddur. Şirvan bölgəsinə aid edilən bürünc qazanın gövdəsi yarımbalon formasında, üç ayaqlı və iki qulpludur. Ağız hissəsi geometrik və bitki motivləri ilə bəzədilmişdir. Qazanın üzərindəki buta naxışları və buynuz formalı qulplar, Qobustan və Gəmiqaya petroqlifləri ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, Ülkər ulduzunun təsviri və keçi fiqurları da bu dövrə aid simvollardan biridir. Həmin dövrün keramika nümunələrində, habelə digər mədəniyyətlərdə də bu simvollar geniş yayılmışdır [7, s.31].

Səlcuq dövrünün başqa bir nümayiş əşyası olan havan və tokmaq, Naxçıvanda hazırlanmış və üzərində maraqlı bitki və geometrik naxışlar mövcuddur. Bu əşyada "Səlcuq zənciri" və quş təsvirləri xüsusilə diqqət çəkir. Quş, İslam dünyasında və Bizansın tətbiqi sənətlərində çox yayılmış bir simvol olub, əbədi həyatın və cənnət quşunun təmsilçisidir. Eyni zamanda, havan və tokmağın üzərindəki kufi yazılar Allahın qüdrətini və qoruyuculuğunu ifadə edir [21, s.332]. Bu cür havan və tokmaqlar Türkmənistan torpaqlarında da tapılmışdır və kronoloji baxımdan XI–XII əsrlərə aid olduğu vurğulanmışdır [25, s.141].

Bu metal məmulatlar, həmçinin əjdaha və qoç boynuzu kimi qədim simvolları da özündə daşıyır. Əjdaha, həm uğur, həm də suyun qoruyucusu kimi

qəbul olunub, qoç boynuzu isə zəfər və bolluq simvoludur [5, s.70]. Bütün bu simvollar Səlcuq dövrü mədəniyyətində, həmçinin digər türk dünyası xalqlarında geniş istifadə olunmuşdur.

Abidələrin tədqiqi və qorunması

Bugünkü dövrdə Azərbaycan ərazisində yerləşən XI–XIII əsr memarlıq nümunələrinin tədqiqi, bərpası və mühafizəsi istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Bu istiqamətdə AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, İCOMOS Azərbaycan Komitəsi və digər müvafiq qurumlar tərəfindən sistemli elmi layihələr həyata keçirilir. Eyni zamanda, UNESCO-nun Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmiş bəzi abidələr beynəlxalq səviyyədə də qorunur.

Bəzi memarlıq nümunələri, məsələn, Şamaxı Cümə Məscidi, Mömünə Xatun türbəsi, Naxçıvanın Atabəylər Kompleksi, Bakının İçərişəhəri kimi abidələr bərpa edilmiş və turistlərin, həmçinin tədqiqatçıların üzünə açılmışdır. Bu abidələrin ətrafında yaradılmış muzeylər və ekspozisiyalar vasitəsilə həm tarixi maarifləndirmə, həm də mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi təmin olunur [2, s.31].

Nəticə

Səlcuqlar dövrü, Azərbaycan tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil etməklə yanaşı, bu dövrün mədəniyyətinə də müsbət təsirlər göstərmişdir. Səlcuqların Azərbaycana gəldiyi dövr, həm siyasi, həm də mədəni baxımdan böyük dəyişikliklərin yaşandığı bir zaman dilimi olmuşdur. Bu dövrdə, xüsusilə Azərbaycanın memarlıq və sənətkarlıq sahələrindəki inkişaf, mədəni irsimizi zənginləşdirmiş, həmin dövrün mədəniyyətini yaşadan və gələcək nəsillərə çatdıran bir çox qiymətli nümunələr ortaya çıxmışdır [16, s.60].

Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan və tədqiq edilən Səlcuqlar dövrünə aid materiallar, yalnız dövrün sənətini deyil, həm də o dövrün cəmiyyətini, sosial-iqtisadi həyatını və mədəniyyətini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Bu materiallar, dövrün insanlarının estetik baxışlarını, mədəni dəyərlərini və vizual gözəl sənət anlayışlarını əks etdirən mühüm maddi mədəniyyət nümunələridir. Xüsusilə keramika sənəti, metal işləri və memarlıq sahəsindəki tapıntılar, dövrün texnoloji inkişaflarını, həmçinin estetik tələblərə uyğun şəkildə işlənmiş sənət nümunələrini bizə təqdim edir.

Bu əsərlər, həm dövrün mədəni zənginliyini, həm də Azərbaycandakı sənətkarlıq və memarlıq anlayışlarının təkamülünü göstərir. Onlar yalnız tarixçilər və arxeoloqlar üçün deyil, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin davamlı inkişafını izləyən hər kəs üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mədəni irs, yalnız keçmişin deyil, həm də bu günümüzün və gələcəyimizin mədəniyyətinə olan bağlılığımızı göstərir. Arxeoloji qazıntılar və müasir tədqiqatlar vasitəsilə aşkar edilən bu əsərlər, Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini və mədəni irsini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün böyük bir qaynaq rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Aslanapa O. Türk Saneti. İstanbul: Remzi Kitabevi A.Ş.; 1997. 454 s.

2. Azərbaycan arxeologiyası: Orta əsrlər. 6 cilddə. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb; 2008. 632 səh.

3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 səh.

4. Bunyadov Z. Azərbaycan Atabəylər Dövləti. Bakı: Şərq-Qərb; 2007. 312 səh.

5. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb; 2007. 160 səh. + 112 səh. (illüstrasiyalar).

6. Hebibov X. Ortaəsr Şəmkir Şəhərinin İnşaat Keramikası. Antik və Orta əsr Azərbaycan Şəhərləri: Arxeoloji İrsi, Tarixi və Memarlığı. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı; 2012. S. 323.

7. İsmayılova A. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxeoloji materiallarına görə Azərbaycanda Səlcuq dövrü. XVIII Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt II, Türk Tarih Kurumu; 2022. S. 29–38.

8. Qənbərova G. Anadolunun Səlcuq dövrü saray memarlığında üslub və motivlər. Elmi Əsərlər, cild 2, № 5(94), Naxçıvan Dövlət Universiteti, Qeyrət nəşriyyatı; 2018. S. 223–233.

9. Qiyasi C. Xərrəqan türbələri və Azərbaycanın Səlcuq dövrü memarlığı. Azərb. SSR Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası; 1977, N 4.

10. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq; 1991. 264 səh.

11. Quliyeva S. Şirvanın orta əsr müdafiə istehkamlarının maddi mədəniyyəti haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2017. №1. S. 90–97.

12. Məmmədov E. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti.– Bakı: Mütərcim, 2015. – 204 səh.

13. Mustafaev M. Astara rayonu, Alaşa kəndi ərazisində yerləşən Əlişa və ya Divaka qalasında 15 iyul – 13 avqust 2024-cü il tarixlərində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı. Əlyazma hüququnda. Bakı: AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu; 2024.

14. Nəcəfov N. Selçuklu Dövləti və Atabeylər Tarixi: Oğuzların Ortaya Çıxmasından XIV əsrə qədər. Bakı: Qanun; 2010. 756 səh.

15. Tarixin daş yaddaşı: Metodik vəsait / Tərtibçi G.Səfərəliyeva; Red.: K.Tahirov; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- B.: 2009.- 67 səh.

16. Soofizadeh A. Böyük Səlcuqlular dövründə Azərbaycan // Selçuklu Araştırmaları Dergisi. 2023. №18 (İyun). S. 53–72.

17. Vəlixanlı N. Məmmədəli qızı. Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı; 2016. 480 səh.

18. Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами (Архитектура Азербайджана эпохи Низами). Баку; 1947. с. 369–390.

19. Гусейн-Заде, Р.А. Кавказ и сельджуки, Баку, Кавказ 2010, с. 272

20. Достевский М. Старина и быт Средней Азии. Москва; 1917. с. 43–44.

21. Достиев Т.М. Поливная керамика средневекового города Шамкир

// Поливная керамика Среднеземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. [Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.]. Казань – Кишинёв: 2017. – С. 329–335.

22. Сысоев В.М. О Нахичеванских памятниках. Баку: История с издательством; 1991. 91 с.

23. Стародуб Т.Х. Исламский мир, художественная культура VII–XVII века (архитектура, изображение, орнамент, каллиграфия). Москва; 2010. с. 192–194.

24. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзада А.В. Архитектура Азербайджана XII–начало XIII века. Всеобщая история архитектуры. Том 8. Архитектура стран Средиземноморья, Африки и Азии. VI–XIX века. Строиздат; 1969. с. 134–145.

25. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Т. III. Торевтика. — Самарканд-Ташкент; 2012. 141 с.

26. Qənbərova G. Azərbaycanın Səlcuq dövrü türbələri. [Əlyazma] 2023. https://www.researchgate.net/publication/378077759_AZRBAYCANIN_SLCUQ_DOVRU_TURBLR

27. Peacock ACS. The Great Seljuk Empire. Edinburgh: Edinburgh University Press; 2015. https://doi.org/10.1515/978074863827

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 16.07.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 12.08.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 28.08.2025

Məqalə yazma qaydaları

1. Jurnala təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövri elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə və Azərbaycan Turizm Menecment Universitetinin qaydalarına cavab verməlidir;
2. Jurnalda çap olunan hər bir məqaləyə Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOI – Digital Object Identifier) təyin olunur ;
3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar göstərilməlidir;
4. Müəllif ORCİD kodunu qeyd etməlidir;
5. Məqalə müəllifinin adı, soyadı, iş yeri, e-mail adresi yuxarıda sağda yazılmalıdır;
6. Azərbayacan dilində olan məqalələrin xülasəsi azərbaycan, ingilis və rus dillərində, rus dilində olan məqalələrin xülasəsi rus, azərbaycan və ingilis dillərində verilməlidir, ingilis dilində olan məqalələrin xülasəsi azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilməlidir (minimum 200 söz);
7. Xülasələrin yazıldığı dillərdə açar sözlər verilməlidir;
8. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam adı göstərilməlidir;
9. Məqalə "Giriş", "Mətn" (yarımbaşlıqlara bölmək şərtilə), "Nəticə" və "İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı"ndan ibarət olmalıdır;
10. Məqalə "Times New Roman"-da, 12 şriftilə yazılmalı, mətn Microsoft Word proqramında (2003/2007) və A4 kağız formatına görə tərtib edilməlidir;
11. Yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla məqalələr 7-12 səhifə həcmində olmalıdır;
12. Məqalənin yazılışı zamanı iddiaçı istifadə etdiyi materialların mənbələrinə və müəlliflərinə mütləq istinad etməlidir. Mətndəki istinaddan sonra kvadrat mötərizədə əsərin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi, cild (çoxcildli əsərlər üçün) və müvafiq səhifə(lər) verilir. Məsələn, [54, s.162], [155, c.2, s.82-83], [54, s.162; s.23], və s. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının "Dissertasiyaların tərtibi qaydaları" barədə qüvvədə olan təlimatının "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir. "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" siyahısında qeyd edilənlər aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

Kitabın təsviri: Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

Jurnal məqaləsi: Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3-10.

Konfrans, simpozium və digərləri: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las

Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Dissertasiyalar və avtoreferatlar: Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.

Arxiv mənbələri: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Qəzet mənbələri: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər: Səfərov, A.R., 1,4 – Butandiolun alınma üsulu, İxtira i2017 0005, Azərbaycan Respublikası / Əliyev A.M., Əliyev F.V., Mətiyev K.İ. [və b.].

İnternet mənbələri: Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm.

Mənbə: https://aak.gov.az/single/492

13. Ədəbiyyatlara istinad edərkən son 10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir. Mətndə istifadə edilməyən mənbələr "İstifadə edilmiş ədəbiyyat" hissəsində göstərilməməlidir;
14. Əvvəllər çap olunmuş əlyazmaların jurnala tədqim edilməsi yolverilməzdir;
15. Elmi dərəcəsi olan müəlliflər istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir;
16. Məqalələr redaksiyanın aşağıdakı elektron ünvanına (th.journal@atmu.edu.az) göndərilməlidir;
17. Jurnala məqalə il ərzində mütəmadi olaraq 4 dildə -Azərbaycan, Türk, İngilis və Rus dillərində qəbul edilir.
18. Jurnal ildə 4 dəfə olmaqla- **aprel, iyul, oktyabr və dekabr** aylarında çap olunur. Jurnalın elektron versiyasını(http://atmu.edu.az/az/arxiv) universitetin saytından əldə etmək olar.

Guidelines for articles

1 The articles submitted to the journal must meet the requirements set by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for periodical scientific publications and the rules of Azerbaijan Tourism Management University;
2 Digital Object Identifier (DOI - Digital Object Identifier) is assigned to each article published in the journal;
3 UOT indexes or PACS type codes must be indicated on each article;
4 The author must record the ORCID code;
5 The name, surname, workplace, e-mail address of the author of the article should be written on the upper right;
6 Abstracts of articles in Azerbaijani language should be given in Azerbaijani, English and Russian languages, abstracts of articles in Russian language should be given in Russian, Azerbaijani and English languages, abstracts of articles in English should be given in Azerbaijani, English and Russian languages (minimum 200 words);
7 Key words should be given in the languages in which summaries are written;
8 Each abstract must include the title of the article, the full name of the author(s);
9 The article should consist of "Introduction", "Text" (provided it is divided into sub-headings), "Conclusion" and "Reference list";
10 The article should be written in "Times New Roman", 12 font, the text should be compiled in Microsoft Word program (2003/2007) and A4 paper format;
11 Taking into account the above conditions, articles should be 7-12 pages long;
12 When writing the article, the claimant must refer to the sources and authors of the materials used. The reference in the text is followed by the number in the bibliography of the work, the volume (for multivolume works), and the corresponding page(s) in square brackets. For example, [54, p.162], [155, c.2, p.82-83], [54, p.162; p. 23], etc. When providing a bibliographic description of the cited source, the requirements of the "Referenced literature" section of the current instruction of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan on the "Rules of Dissertations" should be taken as a basis. What is mentioned in the list of "used literature" should be given in the order shown in the following examples:

Book: Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

Journal: Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3-10.

Conference, symposium and others: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M.

Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Dissertations and abstracts: Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.

Archival sources: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Newspaper sources: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Copyright certificates and patents: Səfərov, A.R., 1,4 – Butandiolun alınma üsulu, İxtira i2017 0005, Azərbaycan Respublikası / Əliyev A.M., Əliyev F.V., Mətiyev K.İ. [və b.].

Internet sources: Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm.

Source: https://aak.gov.az/single/492

13 When citing literature, scientific articles, monographs and other reliable sources of the last 10 years should be preferred. Sources not used in the text should not be indicated in the "Literature used" section;

14 Submission of previously published manuscripts to the journal is not allowed;

15 Except for authors with a scientific degree, the opinion of a doctor of science in the relevant field of science must be submitted for each article;

16 Articles should be sent to the following e-mail address of the editorial office (th.journal@atmu.edu.az);

17 Articles to the journal are regularly accepted throughout the year in 4 languages - Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

18 The journal is published 4 times a year - in April, July, October and December. The electronic version of the journal (http://atmu.edu.az/az/arxiv) can be obtained from the university's website.

“BİROL GROUP” MMC
Çapa imzalanmışdır: 29.04.2024-cü il
Kağız formatı 70x100 1/16

Tiraj: 100.